

Ա
ԳԱՌԱՆԳԵՂՈՍ

9(47.925)
Ա-17

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

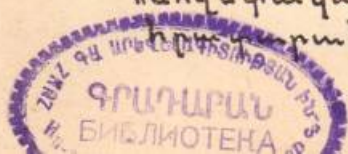
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
Հ Ա Յ Ո Յ

2105

«Առկեպական գրող»
Երևանի պրակտիկոնի

Երևան
1977

Մշխարհաբար բարգմանություն հերթականով
ու ծանոթություններով

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Ա., ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Գ., ԱՐԵՎԵԱՏՅԱՆ Ս. Ս.,
ԳԱՎԹՅԱՆ Մ. Հ., ԽԱԶՐԿՅԱՆ Լ. Ս., ՄՐՐԻԶԱՆՅԱՆ Լ. Վ., ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Վ. Ա., ՆԱԼԲԱՆԳՅԱՆ Վ. Ս.

Խմբագրերէք՝ Աբրահամյան Ա. Ա.

Առաջնայան Վ. Գ.

ՀԱՅԿ (1957) 87. 75 հմ
ՀԱՅԿ (1957) 75

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Ք Յ ՈՒ Ն

Ազգաբնակչոսի Հայոց պատմութիւնը Ե դարի հայ մատենագրութեան դասական երկերից է, որը զեռ միջին դարերում համաշխարհային տարածում է ունեցել: Մինչև օրս հայտնի է մոտ երկու տասնյակ խմբագրութիւն, (որոնցից մեկը և հիմնականը ներկա Բարդմանութեան գրաբար բնագիրն է) միջնադարի ինը լեզուներով՝ հայերեն, հունարեն, արաբերեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, եթովպերեն և սլավոներեն: Հայ դասական մատենագրութեան այս գոհարը մեկն է անգնահատելի արժեքներից, որ հայը մուծել է համաշխարհային մշակույթի գանձարանը, իսկ նրան առնչվող խնդիրները բանասիրութեան ամենաբարդ հարցերից են¹:

Հնագույն պատմիչը, որն ակնարկում է նրա գոյութեան մասին՝ Փավլոստոս Բուզանդն է: Նա իր պատմութեան մեջ հայտնում է, որ Գրիգոր Լուսավորի և Տրդատ Թագավորի գործունեութեան պատմութիւնը իրենից առաջ արդեն գրված է²:

Սակայն առաջին հայ պատմիչը, որ հստակ կերպով խոսում է Ազգաբնակչոսի պատմութեան մասին՝ Ղազար Փարպեցին է: Հայ պատմագրութեան այս անդրանիկ երկի մասին նա գրում է. «Հայոց պատմութեան առաջին գրքերի սկիզբը ղեկով ստույգ կերպով պատմեց երանելի այր Ազգաբնակչոսը՝ Սասանի որդի բռնակալ Ստահրացի Արտաշիրի կողմից Արտանի սպանութունից սկսած մինչև Հայոց աշխարհի կոսապաշտութեան ազդեցութունից [հրաժարումը] և շշմարիտ աստվածապաշտութեան ընդունումը սուրբ նահատակ Գրիգորիոսի ձեռքով, որի անունով էլ զիրքը կոչում են Գրիգորիոսի»³:

1 Տե՛ս՝ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ա, Երևան, 1959, էջ 151—213:

2 Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 17:

3 Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, 1904, գլ. Ա:

Մովսես Խորենացին ևս քաջ ծանոթ է Ազաթանգեղոսի պատմությանը, ընդ որում պատմահայրը տեսել է ոչ միայն այժմ մեր ձեռքի տակ եղած խմբագրությունը, այլև այն կորած խմբագրությունը, որի սոսկ հունարեն և արաբերեն թարգմանություններն են մեզ հասել: Ազաթանգեղոսի պատմությունից իր քաղած հատվածների վերջում Խորենացին նշում է սորպէս ուսուցանել քեզ Ազաթանգեղոսն:»

Ազաթանգեղոսի պատմությունն իր ժամանակին այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող երկասիրություն է եղել, որ օտարների հետ դավանաբանական վեճերի ժամանակ հայերն այն վկայակոչել են: Սերեոսի պատմության մեջ հիշվում է, որ նման մի վեճի ժամանակ (է դարի սկզբին) հայերը «ունկին պատրաստական անդ ընդ ինքեանս զգիր սրբոյն Գրիգորին»: Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու այս մատյանը հայ նախարարները մեջտեղ բերեցին պարսից արքունիքում արքայից արքայի հետ անդի ունեցած մի վեճի ժամանակ, երբ կասկածի տակ էր առնվում, թե արդյո՞ք հայ նախարարները ունե՞ն բարձի ու պատվի ընդունված կարգ:»

Այս մատյանը հիշված է նաև բոլոր հետագա հայ պատմիչների կողմից, միայն այլևս մոռացվել էր Գրիգորիսի գիրք անունը և պարպակն կոչվում էր Պատմություն Ազաթանգեղոսի: Հովհաննես Գրասխանակերտցին նրա հեղինակին կոչում է «արողակ պատմագիրն Ազաթանգեղոս»: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցին ստուգարանում է հեղինակի անունը իր հունարեն իմաստով՝ «Ազաթանգեղոս որ թարգմանի բարի հրեշտակ»:»

* *
*

Ազաթանգեղոսի պատմության տվյալները վերաբերում են ղեպերով հարուստ մի ժամանակաշրջանի:

Հայոց թագավորությունը պայքար էր մղում հանուն իր հզորության պահպանման և ներքին քաղաքական իրադրության կայունացման: Նթն Ա և Բ դարերում Հայաստանում թագավորում էին Արշակունի գահակալներ, որոնք այս կամ այն Պարթև Արշակունի արքայի ազգականն էին, ապա Բ դարի վերջում Վաղարշակ Երկրորդ (186—198) թագավորից ըսկըսած արդեն ժառանգական դարձավ հայ Արշակունիների իշխանությունը: Գ դարում Հայոց թագավորությունը Հռոմի հետ դաշնակցած կատաղի

1 Մովսեսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, 1913, գիրք Բ, գլ. 2:
2 Սերեոս Եպիսկոպոսի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 124:
3 Մովսեսի Կաղանկատուացու Պատմություն, 1860, էջ 82:
4 Պատմություն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, գլ. Ը էջ 49:
5 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 6:

պայքար էր մղում 226 թ. Պարսկաստանում Արշակունիներին տապալած և իշխանության գլուխ անցած Սասանյանների դեմ, որոնք ձգտում էին իրենց ազդեցությունը ենթարկել հարևան պետությունները:

Ազաթանգեղոսի Պատմությունն սկսում է հենց Պարթև Արշակունիների անկման ու Սասանյանների իշխանության գլուխ անցնելու ղեպերի շարագրանքով: Հայ Արշակունիներից Խոսրով արքան իր պարաված տոհմակիցների վրեժը լուծելու համար հարձակվում է Սասանյան իրանի վրա և սազատակ սփռում: Զկարողանալով զենքով դիմադրել Հայոց արքային՝ Սասանյան Արտաշիրը Հայաստան է ուղարկում Անակ Պարթևին, որը դավադրար սպանում է Խոսրովին: Հայերը կոտորում են Անակի առջմը, սակայն նրա որդուն՝ մանուկ Գրիգորին որոշ մարդիկ փախցնում են Կեսարիա: Պարսից թագավորը ափիսից օգտվելով, հարձակվում է Հայաստանի վրա, եվանում երկիրը, իսկ գահաժառանգ Տրդատին նախարարներից ոմանք փախցնում են Հռոմեական արքունիք: Տրդատը Հռոմում հրաշակվում է իր քաղաքործություններով և մենամարտի է դուրս գալիս գոթերի թագավորի դեմ, փրկելով Գեոկղեաթանոս կայսրին: Վերջապես Հայոց զանազանները Հռոմի օգնությամբ պարսիկներին արտաքսում է Հայաստանից և վերականգնում Հայոց թագավորությունը:

Այնքան ակներև է վիզապահան տարրի օգտագործումը Ազաթանգեղոսի պատմության այս բաժնում (ինչպես նաև մասամբ այլ բաժիններում), որ Մ. Արևելյանը որոշ հատվածներ նորից շափածոյի վերածելով փորձում է մի նեղ առջ այն մեծ վեպից, որը կոչվում է «Պարսից պատերազմ»: Այս վեպի համոզմունքը մնում են նաև Փավստոս Բուզանդի և Սերեոսի մոտ, ընդ որում Ազաթանգեղոսի ու Բուզանդի մոտ գտնում ենք վեպի ամբողջությունը, սակայն ուրվագծով և ոչ այն կարգով, որ պատմվել է ժողովրդի մոտ: Հետաքրքրական է Տրդատ թագավորի քաջությունը գովերգող համոզմը:

Միջին զուգեմ Տրդատ
Որ սիգալուզն աներեաց զթումբս գետոց
և քամայեցոյց իսկ ի սիգալն իւրում զյորձանս ծովուց»
Հարցազոջ համոզմունքում Ազաթանգեղոսի Պատմությունը տալիս է Գրիգորի նահատակության, Հոփսիսիսյան կույսերի նահատակության և վերջապես Հայոց աշխարհի դարձի պատմության հրաշապատում շարադրանքը:

Անտիգրում քրիստոնեական ոգով դաստիարակված Գրիգորը գալով Հայաստան նահապետական է մտնում Տրդատ թագավորի արքունիքը, սակայն նրա սրբան իմանում է, որ նա չի երկրպագում հեթանոս աստվածներին, սարսափելի տանջանքներ է տալիս, որոնք մի առ մի նկարագրված են ընկալում: Վերջապես չկարողանալով ընկճել Գրիգորին, արքան հրամայում է նեղել նրան Արտաշատի հոր Վիրապ կոչված ահավոր բանտը:

Այդ ժամանակ Գեոկղեաթանոս կայսրը հալածանքներից Հայաստան են

Մ. Արևելյան, Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 187—188, 199—203.

փախչում մի խումբ քրիստոնյա կույսեր՝ Գայանեի գլխավորությամբ։ Նրանք հաստատվում են Վաղարշապատ մայրաքաղաքի մոտ գտնվող մի հնձանում, որը դառնում է նրանց մենաստանը։ Կույսերը ապակե ուլունքներ են պատրաստում և դրանով ճարում իրենց ապրուստը։ Նրանց մեջ էր իշխանական ընտանիքից սելուս՝ գեղանի Հոփոսիմեն, որին Տրդատ Թագավորը ուզում է կնույթյան առնել։ Հոփոսիմեն մերժում է, սակայն Թագավորը նրան բռնի բերում է սլալատ։ Զկամենալով եկեղեցիկ արթայի ցանկությամբ, Հոփոսիմեն կույսը մենամարտում և ապա փախչում է սլալատից։ Հետագայում նրան խոչընդոտում են նրան իր ընկերուհիների հետ նահատակվում են նաև Գայանեն և մյուս կույսերը։

Կույսերի նահատակությունից հետո Տրդատը զիվահար եղած (խոզացած) ընկնում է անտառները և եղեգնուտները։ Այդ ժամանակ Թագավորի քրոջը՝ Խոսրովիդուխտին երազի միջոցով հայտնվում է, որ միայն ինքն Վիրապում գտնվող Գրիգորը կարող է բուժել Թագավորին։ Օտա նախարարը դուրս է բերում Գրիգորին, որը բուժում է զիվահար արթային։

Գրիգորը տեսնում է մի տեսիլք։ Նրան հայտնվում է, թե Վաղարշապատում պետք է եկեղեցիներ կառուցվեն։ Տեսիլքի համաձայն Միածնի իջած վայրում կառուցվում է մայր տաճարը (էջմիածին), Հոփոսիմենի նահատակված վայրում՝ Հոփոսիմենի տաճարը, Գայանեի նահատակված վայրում՝ նրա անվան տաճարը, իսկ հնձանի տեղում՝ մի ուրիշ տաճար (Շողակաթ)։

Գրիգորը սկսում է հեթանոսական մեհյանները քանդել։ Նախ Վաղարշապատից Արտաշատ ճանապարհի վրա քանդում է Տիր աստծու տաճարի բազիլը, իսկ Արտաշատում՝ Անահիտի տաճարը։ Նա զիմում է Հայաստանի արևմտյան զավատները, ուր կենտրոնացած էին շատ տաճարներ՝ Գարանազյաց գավառի Թորդան գյուղում՝ Բարշամինա տաճարը, Անի ավանում՝ Արամազդի տաճարը, Երևզ ավանում՝ Անահտական մեհյանը, Թիլ ավանում՝ Նանեի տաճարը և Բագայառիճում՝ Միհրի մեհյանը։ Այս բոլորի բազիլները քանդելով՝ տաճարները իրենց կալվածքներով ու գանձերով Գրիգորը տրամադրում էր եկեղեցուն։

Տրդատ Թագավորը Գրիգորին, տասնվեց մեծագույն նախարարների ընկերակցությամբ հանդիսավոր կերպով ուղարկում է Կեսարիա ձեռնադրելու։ Նրա հետ էին Հայաստանի բյուզնդները, Թագադիր ասպետը, Մամիկոնյան սպարապետը, Ռշտունյաց, Մոկաց, Արծրունյաց և այլ իշխաններ։ Ղեկնողնու հայրապետի կողմից ձեռնադրվելուց հետո Գրիգորը Լուսավորիչը վերադառնում է Հայաստան և շարունակում իր գործունեությունը։ Տարոնում, ուր կային Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի սրբավայրերը, նա քանդում է բազիլները, բռնադրավելով բոլոր մեհյանները իրենց կալվածքներով ու գանձերով։ Գրիգորն սկսեց կազմակերպել հայ եկեղեցին, պատրաստելով եկեղեցականներ և ստեղծելով եպիսկոպոսական վեճակներ։

Այդ ժամանակ Տրդատ Թագավորը լսում է Կոստանդինոս կայսեր

քրիստոնեությունն ընդունելու մասին և մեծ շքախմբով գնում է նրա մոտ այցելության։ Նրա հետ էին բացի Գրիգոր կաթողիկոսից Հայոց Թագավորը ընտրված զորքի հետ միասին։

Գրանից հետո տեղի է ունենում առաջին տիեզերական ժողովը Նիկիայում և Հայաստանից մասնակցում է Արիստակեսը, որն արդեն դարձել էր Հայոց կաթողիկոս։

Գրիգորը իր կյանքի վերջին օրերը անց է կացնում մի մենավոր քաղաքում (Մանյա ավրթ) և այնտեղ էլ ավանդում է հոգին։

Գրիգոր Լուսավորչի այս հրաշապատում գործունեության պատմությունը հավանաբար ունեցել է մի գրավոր աղբյուր (կամ աղբյուրներ)։ Հենց Ազաթանգեղոսի պատմության առաջաբանում նշված է, որ եղել է մի նախնական գրվածք (Դ դարից), որը սլալամի է Գրիգորի գործունեության և ընդհանրապես հայոց դարձի մասին։

Ինքնուրույն հատված է Հոփոսիմյանց կույսերի նահատակությունը, ուր վկայաբանական տարբեր բավական ուժեղ է։ Ինքնուրույն է նաև Գրիգորի տեսիլքը, որը գեղարվեստական շարադրանքի մի գեղեցիկ նմուշ է։

Ազաթանգեղոսի պատմության հեղինակը մեծ շափով օգտագործել է Աստվածաշունչը, որից բազում վկայություններ կան։ Նա բազմաթիվ բառացի հատվածներ է բաղել նաև Կորյունի «Մաշտոցի վարքից»։

Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ բոլորովին ինքնուրույն գիրք է Վաղարշապատությունը¹, որը գավանաբանական, փիլիսոփայական գրականության մի արժեքավոր հուշարձան է։ Սկսում է արարչագործության պատմությամբ, հասնելով այսպեհա մարգարեների ժամանակաշրջանը և վերջապես պատմում է Քրիստոսի հայտնությունը և առաքյալների գործունեությունը։ Այստեղ կոչ է արվում հայ ժողովրդին ընդունելու ավետարանի բարոյը, հիշելով Հոփոսիմյան կույսերին։

Ազաթանգեղոսի պատմության գիտական ուսումնասիրությունը սկիզբ առավ զու մ՛՛ դարում, երբ լույս տեսան նրա հունարեն թարգմանությունը և լատիներեն համարյա խմբագրությունը Զ. Ստիլտինգի ձեռքով՝ լատին լեզու սրբոց շարքում։ Վերջինս կասկածի տակ է առնում Ազաթան-

¹ The Teaching of Saint Gregory, transl. and comm. by R. W. Thomson, Cambridge Mass., 1970

² Acta Sanctorum, Septembris, t. VIII, Antverpiae, 1762, p. 320—402.

զեղոսի պատմության փաստերի հավաստիությունը, քանի որ այդ զեպթերից շատերի մասին հույն և լատին մատենագիրները նման վկայություններ չունեն, իսկ մի մասն էլ ուղղակի անտրամարանական է համարում:

Ն. Մտիլտինգի հակաձողից Մ. Չամչյանը՝ միտելով նրա վարկածները: Ազաթանզեղոսի հայկական բնագրի առաջին խնամքով կատարված հրատարակությունը Վենետիկում (1835) ինչպես նաև հայագիտության մեջ քննական մտքի ներառականացումը խթան հանդիսացան այս երկի մասին հատուկ ուսումնասիրությունների երևան գալուստ:

Դեռևս 1867 թվականին Ազաթանզեղոսը Ֆրանսերենի թարգմանող Վ. Լանգլուան² այն կարծիքը հայտնեց, որ հեղինակը չէր կարող Գ դարում ստրած լինել և ոչ էլ աշխարհիկ էր, այլ՝ Ե դարի եկեղեցական:

Ազաթանզեղագիտության մեջ լուրջ քայլ էր Ա. Յոն Գուաշտիդի «Ազաթանզեղոս»³ աշխատության լույս ընծայումը: Նա աներկաշուն հայերեն Ազաթանզեղոսը համարում է բնագիր, իսկ հունարենը՝ թարգմանություն: Հունարեն Ազաթանզեղոսի սկզբնական այն հատվածը (Արտաշիլի ապստամբության մասին), որը հայերենի մեջ չկա, նա համարում է օտարամուտ տարր, քանի որ նրա հեղինակը հակված է Սասանյանների կողմը, հակառակ հայերեն Ազաթանզեղոսի տրամադրության: Գուաշտիդի համար պարզ է, որ այս երկի հեղինակը Ե դարի հայ եկեղեցական է: Ազաթանզեղոսի մատչանում գոյություն ունեցող որոշ կրկնություններ և նույն զեպթի տարբեր նկարագրություններ նրան առիթ են տվել ենթադրելու, որ մատենագիրը տարբեր աղբյուրներ է օգտագործել:

Հունարեն Ազաթանզեղոսի, ինչպես նաև Ժ դարում կատարված հունարեն մետափրաստյան խմբագրության քննական հրատարակությունը Պ. դը Լազարդի ձեռքով և նրա բնագրին առնվելու գրած հավելվածը կարևոր քայլ էր Ազաթանզեղոսի ուսումնասիրման համար: Ազաթանզեղագիտության անցած ուղին ամփոփեց Բ. Սարգիսյանը իր ծավալուն ուսումնասիրության մեջ⁴:

Ազաթանզեղոսի ուսումնասիրման համար կարևոր է Գեորգ Ասորի եպիսկոպոսի նամակում տրված Գրիգոր Լուսավորչի հակիբձ կենսագրություններ: Ն. Տաշյանը գտնում է, որ Գեորգ Ասորու թղթի և Ազաթանզեղոսը հայերեն բնագրի ու հունարեն թարգմանության միջև տարբերություններ կան⁵: Աղբյուրների հարցում Ն. Տաշյանը համամիտ է այն կարծիքին, որ

Ազաթանզեղոսի հայ խմբագիրն է Կորյունից քաղել և ոչ թե հակառակը՝ Այս խմբագիրը բանաբաղություններ է կատարել նաև այլ աղբյուրներից:

Ազաթանզեղագիտության մեջ վեճերի առարկա դարձած հարցերից է Ազաթանզեղոսի աղբյուր Կորյունի, Փավստոսի, Խորենացու և այլոց հետ: Գ. Տեր-Մկրտչյանը գտնում է, որ Կորյունն է Ազաթանզեղոսի պատմության հեղինակը, Կորյունին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ Նորայր Բյուզանդացին հայտարարում է, որ Գ դարում գրված Ազաթանզեղոսի գիրքը հաջորդ դարում Կորյունի ձեռքով թարգմանվել է հայերենի¹:

Հակառակ Ազաթանզեղոսի պատմության մասին հայտնված բազմաթիվ և ոչ հակասական կարծիքների, այսուհանդերձ ըրտրը հետևյալ ընդհանուր եզրակացության են հանգում.

Հինգերորդ դարի կեսերին նախորդ դարից գոյություն ունեցող պատմական և վկայարանական աղբյուրներից հայ եկեղեցականի ձեռքով խմբագրվել է Գրիգորիսի գիրքը (Ազաթանզեղոսի Պատմությունը), որը տեսել ու նկարագրել են Ղազար Փարպեցին և ուրիշներ: Ազաթանզեղոսի Պատմությունը թեև լի է վկայարանական տարրերով, այնուամենայնիվ նրա պատմական տեղեկություններից շատերը հավաստի են ու արժեքավոր:

Ազաթանզեղոսի Պատմության հեղինակի ինքնության հարցում չկա որոշակի պատկերացում: Տարբեր բանասերներ առաջարկել են Մեսրոպ Մաշտոցին կամ Կորյունին և կամ ընդհանրապես ենթադրել են, որ այդ հեղինակը շատ մերձավոր անձնավորություն է եղել Կորյունին և պատկանել է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտների շրջանակին:

Ազաթանզեղոսի Պատմությունը հայ պատմագրության անդրանիկ էրվել է: Կորյունի «Մաշտոցի Վարքը» թեպետ և ստուգապատում է, այնուհանդերձ պատմական ժամանակաշրջան ընդգրկող երկ չէ: Ազաթանզեղոսի Պատմության մեջ տրված է Հայաստանի Արշակունյաց թագավորության մի որոշակի ժամանակաշրջան: Կորյունը և մանավանդ Ազաթանզեղոսի հեղինակը Փավստոս Բուզանդի հետ միասին հայ պատմագրության զարգացման մի ուրույն աստիճան են ներկայացնում: Դրա հիման վրա զարգացավ հայ պատմագրությունը, որը հենց վաղ միջնադարում հասավ բարձր աստիճանի:

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 668—679:

² V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. 1, Paris, p. 100—101.

³ A. V. Gutschmid, Agathangelos, Zeit. d. Deutsch. Morg. Ges., Bd. XXXI, 1877, S. 1—60.

⁴ Բ. Սարգիսյան, Ազաթանզեղոս և իր բազմադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, 1890:

⁵ Ն. Տաշյան, էջ 86—87:

* * *

Ազաթանզեղոսի տարածման հարցում վճռական նշանակություն ունեցավ նրա հունարենի թարգմանվելը, քանի որ, ինչպես արդեն հանրահայտ

¹ Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, գրեաց Նորայր Բյուզանդացի, Տփղիս, 1900, էջ 14:

փաստ է, հունարեն խմբագրությունից են առաջացել այլաբանական գրքերի խմբագրությունները:

Երկար ժամանակ հունարեն Ազաթանգեղոսի միակ ձեռագիրը համարվում էր Ֆլորենցիայի Լավրենտյան մատենադարանի ԺԹ դարի գրչագիրը, որի հիման վրա էր առաջին հրատարակությունը կատարել Հ. Ստիլտինգեր, իսկ Պ. զր Լագարդը աճել էր քննական հրատարակությունը: Այս հրատարակությունից հետո, մանավանդ վերջին տասնամյակներում, պարզվեց, որ լավրենտյան օրինակից բացի կան հունարեն Ազաթանգեղոսի բազմաթիվ այլ գրչագրեր, թեև ցայսօր նա միակ ամբողջական է Ժ. Գարի-տի և այլոց ջանքերի շնորհիվ հայտնի դարձավ, որ Վատիկանում, Փարիզում և այլուր գոյություն ունեն հունարեն Ազաթանգեղոսի մի քանի ոչ ամբողջական գրչագիր օրինակներ, որոնց հնագույնը հասնում է Թ դար:

Տասներորդ դարում, երբ հունարեն Ազաթանգեղոսի հայտնի առաջարկներ՝ Արտաշիրի աղյուսամրոյան հատվածը, արգեն կցված էր նրա սկզբին, Միմեոն Մետափրաստեսը ամփոփեց այն և մտցրեց իր կազմած հունարեն Վարք սրբոցի մեջ:

Հունարեն Ազաթանգեղոսը և նրա մետափրաստյան խմբագրությունը տարածվել են միջնադարյան քրիստոնյա աշխարհում: Հունարեն Ազաթանգեղոսից է կատարված լատիներեն համառոտ խմբագրությունը, որի ձեռագիրը գտնվում է Հռոմի Բարբերինի մատենադարանում: Հունարեն Ազաթանգեղոսի համառոտումն է նաև վերջերս հայտնաբերված հունարեն համառոտ Վարքը, որ գտնվում է Սինայի Ս. Կատարինե վանքի Ժ—ԺԱ դարերի մի ձեռագրում²:

Մետափրաստյան խմբագրությունն ունեցել է վրացերեն և սլավոներեն փարգմանություններ: Վրացերեն խմբագրությունը³ 1081 թ. Կ. Պոլսում Թեոփիլոս կրոնավորի ձեռքով կատարված ազատ փարգմանություն է: Կա նաև վրացերեն մի պատառիկ, որն ուղղակի հայերեն Ազաթանգեղոսի փարգմանությունն է համարվում: Սլավոնական խմբագրությունները դեռ հատուկ ուսումնասիրման կարիք են զգում:

Սակայն հունարեն Ազաթանգեղոսը ամենից ավելի արարերեն փարգմանություններ է ունեցել, որոնցից է հենց վերջերս հրատարակված ամբողջական փարգմանությունը: Ազաթանգեղոսի պատմության արարերեն խմբագրությունը գտնվում է Սինայի Ս. Կատարինե վանքի մի ձեռագրում, որն ընդօրինակված է 1328—29 թվականին: Արարերեն Ազաթան-

¹ Վերջերս լույս տեսավ նոր քննական հրատարակությունը La version grecque ancienne du livre arméni en d'Agathange, édition critique par Guy Lafontaine, Louvain-la-Neuve, 1973.

² G. Lafontaine, Une Vie grecque abrégée de St. Grégoire L'Illuminateur, Le Muséon, LXXXVI, 1—2, 1973

³ Vita Sancti Gregorii Parthianensis, ed. L. Melikset Bek, Tphiliisi, 1920.

գեղոսը փարգմանված է հունարենից, սակայն մի այնպիսի ձեռագրից, որը շատ ավելի հարազատ է եղել հայկական բնագրին, քան մինչև այժմ հայտնի ձեռագրերը: Ըստ Ժ. Գարիտի զպետերեն միջանկյալ օրինակից է փարգմանված Գրիգոր Լուսավորչի արարերեն համառոտ վարքը¹, որ նա հայտնաբերել և լույս է ընծայել բնագրով ու լատիներեն փարգմանությունը:

Եթե արարերեն խմբագրությունները հայերեն Ազաթանգեղոսին առելվում են հունարենի միջոցով, ապա իրենց հերթին հիմք են դարձել եթովպերեն փարգմանության համար: Մեր դարի սկզբին Լիտարնոս (Պորտոգալիա) լույս տեսավ Ազաթանգեղոսի եթովպերեն համառոտ պատմությունը²: Հրատարակել է Հ. Ֆ. Պերեյրան գտնում է, որ այս համառոտ խմբագրությունը կատարված է Սգիպոսի վանքից մեկում, սակայն զեռ որոշակի չէ, թե արարերեն ո՞ր խմբագրությունից է փարգմանված կամ համառոտված:

Վերոհիշյալ բոլոր խմբագրությունները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են Ազաթանգեղոսի պատմության մեզ հասած հայերեն բնագրին՝ խմբագրությունների մի խումբ են կազմում:

Սակայն կա խմբագրությունների մեկ այլ խումբ, որի հայերեն բնագրերը զեռ չի հայտնաբերված, բայց ձեռքի տակ ունենք հունարեն և արարերեն շորս փարգմանություններ: Բանասիրության մեջ սրանք ընդհանուր անունով, պայմանականորեն Վարք են կոչվում:

* *

Ազաթանգեղոսի պատմության խմբագրությունների այն խումբը, որին Վարք անունն է տրվում, մինչև մեր դարի սկզբը բոլորովին հայտնի չի եղել բանասիրության մեջ:

Ազաթանգեղաղիտության մեջ արմատական հեղաշրջում էր 1902 թվականին Ն. Մառի ձեռքով արարերեն խմբագրության հայտնաբերումը³: Մառ ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը պարզեց, որ մեզ հասած

¹ G. Garitte, Une Viej arabe de St. Grégoire d'Arménie, Le Muséon, LXV, 1—2, 1952.

² Vida de S. Gregorio patriarca da Armenia, Boletim da Sociedade de geografia de Lisboa, t. XIX, 1901.

³ Ն. Մառի հայտնաբերած ձեռագիրը սկզբից պակաս էջեր ուներ: Վերջերս հայտնաբերվեց այս խմբագրության ամբողջական ձեռագիրը և լույս ընծայվեց սկզբնական հատվածը (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ազաթանգեղոսի արարական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը, Պատմաբանասիրական Հանդես, 1, 1973:

Հայերեն Ազաթանգեղոսը միակ հայալեզու բնագիրը չպիտի լիներ, որ գոյություն էր ունեցել վաղ միջնադարում Հայոց դարձի նյութի շուրջը: Ն. Մառը իրավացիորեն ենթադրեց, որ իր հայտնաբերած արարերեն խմբագրությունը պետք է թարգմանված լիներ հունարենից, որն իր հերթին պիտի ունենար հայերեն բնագիր օրինակ:

Ն. Մառի ենթադրությունը հաստատվեց, երբ բելգիացի հայագետ ու քրիստոնյա արևելքի դիտակ Ժ. Գարիտը հրատարակեց իր հայտնաբերած հունարեն նոր խմբագրությունը: Համեմատելով այս խմբագրությունը արարերեն վերահիշյալ խմբագրության հետ՝ Ժ. Գարիտը այն եզրակացություն հանգեց, որ արարերենը իր որոշ մասերում հունարենի թարգմանությունն է: Այս երկու խմբագրությունները Ժ. Գարիտի և ապա Ն. Ակիմյանի կողմից մկրտվեցին Վարթ անվամբ: Հունարեն նորահայտ վարթի հատուկ անունների, քերականության ու ոճի առանձնահատկությունները Ժ. Գարիտին բերեցին այն եզրակացության, որ հայերեն բնագրից պետք է թարգմանված լինի:

1961 թվին Մակեդոնիայում (Հարավսլավիա) Օբրիգալի ազգային թանգարանում հայտնաբերվեց Ազաթանգեղոսի մի նոր հունարեն խմբագրություն: Այս բնագիրը իր շարագրանքով հարում է Ազաթանգեղոսի վարթ կոչված խմբագրությունների դասին, որի հետևանքով էլ բանասիրության մեջ Օբրիգալի վարթ անունն է ստացել:

Օբրիգալի վարթի սկզբնական մասը լրիվ համապատասխանում է հունարեն Ազաթանգեղոսին (մինչև պարբ. 76) գրչական շնչին տարբերություններով: Գրանից հետո արդեն ինքնուրույն է և ալպհա շարունակվում է մինչև վերջ: Ահա այս մասը Ժ. Գարիտը ուսումնասիրությանը հանդերձ հրատարակել է 1965 թվին¹:

Օբրիգալի վարթի աղբյուրը դժվար է որոշել, քանզի առայժմ մենք չունենք նրա նախատիպը: Թեև սկզբնական մասում հունարեն Ազաթանգեղոսի հետ նույնանում է, սակայն սկսելով այն տեղից, ուր նա ինքնուրույն է, հունարեն Ազաթանգեղոսի հետ շատ քիչ նմանություն ունի: Իսկ հայերենի հետ նմանության շատ կետեր կան: Վերջինիս հետ կապի նշաններից է նաև վարդապետությունից մի փոքրիկ հատվածի պահպանված լինելը այս նոր վարթում:

Օբրիգալի վարթի հետ սերտ կապ ունի նաև Գեորգ Ասորու 714 թվականին գրած նամակը: Ըստ Ժ. Գարիտի սա է այն խմբագրությունը, որից ասորի մատենագիրը իր տեղեկություններն է քաղել և նույնիսկ որոշ սողեր ընդօրինակել:

Ազաթանգեղագիտության մեջ մի նոր հայտնագործություն է վերջերս

չույս տեսած արարերեն «Հայոց կաթողիկոս սուրբ Գրիգորի վարթը», որը հրատարակել է Մ. Վան Էսբրոեքը:

Սա գտնվում է հակորիկ ասորիների նրուագեմի ս. Մարկոս վանքի մի ձեռագրում, գրված ասորատառ արարերեն (Քարշունի)¹: Նորահայտ արարերեն բնագիրը թարգմանված է ասորերենից 1732 թվին: Թարեմախտարար ձեռագրում նշված է, որ թարգմանված է 1178 թվականը կրող մի ասորերեն ձեռագրից:

Մ. Վան Էսբրոեքը մանրամասն քննարկել է սույն բնագիրը, որ նա հրատարակել է արաբատառ և եկել այն եզրակացության, որ ասորերեն նախատիպը պետք է հայերենից թարգմանված լիներ: Մինչև այժմ Ազաթանգեղոսի պատմությանն անշլոդ բնագրերից ասորերեն հայտնի էր միայն Գեորգ ասորու նամակը, բայց չկար որևէ թարգմանություն կամ խմբագրություն: Նոր հայտնաբերված ձեռագրից առաջին անգամ հայտնի դարձավ, որ այդպիսին եղել է:

Իր կատարյալ ձևով ինքնատիպ է նոր վարթը: Սկսում է Սանատուկի ու Քաղեսոի պատմությամբ, որը մինչև օրս Ազաթանգեղոսի պատմության ոչ մի խմբագրության մեջ չէր եղել: Ապա շարագրում է Գրիգորի ու Տրգատի պատմությունը և մնացյալ բաժինները ըստ Ազաթանգեղոսի հայտնի պատմության, միայն բաց թողնելով որոշ մասերը: Վերջում հիշում է, որ Գարանադյաց զավառում թաղված Գրիգորի նշխարները Զենոն կայսեր ժամանակ բարկալալտ ճովիվ Ամրայի (Գանիկ) ձեռքով գտնվում և ընդվում են Փորգան, իսկ Հերակլ կայսեր ժամանակ այստեղ մեծ եկեղեցի է կառուցվում: Ըստ Մ. Վան Էսբրոեքի սրա հայերեն բնագիրը պետք է խմբագրված լինի է դարի սկզբին, իսկ հետագայում, մոտավորապես Ժ գարում, ասորերենի է թարգմանվել:

Նկատի ունենալով Ազաթանգեղոսի բազմալեզու խմբագրությունների ավյալները այժմ կարելի է հետևյալ եզրակացության հանգել.

Ն գարում կազմվել է մի խմբագրություն, որի հայերեն բնագիրը դեռ չի հայտնաբերված, բայց նրանից ծագող հունարեն և արարերեն շրթա խմբագրություն (վարթ) արդեն հայտնի է: Այս հայերեն բնագիրը, որը ն գարի առաջին կեսում պետք է կազմված լինի, ըստ երևույթին հետագայում աստիճանաբար մոտացության է տրվել:

Մոտավորապես ն գարի կեսերին կազմավորվել է Ազաթանգեղոսի պատմության այն խմբագրությունը, որ մեզ հայտնի է իր հայերեն բնագրով և բազմալեզու թարգմանություններով: Այս խմբագրությունն է, որ կանոնական է համարվել հայ եկեղեցու կողմից և օգտագործվել ամբողջ միջնադարում որպես մի նվիրական մատյան:

¹ G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Vatican, 1946.

² G. Garitte, La Vie grecque inédite de St. Grégoire d'Arménie, Analecta Bollandiana, t. 83, f. 3—4, 1965.

¹ M. van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, Revue des Etudes Arméniennes, t. VIII, Paris, 1971, p. 13—167.

Ազաթանգեղոսի պատմական հավաստության հարցը ի սկզբանէ հուզել է բանասերներին, Անկասկած Ազաթանգեղոսը պատմական մեծ արժեք ունի, սակայն չի կարելի անասնել, որ նրա տարրեր մասերը նույն արժեքը չունեն, քանզի որոշ հատվածներ չեն վկայարանական նյութերով:

Հայագիտության մեջ ամենից ավելի վեճերի առարկա դարձած նյութերից է Հայաստանի հեթանոս Արշակունիների ժամանակագրությունը, իսկ այս հարցի ուսումնասիրման հիմնական հայկական աղբյուրներից է հենց Ազաթանգեղոսի պատմությունը, Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի պատմության սկզբում գտնվող Անանունի հատվածի հետ միասին: Ազաթանգեղոսի պատմության տարրեր խմբագրությունները տվյալներ են պարունակում Արշակունի Սանատրուկից մինչև Տրդատ Երրորդ թագավորն ընկած ժամանակաշրջանի համար: Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ ինչպես նաև Անանունի և Մովսես Խորենացու մոտ հոսորով և Տրդատ թագավորների անձնավորության մեջ միավորված են Հայաստանի խոսքով Բ, Տրդատ Բ, խոսքով Գ և Տրդատ Գ անձնավորությունները:

Ազաթանգեղոսի պատմությունը հիմնական աղբյուր է Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրության համար: Այս հարցի լուծման համար տվյալներ ունեն Ազաթանգեղոսի թե հայերեն, թե հունարեն և արաբերեն խմբագրությունները:

Նա կարևորագույն աղբյուր է Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետության և քանդակագործության ուսումնասիրման համար: Նրա տվյալները Վաղարշապատ քաղաքի կառուցվածքների հետազոտման համար անփոխարինելի են:

Ազաթանգեղոսի պատմությունը բացառիկ նշանակություն ունեցող աղբյուր է Հայաստանի հեթանոսական կրոնի ուսումնասիրման համար: Հայկական պանթեոնի դիսավոր աստվածն էր Արամազդը, որի տաճարը կար Անիում (Եփրատի ափին): Հայաստանում այնքան հարգված Անահիտ դիցուհին բազմաթիվ տաճարներ ուներ տարբեր վայրերում՝ Արտաշատում, Երեզ ավանում, ինչպես նաև Աշտիշատում, ուր կային նրա, Վահագնի և Աստղիկ դիցուհու երեք բազիլիկները: Հայտնի էին նաև Տիր աստուծու մեհյանը Երազամույն կոչված վայրում (Արտաշատի մոտ), Միհրի տաճարը Բագալառիճում, Բարշաբինա մեհյանը Քորդանում և նաև դիցուհու մեհյանը Քիլ ավանում: Մովսես Խորենացու տվյալների հետ միասին այս տեղեկությունները ընդհանուր պատկերացում են տալիս հայկական հեթանոսական սրբավայրերի և ընդհանրապես կրոնի մասին:

Հեթանոսական մեհյանների բազիլիկները քանդելուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչը հիմը դրեց հայկական քրիստոնեական եկեղեցիներին և հաստատեց եպիսկոպոսական վիճակներ: Ազաթանգեղոսի պատմության տվյալները այս մասին շատ կարևոր են Հայաստանի վաղ միջնադարի եպիսկոպոսական վիճակների կազմավորումը և զարգացումն ուսումնասիրելու համար:

Ազաթանգեղոսի Հայոց պատմությունից մեզ հասել են Երեսունի չափ ձեռագրեր, որոնցից քսանից ավելին գտնվում են Երևանի Մաշտոցյան մասնադարանում:

Ազաթանգեղոսի մեզ հայտնի հնագույն ձեռագիրը Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի կրկնագիրն է, որի նախագրությունը ըստ Հ. Տաշյանի՝ ամենաուշը Ք—Ժ դարերից է: Այս կրկնագիրը կրկնագրեր¹ ունի հատվածներ Առաջարանից, Պատմության առաջին մասից և Վարդապետությունից, իսկ վերջին պատմական մասը բոլորովին չունի: Բանասիրական բազմաթիվ հարցեր կարելի էր լուծել, եթե այս գրագիրն ընդգրկեր Ազաթանգեղոսի ամբողջ բնագիրը:

Երևանի Մասնադարանում, ուր կան Ազաթանգեղոսի մի քանի պատմություններ (Ժ—ԺԳ դարեր) ամբողջական ձեռագրեր կան ԺԳ դարից, ինչպես նաև ԺԶ—ԺԸ դարերից: Ազաթանգեղոսի ընտիր օրինակներ կան նաև Երասխանի Մ. Հակոբյանց ու Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարաններում, Փարիզի Ազգային գրադարանում և այլ վայրերում:

Ազաթանգեղոսի առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1709 թվին (էջմիածնի հրատարակություն), ըստ Ալեքսանդր Զուլալյանցի կաթողիկոսի ձեռքով ընդօրինակված մի ձեռագրի, իսկ տպագրիչն է Գրիգոր Մարզվանեցին: Սրա հիման վրա, ինչպես նաև նկատի ունենալով Ամիգում ընդօրինակված մի անթվական ձեռագիր, լույս է տեսել Ազաթանգեղոսի երկրորդ տպագրությունը՝ դարձյալ Կ. Պոլսում (Օրթագուլ):

Վենետիկի 1835 թվականի հրատարակությունը կատարվել է մի քանի ձեռագրերի համեմատությամբ: Բացի եղած տպագիր օրինակներից Մխիթարյան հայրերը օգտագործել են հինգ տարբեր վայրերում գտնվող ձեռագրեր: Ազաթանգեղոսի հաջորդ հրատարակությունները (Վենետիկ և Տրփլիս) սրա արտասպություններն են:

Ազաթանգեղոսի Պատմության քննական բնագիրը լույս տեսավ 1909 թվականին, պատրաստված Գ. Տեր-Մկրտչյանի (Մխարան) և Ս. Կանայանցի ձեռքով: Վաղարշապատի մատենադարանի տասներկու ամբողջական գրագիր և ճառքնախերում գտնվող բազմաթիվ հատվածներ համեմատության են զրկել և ստացվել է մի համահավաք բնագիր, որը կարծում էր Ազաթանգեղոսի հայրեն հնագույն ձեռ վերականգնելու համար: Գծարխտաբար հրատարակիչները Վաղարշապատում իրենց տրամադրության տակ չեն ունեցել Վիեննայի կրկնագիրը և կցկուտը տեղեկություններ են քաղել Գ. Զարսյանանայլայանի գրքից²: Ազաթանգեղոսի այս արժեքավոր պատմիկը լույս տեսավ մի քանի տարի հետո Գ. Գալսեթյանը:

¹ Յուշարձան, էջ 67—160:

² Հայկական հին գրությունների պատմություն, Վենետիկ, 1897, էջ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ելեէջները, թե ինչպես շահութաբեր օգտի համար վտանգի ենթարկվելով և մահվան դեմ մաքառելով իրենց անձերը գրավ են զնում ի սեր բարեհաջող վաճառականութեան: Քանզի թեպետ տեսնում են հողմակոծ տատանվող ալիքների ահեղ սաստկությունը, որոնք ըստ ծփանքի ուժգնության երփներանգ գույներ են ստանում, փոփոխական կարգով ու փրփրադեզ հաջորդում են իրար, ավազով շրջագծված ափը դիմելով՝ [նավարկողները] հրճվում են, որ ցամաք են հասել:

2. Իսկ նրանք, որ ընդերքից խոխոջացող խոր անդունդի դիմաց ահաբեկված օրհասական վախճան են կանխատեսում, թեպետև տեսնում են, որ շարժվում են ահարկու, սարսափելի, բազմածուփ ջրերի վրա, այնուամենայնիվ հիշելով իրենց հաջողությունը՝ ջանում են դիմազրավել ահավոր ծովի ալեկոծությունը, որպեսզի թերևս հարստությանը վերադառնալով՝ յուրաքանչյուրը խնդությունը իր ընտանիքին ցույց տա ձեռք բերածը, իսկ դրացիներին՝ պարծանքի արժանի վաստակը: Կամենում են, ուր հարկն է, իրենց վրայից թոթափել աղքատ անունը և իրենց տառապյալ մերձավորներին ազատել գրավով հարկ պահանջող իշխանների բռնությունից: Իրենց բերած շահույթից վճարում են նրանց պարտքերը, որպեսզի թագավորների հարկատվության լծից ազատվելով՝ թեթևանան: Այսպիսով նրանք բարություն են անում ընկերներին, պատվավոր ու հարգալի անուն վաստակում թշնամիների մոտ և ուրախություն պատճառում իրենց սիրողներին:

3. Սրա համար դաժան պայքարով մարտնչում են բարձրացող ջրեղեն լեռների ու իջնող ծովային ձորերի մեջ, ջանում են իրենց անձերի փրկության միջոց գտնել, որպեսզի ազատվելով խռովահույզ ծանր բքախառն փոթորիկների պտույտներից՝ կարողանան հասնել խաղաղ նավահանգիստ:

Քանզի իսկապես շատ են այնպիսիները, որոնք ոչ թե ազահությունից են մահվան [վտանգի] ենթարկում իրենց, այլ աղքատության, կարիքի և հետին տնանկություն պատճառով չեն տատանվում վտանգի առջև, շտապում են

իրենց պարտականությունը կատարել, թերևս կարողանան զուխները փրկել և պարտքերից իրենց ազատել: Պարտքերի տակ ընկած լինելով, երազում են, որ թերևս կարողանան երկպատիկ օգուտ քաղելու ելքը գտնել, միաժամանակ գոհացնելով պարտապաններին, իսկ իրենց համար էլ ավելի շատ շահ ապահովել:

4. Քանզի շատը նրանք են, որ այսպիսի սարսափելի ազնեների դեպքում հոժարում են շարշարանքներով վաճառականական գործի մեջ մտնել: Շատերն էլ կան, որոնք իրենց հարստությունը երկրի օգտին են գործածում, թագավորներին զարդարում են ծանրագին մարգարիտներով, զուռազան պատվական քարերով և երփներանգ գունագեղ կերպաներով: Նաև բարձրացնում են աղքատներին, փոքր ինչ հարգանքի արժանացնելով և երկիրը զարդարում են նոր ու չնազ բարիքներով: Նրանք բավարարում են կարիքները՝ մեծամեծ օգուտներ տալով, կարիքավոր մարդկանց պետքերն են հոգում, շատերին սնում են: Նրանք բոլորներին տեսնելով ջանում են տեսակ-տեսակ անուշահոտ ինձիլերով, օգտակար զեղերով, բժշկական տենչալի օգտակար արմատներ բերելով, կարիքավորներին զոհացնում են: Քաղաքների զարդ են նրանք և զավառների հպարտություն, երկար մանապարհների շափարարներ են, աշխարհի ճամփորդներ և օտարություն ճաշակողներ: Նրանք ամենքին ինքացնում են և շատերին ուժ տալիս, իսկ աշխարհին՝ կարողություն, մերկերին հագցնում են, քաղցածներին հազնում, ծարավներին արբեցնում են և հարուստների համար զանկեր հավաքում:

5. Քանզի նրանք բռնություն են հարկի տակ ընկած, սակայն սովոր են վշտին դիմանալով իրենց անձերը փրկել և ալոց ևս օգտակար կարող են լինել: Այնուհետև Օնց նույն սովորական իմաստությունը հաճելի զարձակ նրանց համար:

Միջինները սովորաբար ճանապարհորդելով և վաճառականությունը շրջելով, փոքր գործեր անելով՝ հազարապատիկ ու բյուրապատիկ են դարձնում: Ահա թե ինչու խոչանալով համատարած ծովի հուզված բազմաթիվ ալիք-

ների մեջ՝ գրոհում են ոչ թե իրենց կամքով, այլ փշող քա-
մու հոսանքով, բռնի քշվելով լայնատարած հորձանքի վրա
տարուբերվում են օգուտ գտնելու համար. իրենց անձերը
մահու և կենաց մեջ են դնում, անձամբ խորքերի [վտանգ-
ներին] են մատնվում, ընտրություն են կատարում մահու և
կենաց միջև և երկուսից մեկն է նրանց բաժին ընկնում:

6. Նույն այս ձևով տեսնում ենք, որ նման մի հարկա-
գրանք մեզ էլ հասնելով առավել ստիպում է նավարկել
իմաստության ծովի վրա, քանզի մարդկանցից ոչ ոք չի
կարող ամենևին հանձն առնել նման քրտնաջան աշխա-
տանք, եթե հասած իշխանական հրամանը՝ ստիպելով
այս բանը շուտափույթ անել շտա: Եվ ո՞վ կարող է խրոխ-
տանալ ծովի անդունդի խորքերը քննելու, այլ [մարդիկ]
պարզապես երկար ճանապարհորդությունների մեջ վաճառ-
քի անձնական շահն են միայն կամենում ձեռք բերել:
Սույն օրինակով և մենք ոչ թե հանդգնությամբ, երեսա-
յարար և անմտորեն առաջ նետվեցինք, այլ ահամա ընթա-
նալով, ըստ հարկադրող իշխանների բռնի հրամանների,
նավարկեցինք պատմության մատյանների այս ծովի վրա:

7. Քանզի թագավորական հրամանը հարկ դրեց մեր
մտավոր աղքատ գանձարանի վրա, պահանջելով մեզանից՝
անցած ղեպքերի նկարագրությունը տալ և մատենագրել
մեղանում կատարված հայտնի պատմությունները: Սակայն
չափազանց ջանք ենք թափել մեր հետնորդներին թողնելու
ղեպքերի շարքի դար առ դար հիշատակումը: Ոչ թե մեր
կամքով հոժարեցինք, հանձն առանք այն գործը կատա-
րել, այլ չկարողանալով ընդդիմանալ արքայատուր հրաման-
ներին, պատմելու ենք ըստ [այդ] հրամանների, որչափ
մեր ուժն է ներում:

Հանձն առնելով այդ աշխատանքը՝ սկսենք խոսքի
վաճառականությունը*, երկյուղածությամբ տանք պատմու-
թյան գեղեցիկ շարադրանքը: Ուստի կատարված ղեպքերը և

* Խոսքի վաճառականությունը չպետք է բառացի հասկանալ. սա կապ-
վում է հեղինակի ընտրած համեմատության հետ և նշանակում է խոսքի
չարադրանքը:— Խմբ.:

մահականացուների մատենագրությունը քննելով, մանրա-
կրկիտ զննելով՝ մեկ առ մեկ, ըստ պատմության կարգի,
օրենքի, ժամանակի և մեր ստացած հրամանների շարա-
դրենք:

8. Իսկ հոգևոր արժեքների վեհությունը, որ աստվածա-
սերների համար մեծություն է, նման է թանկագին մարգա-
քի, նուրբ բոլորակաձև, լուսավոր, հազվագյուտ, որը
չունի բիծ կամ արատ իր ճաճանշավոր փայլի մեջ, այլ
առատորեն զարդարում է թագավորների վայելուչ թագերը
և կամ Հեղկաց աշխարհից բերված թանկագին քարերի
[նման], որոնք վայելուչ զարդով, խուլրով ու պսակով
զարդարում են թագավորին: Իսկ արդյոք այս բոլորը ինչ-
պե՞ս կարող է ուրիշ մեկի կողմից հեշտորեն գտնվել, եթե
ու՜ր կա ինչ ուրիշ անցնող վաճառականների կողմից, որոնք
մեծ շարժարանքով երկար ճանապարհներում բավականա-
չափ պաշար օգտագործելով, մեծ ջանքերով գտնում են
դրանք և զարդարում թագավորներին: Իսկ սրանց լույսի
ճաճանշը, որ մենք վաճառքի ենք հանում, ոչ միայն թագա-
վորի գլուխն է զարդարում, ի տես այլոց, այլև ամենքին
է զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում, ամենքին է գոհաց-
նում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է
փողփողուն վերջավորությամբ արտախուլյր պսակի նման,
աղքատներին ճոխացնում է, թոթափում, բարձրացնում
ազրակույտից և հավասարեցնում իշխաններին, ինչպես
նաև երկրները լցնում է օրհնությամբ, իսկ տարին բոլոր՝
քաղցրությամբ:

9. Սրանք նաև կարիքներն են բավարարում երկնային
առատությունամբ, շարչարվածներին հանգիստ են բերում,
առատ դարման են տալիս լի ամենայն բարիքներով.
Նրանք կարող են բժշկություն տալ առանց ղեղերի, խուն-
կերի, արմատների, շենություն կարող են շնորհել քաղաք-
ներին իրենց Տիրոջ մարդասիրությամբ, մեծացնել եր-
կիրը՝ իրենց նահատակության աղոթքներով և ցույց տալ
երկնային ճանապարհների ելքը առ Աստված բարձրանալու

* Հոգևոր արժեքներ կրող սրբերը:

համար: Ուղեցույց են Աստծո արքայության ճանապարհ-
ների: Նրանք են, որ իրենց Տիրոջ համար շարշարված մե-
ռան, անմահացան և իրենց անունն ու խիղախության պը-
տուղները աշխարհին թողեցին: Կյանք են նրանք ու փր-
կություն նրանց համար, որոնք մեղքերով են աղքատացած,
նրանք երկնավոր արքայի մեծության գանձ են՝ երկրում
ծածկված, իրենց հավատքով խնդացնում են և ուրախացնում
այնպիսիներին, որոնք Աստծով ճոխացած գանձում են:
Նրանք հագցնում են մերկերին և նրանց, որ Ադամի նման
մեղքերով մերկացած են, լուսավոր պատմուճաններով
զգեստավորում են, հագցնում են քաղցածներին, որոնք
անդիտության մեղքերի պատճառով սովյալ են, ծարավ-
ներին արբեցնում են առաքինության բաժակով և երկնային
զանձը տալիս են նրանց, որոնք առավելագույնն ունեն,
քանզի «ով որ ունի, կտրվի նրան և կավելացվի»*: Նրանք
մարդասեր Քրիստոսի գթության դուները բաց են անում
ամենքի համար: Հենց սրա համար էլ սիրեցին իրենց
Տիրոջը ու սիրվեցին նրանից և բարեխոսությանը բավա-
բարում են բոլոր կարիքները:

10. Այսպիսի մարգարիտը ոչ միայն հոգիների, այլև
մարմինների զարդ ու պայծառություն է: Նման մարդկանց
բարեխոսությանը է, որ Աստված աշխարհին շենություն է
պարգևում, քանզի աստվածային գութը նրանց վրա իջնե-
լով ողորմություն և բավություն է շնորհում աշխարհին:
Ահա թե ինչու աշխարհիկ մեղքերի մրրկահույզ ծովի վրա
նավարկողները, իրենց վտանգեցին՝ համբերությանը պա-
տերազմելով ալիքների դեմ, սահեցին [ծովի] խորություն-
ների վրա, հասնելու համար երկնային նավապետի խաղա-
ղության նավահանգիստը: Ազատվելով դաժան բքից և
հասնելով քաղաք՝ նրանք պարծանքի պսակ մատուցեցին
լուսավոր թագավորին, պատրաստվելով հավիտենական
ուրախության, թանկագին մարգարիտով առեցնուն և
պսակված հոգևոր լույսի թանկարժեք քարերով: Նրանք
իրենց կյանքը վաճառքի հանեցին իրենց տանջանքի մատ-

* Մատթ. ԺԳ. 12. ԻԾ. 29.

նողների համար, մեծացան անանց հարստությամբ և ա-
խարհի շինությունը կանգուն, անվթար ու անշարժ են պա-
հում իրենց հավատքի նավերի վրա:

11. Իսկ այսպիսի վաճառքին ո՞վ արդյոք ի՞նչ գին
կարող է տալ. այ՛ն, այ՛ն, շափազանց լավ. միայն [պետք
է] հոժար կամքով, սիրով լսելիք տրամադրել, հավատքով
սրել ականջները, որպես պատգամների ընդունարան և իս-
կույն պատվական ծանրագին մարգարիտը, սրտի [բարի]
կամքով, զարդ կդառնա, որպես ականջից կախված գինդ:
Միայն խեղարհիք զլուխդ, և հոգևոր պսակը անմիջապես
կտրվի զքեզ ու դա կզարգարի քեզ առավել, քան թանկա-
զին քարերը: Միայն համաձայնվիր արքայական կոչուն-
քին և ոչն ժամանակ խորտիկների քաղցր անուշությունը
քո քնքը կզարգարի: Միայն ծարավ եղիր սիրո, և իսկույն
կնկրանության աղբյուրը կհագցնի քո տոչորուն ծարավի
կրակը: Միայն մաքրիր քեզ աղտից, և իսկույն անթառամ
ու բուսավոր զգեստը կզարգարի քեզ, առավել քան անու-
շահատ շուշան ծաղիկը:

12. Արդ՝ լանք հաննե առնելով մտնել պատմության
մատյանների խորության մեջ, խոսքը կուղղեմ նրանց, որ
կամենում են իմաստությամբ ունկնդիր լինել օգտակար
պատմության:

Արդ՝ հրաման է հասել ինձ՝ Ազաթանգեղոսիս, որ մեծ
Հում քաղաքից եմ, կրթված հայրենի գիտությանը, սովորել
եմ լատիներենն՝ ու հունարենը, ուսանել դպրությունը և ոչ
խիստ անտեղյակ [մեացել] նշանագրերի արվեստին: Սրա
ճեմ մեկտեղ եկել եմ Արշակունու արքունիքը, քաջ և առա-
ջնի. ունեղ և պատերազմող Տրդատի տարիներին, որը
սուրբ նախնիներից կորովի լինելով՝ արիությանը գերա-
զանցել է նրանց. նշել է ըմբռամարտիկ և պատերազմների
մեջ հակալին վայել քաղաքություններ է գործել: Մեզ հրամա-
յնց ոչ իր քաղաքորժությունները սուտ վիպասանել և ոչ էլ
արժանիքներից ավելի քմազարդ առասպելները շափա-
զանցել, այլ շարադրել եղած զեպքերը [տալով նկարագրու-
թյունը] հարափոփոխ ժամանակների հանգամանքների,

* քննարկում հոռմայերեն

մարտամբոխ պատերազմների, սրակոխ կոտորածների բազմահեղ արյան, իրաբ բախվող անթիվ զորքերի, երկըր- ների [ժողովուրդների] գերության, զավառների ավերա- ծության, քաղաքների կործանման, ավանների ավերման, մարդկախին բազմությունը կոտորելու՝ քինախնդիր վրիժա- ության քաջության համար:

13. Արդ՝ ինձ հրաման է հասել Տրդատ մեծ արքայից կարգով զրի առնել ժամանակների դեպքերը, պատմելով նախ քաջ խոսքովի հայրենական պատերազմների ժամա- նակ կատարած քաջությունները, տերության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները ամեն կողմ ուղղված հարձա- կումները, ազգերի խռովությունը, քաջ խոսքովի մահը, թե որտեղից, ինչու կամ ինչպես այդ պատահեց և կամ ինչ անցուդարձ կատարվեց. ազնվահայր Տրդատի քաջության մասին, իր թագավորության ժամանակ արած գործերը: Եվ Աստծու սիրելի նահատակների մասին, թե ինչպես կամ ինչու նկան, ծագեցին իբրև լուսատուներ՝ փարատելու հա- մար մեզը մեր Հայաստան աշխարհից, թե ինչպես իրենց անձերը նվիրաբերեցին Աստծու ճշմարտությանը, կամ ինչ- պես Աստված գթալով այցիլից մեր Հայոց աշխարհը, մե- ժամեծ հրաշքներ ցույց տվեց մի մարդու ձեռքով, որը համբերությամբ և հաղթությամբ տարավ բազում ու տե- սակ-տեսակ փորձություններ և կաշկանդող վշտի մեջ Արտա- շատ քաղաքում մենամարտիկ եղավ երկպատիկ բռնության դեմ, հանուն Քրիստոսի հաջողությամբ դիմացավ և նա- հատակի անուն ժառանգեց: Հասավ մինչև մահ և Աստծու կամքով ետ դառնալով այնտեղից մեր Հայոց երկրում վե- րակացու՝ դարձավ: Մտավ մահվան դուռը, ապա Աստծու կամքով վերադարձավ, դառնալով Քրիստոսի վարդապետու- թյան պատգամավորը, Աստծու մարդասիրական հրաշա- զորձ պատժից հետո: Իսկ երախտավոր Տրդատը, կամովին զժվարին կյանք ընտրելով՝ ամենքին ցանկալի դարձավ, Աստծու շնորհներով իր բնաշխարհիկ հայրենիքի որդին եղավ և հավիտենական կյանքի մերձավոր դարձավ:

* եպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ

14 Արդ, ինչպես նախապես գրել էինք, ոչ թե հին ավան- ղություններից տեղեկանալով այս [բուրբ] կարգով մատն- նազրել ենք, այլ մենք ինքներս ականատես ենք եղել անձնա- վորություններին և ներկա՝ հոգևոր գործերին և լուսավոր շնորհապատում վարդապետությանը, ավետարանական հրամանների համաձայն, և թե ինչպես լուսավոր վարդա- պետությունը, Աստծու շնորհով, բուրբից վեր դասվեց: Այս աստվածակարգ լծին հնազանդեցրեց թագավորը իր ամբողջ [ժողովրդին], մանավանդ ոչ թե նա էր [այդ անում], այլ մենազոյ Քրիստոսի կամքը:

[Վեպարազմեց] թե ինչպես մեհյաններին տիրելով հիմ- նահատակ կործանեցին և եկեղեցու սուրբ հիմքերը կանգ- նեցրին: Կամ ինչպես իբրև (Պրիզորին) երկրի հովիվ նշա- նակիցով վաշխեցին նրա վարդապետությունը: Թե ինչպես Տրդատը կրկին զնաց Հունաց աշխարհը աստվածասեր Պատանդյանուհի ժամանակ, որը Հունաց և Հռոմայեցոց նշքի քաղաքներ էր, ուխտ գրեց նրա հետ հաստատ մնալու աստվածապաշտության մեջ և այնտեղից վերադարձավ մեծ պարգևներով, բազում փառքով և շատ վայրեր Տրդատը նվի- րեց Աստծու [պաշտամունքին]: Այս ամենը մեկ առ մեկ, կարգով կպատմենք. նաև վարդապետությամբ սրբի, որն արժանի եղավ հասնելու եպիսկոպոսական մեծ աթոռին, ժառանգեց հայրապետական անունը և առաքինության մեծ մարտիկը եղավ: [Վպատմենք], թե որտեղից էր, որոնցից, ո՞ր կամ ո՞ր տեղից էր նա, որ արժանի եղավ աստվա- ժատուր շնորհքով այս բուրբը գործելու:

15 Արդ, կենեմեմ մտքի երիվարը և կանցնեմ հանճարի սազարնը, կուղղեմ մտքի նպատակը: Թափ կտամ բա- զուկներին ութին ու կտրվի մատներովս կսեղմեմ գրիչը, լեզվովս կարտահայտեմ մտքերս, և թող իմ շուրթերը կա- րգանան իմաստուն խոսքեր շշնջալ: Հաստատորեն կարգա- վորելով կպատեցնեմ, կդարձնեմ խոսքերի պատմության անիվը, որպեսզի տիրաբար նավեմ ժամանակագրության ժովի ալիքների վրա: Կպատմեմ այս բաներն ստացող մարդկանց և մեր ժամանակներից հետո եկող ազգերին,

որոնք օրհնելու են տիրոջը*, և հայրենի մատյանները պրպրտելիս թող այս ամենը պատմվի նրանց և հաղորդվի կարգավորված ծրագրեր:

16 Կարգալով Ավետարանի աստվածապարզ և ավետիսները և կենաց խոսքը մեր Թորոզմյան ազգին և մեր Հայաստան անապատում քարոզելու [գրվածքը]³, թե ինչպես կամ ինչպիսի մարդու կողմից ընդունվեց այն և կամ ո՞վ էր նա, որ այս նորոգատուր առաքելական շնորհները իր վրա վերցնելով երևան եկավ այսպիսի աստվածեղեն շնորհքով, [կպատմենք] նրա լուսավոր վարդապետության և հրեշտակակրոն առաքինի վարք ու բարքի, ազնվական համբերության մասին այն շնորհալի մեծազոր նահատակի, որը Քրիստոսի խոստովանողը եղավ և ճշմարտության վկան: Թե ինչպես գրանից հետո նրա աղոթքներով շնույթուն ու խաղաղություն, լիություն, պողաբերություն ու բժշկություն շնորհեց Աստված: Եվ թե ինչպես նրա աստվածասիրության և Քրիստոսի պարզևած գործության շնորհիվ ընկավ փշրվեց ունայնության պաշտամունքը և աստվածապաշտությունը տարածվեց ամբողջ մեր Հայոց երկրում: Կամ թե ինչպես եկեղեցիներ շինվեցին մեր Հայաստան անապատում և ջրնջվեցին սնտաի պաշտամունքները, որոնք նախնիների սովորական մոլորության հետևանքով իզուր ընդունված և մոլորեցուցիչ, կեղծ քարերի ու փայտերի հիմարություններն էին և անզգայության կուսպաշտ թմբույթներ: Այս բոլորը անմբտություններով արբեցած, մեղքերի շոտյությամբ զարհուրած, դիվահար մրուրով ընթանում էին շար ու ծովացած մեղքերի մեջ:

Իսկ [Ս. Գրիգորը] Քրիստոսի կամքով արդարուսույց քարոզ կարդաց մեր ամբողջ Հայաստան անապատին, որպեսզի չկապվեն մեղքերի գարշապարին** այս ծովանման անապատում, այլ հասցնելով աստվածահոր շինության հողմախաղաղ անդորր նավահանգիստը՝ նրանց այնտեղ մշտնջենական կյանքի օթեաններ պատրաստեց:

* Հմմտ. Սաղմ. ճՄ, 19:

** Կամ՝ լկանգենն մեղքերի չավղի վրա:

17 Իսկ ևս անցնելով, սահելով, պտտվելով, հորձանախոր, լայնանիստ, հարածոճ, անդնդապտույտ, սարսուսեր, անձանգիստ, արշավասույր, հողմավար, ջրակուտակ, խոռվահույզ և մոլեգնած սրբնթաց ալիքների վրա ձգտել եմ հասնել կղզիներ, քաղաքներ և հեռաբնակ երկրներ՝ գտնելով, լցնելով մեծաբնու ծանր ապրանքներ, թանկագին ու հարգի իրեր, որպես զարդ և օգուտ ու եկել ապահով տեղ եմ հասցրել ձեր օգտի համար:

Փութանք բացել մեր վաճառականական խանութների առևտուրը՝ վաճառենք ունկնդիրներին մեր աշխատանքի արդյունքները՝ ստանալով նրանց ունկնդրությունը և տալով մեր այս պատմությունը: Մանավանդ թո հրամանի համար, ով թող այլ՝ Մեծ Հայքի Տրդատ արքա, բերելով մեր անապատի շնորհի նպատակով երկրի շենացմանը՝ ավելացնենք թո գանձը մեր՝ նավաստիներիս ծովի վաստակով:

ԱԳԱՅԵԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՐՔԸ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

18. Երբ Պարթևների թագավորությունն իր վախճանին հասավ, վերացվեց Վաղարշի որդու՝ Արտավանի տերությունը և նա սպանվեց Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով: Սա մի նախարար էր Ստահր՝ գավառից, որ գալով միավորեց պարսից զորքերը, որոնք լքեցին, հեռացան, մերժեցին ու անարգեցին պարթևների տերությունը և հաճույքով նախընտրեցին Սասանի որդի Արտաշիրի իշխանությունը: Արդ, երբ այս մահվան գույժը հասավ Հայոց խոսքով թագավորին, որը Պարսից տերության մեջ երկրորդն էր, որովհետև նա, ով Հայոց թագավոր էր՝ Պարսից տերության մեջ երկրորդ [անձն] էր, — թեպետև նա վաղուց էր բռնել լսել, [այնուհանդերձ] ոչինչ կարողացավ անել պատերազմի պատրաստության գործը ավարտելու համար: Գրանից հե-

տո նա դարձյալ պատահած դեպքերի համար մեծ տրամու-
թյան մեջ էր, որովհետև որևէ գործ չկարողացավ անել:
[Ուստի] կատարվածի համար մեծապես տրամեկով նորից
անցավ, եկավ իր երկիրը:

19. Արդ՝ մյուս տարեմուտին Հայոց թագավոր Խոսրովը
սկսեց բանակ կազմել և զորք գումարել: Հավաքեց աղ-
վանից ու վրաց զորքերը և բացեց Ալանաց⁶ ու Ճորա Պա-
հակի դռները⁷, դուրս բերեց հոների⁸ զորքը, ասպատակ
սփռեց պարսից երկիրը և արշավեց Ասորեստանի կողմերը
մինչև Տիգրոսի գետերը: Ավարելով ամբողջ երկիրը՝ ավե-
րեց շեն քաղաքներն ու բարեկարգ ավանները, ամբողջ
շեն երկիրը թափուր ու ավերակ թողեց՝ [շանալով] մեջտե-
ղից ջնջել կորցնել, քանդել ու հիմնահատակ անել և վերաց-
նել Պարսից տերությունը: Միաժամանակ ուխտ դրեց մեծ
քինախնդությունը վրեժ լուծել իրենց տոհմը իշխանությունից
զրկելու համար: Ջանում էր վրեժը լիովին լուծել, որովհետև
մեծ քեն ուներ և ռխակալությունից վառվում էր: Խիստ
սպառնում էր՝ ապավինելով իր զորքի բազմությունը և հույ-
սը դնելով նրա քաջության վրա: Շուտափույթ օգնության
հասան աղվանները, լիփինները, ճիղբերը և կասպերը⁹
ժիր ու քաջ այրուձիու մեծ բազմությամբ և ուժեղ պատ-
րաստությամբ, ինչպես նաև ուրիշներ այն կողմերից, որ-
պեսզի Արտավանի արյան վրեժը լուծեն:

20 Քանզի թեպետ ինքը մեծ տրամության մեջ էր իր
հարազատ տոհմի, ազգակիցների համար, որոնք Ստահրա-
ցու հզորացող թագավորությանն էին հնազանդվել ու նրա
իշխանության տակ մտել՝ համակերպվելով նրան, և, թեև
Խոսրովը զենպան էր ուղարկել իր տոհմակիցներին, որպես-
զի իրեն օգնության գան, դեմ կանգնեն նրա թագավորու-
թյանը և քուշաններին¹⁰ կողմերից ու իրենց բուն երկրից
օգնության ձեռք մեկնեն քաջ ցեղերն ու ռազմիկ զորքերը՝
թիկունք լինելու, այնուամենայնիվ պարթևական տոհմերը,
ազգապետները, նախարարներն ու նահապետները շանսացին
նրան, որովհետև համաձայնվել, համակերպվել և հնազանդ-
վել էին Արտաշիթի տերությունը՝ փոխանակ իրենց ազգա-
տոհմի տերությունը և եղբայրակցությունը [նախընտրելու]:

21. Սակայն Խոսրովը առավ իր զորքի բազմությունը և
Նրանց, որ այլևայլ տեղերից օգնության էին հասել պատե-
րազմի զործում նիզակակից լինելու: Իսկ երբ Պարսից
թագավորը տեսավ հավաքված զորքի այդ բազմությունը,
որ մեծ ուժով եկել հասել էր իր դեմ, ինքը ևս նրանց դեմ
ելավ պատերազմի պատրաստությամբ: Բայց չկարողացավ
դիմադրել և փախավ նրանց առջևից, իսկ [նրանք] հետա-
պնդելով՝ կոտորեցին Պարսից ամբողջ զորքը և դաշտերի ու
ճանապարհների վրա դիաթավալ սփռելով ու դաժանաբար
կոտորելով՝ նրանց ահավոր հարվածներ հասցրեցին: Հա-
յոց թագավորը կոտորածից մեծ հաղթությամբ, բազում
ավարով և ցնծալի ուրախությամբ վերադարձավ Հայոց
կողմերը, Այրարատ գավառը, վաղարշապատ քաղաքը՝
անհուն ուրախությամբ, բարի անվամբ և մեծ ավարով:

22 Այս հրաման տվեց բոլոր կողմերը պատվիրակ
ուղարկել, հրովարտական հղել՝ հրամայելով յոթ մահյան-
ների բազիններին ուխտի գնալ, պաշտամունք կատարել
աստվածների կուռքերին: Իր Արշակունի տոհմի հայրենա-
կան պաշտամունքի վայրերը մեծաբեց՝ նվիրաբերելով
սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու շորիներ,
սակեղեն ու արծաթեղեն զարդեր՝ փողփողուն ծոպերով,
պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքս զգեստ-
ներ, ոսկի պսակներ ու արծաթե զոհարաններ, թանկագին
քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու արծաթ, պայծառա-
գույն հանդերձեր և գեղեցիկ զարդեր: Մեկ հինգերորդ բա-
ժին հանեց բերված հարուստ ավարից և մեծ պարգևներ
շնորհեց բուրմերին, իսկ իր հետ եղած զորքին ընծաներ տվեց
ու արձակեց:

23 Իսկ երբ եկավ մյուս տարին, չափազանց շատ զորք
կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն
զորքից էլ ավելի, ասպատակ սփռեց Ասորեստանի կող-
մերը, մանավանդ որ արաբների զորքը օգնության էր եկել,
և ավարելով ամբողջ երկիրը՝ յուրաքանչյուրը քաջությամբ
զարձավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակաբար
ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք
Պարսից թագավորության իշխանության ներքո էին:

24 Իսկ երբ Պարսից թագավորը տեսավ այս բոլոր չարիքները, որ նրա վրա հասան, նեղվեց, տառապեց, շփոթվեց, երկմտեց, ինքն իր մեջ մոլորվեց: Իր մոտ կանչեց տերութիւն բոլոր թագավորներին, կուսակալներին, նախարարներին, զորավարներին, պետերին ու իշխաններին և խորհրդի նստեցին: Աղաչում էր ամենքին, որևէ հնար փնտրել գտնել. տեսակ-տեսակ պարզեներ էր խոստանում: «Թերևս գտնվի մեկը, ասում էր նա,— որ կարողանա վրեժը լուծել»: Խոստանում էր շնորհել իր տերութիւն երկրորդ գահը, եթե միայն որևէ մեկը կարողանար իր մեծ վրեժը լուծել: «Միայն ամոռովս ես վեր կլինեմ նրանից [ասում էր], թեկուզ շատ անարգ մարդկանցից լինի, կամ թե պատվականներից»: Խոստանում էր ամեն տեսակ պատիվներ, պարգևներ և վարձի հատուցում շնորհել:

25 Արդ՝ այս խորհրդի մեջ ոտքի ելավ պարթևների տերութիւն մի գլխավոր նահապետ, որի անունն էր Անակ, մեջտեղ գալով խոստացավ վրեժ առնել իր ազգակիցներից իբրև թշնամիներից:

26 Սկսեց նրա հետ խոսել [արքան] և ասաց. «Եթե միայն հավատարմարար այդ վրեժը լուծես, ձեր պարթևական հայրենի իշխանութիւնը և պահպանական սեփական տիրույթները ձեզ կվերադարձնեմ, թագավորական թագ զննելով՝ կփառավորեմ քեզ, երևելի ու փառավոր կդարձնեմ իմ թագավորութիւն մեջ, և իմ երկրորդը կլինես»:

27 Պատասխան տվեց պարթևն ու ասաց. «Իմ ազգատոհմի մնացորդներին եթե ապրեցնես, ես և հարազատ եղբայրս այսօրվանից քեզ հրաժեշտ կտանք»:

28 Այն ժամանակ պարթևն իր եղբոր հետ պատրաստվեց հանդերձ ընտանյոք, կանանցով, որդիներով, ամբողջ գերդաստանով շարժվեցին, ճանապարհ ընկան և, զննելով ուղիները, ելան, գաղթելու պատրվակով զնային Հայաստանի կողմերը, իբրև թե ապստամբվել էին Պարսից արքայի դեմ: Եկան հանդիպեցին Խոսրով թագավորին Ուտիք գավառի Խաղխաղ քաղաքում՝ Հայոց թագավորութիւն ձմեռանոցում:

29 Հայոց թագավորը երբ տեսավ, ցնծութեամբ ընդատաչելով ու մեծ խնդութեամբ ընդունեց նրան, մանավանդ, երբ սա կեղծավորութեամբ ու դավով սկսեց խոսել նրա հետ և իր գալու հավատարմութիւնը ցույց տալ: «Այն բանի համար եմ քեզ մոտ եկել,— ասաց նա,— որ կարողանանք միատեղ ընդհանուրի վրեժը լուծել»:

30 Արդ՝ երբ թագավորը տեսավ այս մարդուն, որ եկել էր իր մոտ ամբողջ ընտանիքով, վստահորեն հավատաց նրան: Այնժամ նրան պատիվ տվեց ըստ թագավորական օրենքների, հանեց նստեցրեց իր թագավորութիւն երկրորդ ամսուին և ձմեռվա ամբողջ ընթացքում՝ ցրտաշունչ, հողմաշունչ սառնամանիքի օրերը, ուրախութեամբ անցկացրին:

31 Իսկ երբ հասան տաք օրերը, հարավահողմ գարնան զոները բացվելու ժամանակը, հեռացավ թագավորը այդ կողմերից: Եկան իջան Այրարատ գավառը, վաղարշապատ քաղաքը: Եվ մինչդեռ ուրախութեամբ հանգստանում էին, թագավորը մտադրվելով դորք կազմեց՝ նորից Պարսից կողմերը արշավելու նպատակով:

32 Երբ Պարթևն այս լսեց, հիշեց այն երգումը, որ տվել էր Պարսից արքային: Հիշեց նաև պարզևների խոստումները և փափազեց իր բնիկ աշխարհը տեսնել, որը Պահլավ էր կոչվում, շար միտք հղացավ. իր հարազատ եղբոր հետ թագավորին մի կողմ տանելով՝ իբր թե զրոսանքի կամ նրա հետ խորհուրդ անելու նպատակով, և պողպատե սուսերները կես մերկացրած պահելով՝ հանկարծ անսպասելիորեն զննքերը բարձրացրին և թագավորին դիմախալ աննշով՝ գետին տապալեցին: Իսկույն եղած իրողութիւնը իրազեկ դառնալով՝ ամբոխը ազազակով գուլժ բարձրացրեց. մինչ այս, մինչ այն՝ նրանցից յուրաքանչյուրը իր ձին նստելով փախուստի գիմեց:

33 Հայակույտ զորքի մեծամեծները երբ այս իմացան, գունդ գունդ բաժանվեցին ու հետապնդեցին Ոմանք ցամաքով աճապարեցին հասնելու Արտաշատ քաղաքի զոներին մոտակա կամուրջի գլուխը: Երասխ գետը հորդացած գալիս էր ափեփ լեցուն, սառցախառն. ձյունախառն, ելման ջրերով իր վարարման շրջանում: Նրանց մի

մասն անցավ վաղարշապատ քաղաքի կամուրջով, որը կոչվում է նաև Մեծամորի կամուրջ: Աճապարում էին որ- քան կարելի է շուտ հասնել Արտաշատի կամուրջի գլուխը: Ճանապարհների կիրճերում կանգնեցրին նրանց և շրջա- պատելով Տափերական կամուրջի մոտ գետավեժ արեցին: Իսկ իրենք այնտեղից դարձան վայով, ճիշով ու ողբով, և ամբողջ երկիրը հավաքված թագավորին էր սգում:

34 Եվ քանի դեռ չերմ շունչը նրա կրծքից չէր հեռացել, և չէր հասել վախճանը, [թագավորը] հրաման տվեց ոչնչացնել նրանց ազգատոհմը: Այնժամ սկսեցին սպանել ու կոտորել, մինչև իսկ յթողեցին մանուկներից այնպիսին, որը բնավ աչն ու ձախը չգիտեր: Նաև տոհմի իգական մասը սրի քաշեցին: Միայն պարթևի որդիներից երկու փոքրիկ մանուկների՝ մի մարդ [երեխաներից] մեկի դայակների միջոցով փրկեց, որոնցից մեկին փախցրեցին Պարսից կողմերը, իսկ մյուսին՝ Հունաց:

35 Երբ Պարսից թագավորը այս ամենը լսեց՝ զվարճա- ցավ, զվարթացավ, այն օրը ուրախության մեծ տոն արեց և ատրուշաններին շատ զոհ մատուցեց, Ջորք հավաքեց, շարժվեց գնաց ասպատակ սփռեց Հայաստանի կողմերը, խոսուեն ու անասունը, ծերն ու տղան, երիտասարդն ու մանուկը ընդհանրապես գերի տարավ:

36 Այդ ժամանակ մի մարդ ավազակից ազատելով փրկում է Հայոց եռսրով թագավորի որդիներից Տրդատ անունով մի փոքրիկ մանկան, [որին] դայակները առնելով փախցրին կայսեր արքունիքը, Հունաց կողմերը: Իսկ Պար- սից արքան գալով այնուհետև Հայաստան իր անվամբ կո- չեց այդ վայրերը և հունաց զորքը փախուստի մատնելով հալածեց մինչև հունաց սահմանները: Փոսեր փորելով սահ- մաններ հաստատեց և տեղի անունը Ղրեց Փոսից դրունք¹¹ այն վայրերում, որոնք կոչվում էին Սուլզն: Մնացած բնա- կիչներին տեղահանեց և երկրին տիրացավ:

37 Տրդատը գնաց Լիկիանես անունով մի կոմսի մոտ դաստիարակություն և ուսում ստացավ, իսկ պարթևի որ- դին, որը հունաց կողմերն էր տարվել, մեծացավ և ուսում ստացավ Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում: [Մի ոմն],

տեր կանգնելով՝ դայակների միջոցով նրան դաստիարակեց Քրիստոսի երկյուղով և նա ուսանելով քրիստոնեական դըպ- րության հանգամանքները՝ ընտելացավ Աստվածաշնչին, ճանաչեց Տիրոջ երկյուղը. նրա անունն էր Գրիգոր: Երբ դայակներից տեղեկացավ իր հոր կատարած գործերը, ելավ ու գնաց Տրդատին կամավոր ծառայելու թաքցրեց իր անձը ու գնաց Տրդատին կամավոր ծառայելու, կամ որտեղից, կամ և ոչինչ չէր հայտնում, թե ում համար, կամ որտեղից, կամ ինչպես էր [հայտնվել], և իր անձը ծառայության տալով հնազանդությամբ սպասարկում էր նրան:

38 Այդ ժամանակներում Հունաց իշխանը՝ հալածում էր Աստուծո եկեղեցին, իսկ երբ Տրդատը զգաց, թե Գրիգորը հաղորդակից է քրիստոնեական պաշտամունքին, այնուհետև սկսեց պատուհասել և տեսակ-տեսակ արհավիրքներ էր պատճառում նրան: Շատ անգամ բանտերով, կապանքնե- րով ու տանջանքներով նեղում էր, որպեսզի թողնի Քրիստոսի երկրպագությունը և ենթարկվի սնտոի աստվածներին ու պիղծ պաշտամունքին:

39 Այդ օրերում գոթերի¹² իշխանը զորաժողով արեց և բազում զորք կուտակելով եկավ պատերազմելու հունաց իշխանի դեմ: Այսօրինակ պատգամ հղեց թե ռնչո՞ւ ենք անմտորեն ելնում պատերազմի, մեր զորքը սպառում և միտժամանակ երկրին վտանգ ու տագնապ հասցնում: Ահավասիկ ես քո դեմ եմ դուրս գալիս իբրև խոյան մեր զորքի միջից և դու էլ իմ դեմ՝ հունական կողմից: Գնանք— հասնենք մարտի վայրը և եթե ես քեզ հաղթեմ հույներն ինձ կհնազանդվեն, իսկ եթե դու ինձ հաղթես, մեր կյանքը քեզ կպատկանի ու կհնազանդվենք քեզ և առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի»:

40 Երբ Հունաց թագավորը այս ամենը լսեց՝ վախեցավ, որովհետև չէր կարող հանձն առնել օրինավոր պատրաս- տություններ զունդ առ զունդ ճակատել և ոչ էլ կարող էր սույն պատգամի պահանջին համաձայնվել, քանի որ տկար

¹¹ Հոռմի կայսրը:

սակորներ ուներ և ահաբեկվելով զարհուրեց ու շփտեր ինչ պատասխան տալ այդ խոսքերին:

41 Այն ժամանակ թագավորը հրաման տվեց հրովարտակներ ու պատվիրակներ ուղարկել իր տերութւյան իշխաններին ու զորքին, որպեսզի ուր էլ լինեն, շուտափուլով իրեն հասնեն: Իշխանները, զորքն ու նախարարները շտապով նրա մոտ եկան: Առավ նաև Լիկիանեան¹³ իր ձեռքի տակ եղած բուն գունդը և շտապեց հասնել պատերազմի վայրը, ներկայանալու թագավորին, և Տրդատն էլ նրա հետ էր:

42 Երբ զորագնդերը գալիս էին, այնպես եղավ, որ եկան ու մտան մի նեղ տեղ, այգեստանի առունների մեջ, շտամարանի հրապարակում, քաղաքի դռների մոտ, որովհետև կեսգիշերվա ժամն էր, և քաղաքի դռները փակ էին: Երբ զորքի բազմութւյան ձիերին անասնակեր շոր խոտ չգտնվեց մինչև կես գիշեր, նայեցին ու տեսան, որ քաղաքի պարսպից ներս անասունների բակում խոտի գեզեր էին մթերված, և ոչ ոք չկարողացավ իր ձեռքը հասցնել պարսպին՝ բարձրութւյան պատճառով: Այնժամ Տրդատը ելավ և իջնելով [խոտը] գեզ-գեզ նետեց զորքերի մեջ, մինչև որ բավարարվեցին: Իսկ վերակացուներին և բազմաթիվ շներից շատերին պարսպից այս կողմ զորքերի մեջ նետեց ու ինքն այնտեղից ելնելով իջավ:

43 Տեսնելով այսպիսի մեծ ուժ, Լիկիանեաը զարմացավ, իսկ երբ առավոտը լուսացավ, քաղաքի դռները բացվեցին, և ամբողջ զորքը ներս մտավ: Լիկիանեան ու բոլոր մեծամեծները, սպարապետները, զորագլուխներն ու իշխանները ներկայացան թագավորին:

44 Ապա թագավորը պատմեց իշխաններին զոթերի թագավորի բոլոր պատգամները: Այդ ժամանակ Լիկիանեաը սկսեց խոսել արքայի հետ և ասաց. «Թող իմ տիրոջ սիրտը բոլորովին շարհուրի, քանզի այստեղ բո պալատում մի մարդ կա, որի միջոցով այս գործը զլուխ կգա: Նրա անունը Տրդատ է՝ Հայոց աշխարհի թագավորական տոհմից: Եվ պատմեց նրա երեկոյան գործած քաջագործութւյունները: Այնժամ հրաման տվեց, և Տրդատին բերեցին թագավորի առջև, ու նա կարգով պատմեց ամեն ինչը Ապա

մարտի պատրաստութւյան ժամ որոշեցին, առավոտյան պատերազմով իրար դեմ ելնելու:

45 Իսկ մյուս օրը առավոտյան հրամայեց (կայսրը) ծիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով, զցելով նրա վրա թագավորական նշանը, և ոչ ոք չգիտեր նրա մասին: Հրաման ելավ ամենքին, թե սա ինքն իսկ կայսրն է: Եվ առնելով զորքերի համակ բազմութւյունը, փողի ձայնով արագ մոտեցավ, մինչև որ կանգնեց թշնամիներին դեմ հանդիման: Երբ միմյանց դիմաց կանգնեցին կայսերակերպն ու (զոթերի) թագավորը՝ ձիերին մտրակելով իրար հասան: Այնտեղ կայսերակերպը հաղթեց թագավորին և բռնելով նրան բերեց կանգնեցրեց կայսեր առջև:

46 Այն ժամանակ թագավորը հույժ բարձրացրեց Տրդատին և մեծամեծ պարզկներ տվեց նրան, թագ դրեց դլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը:

47 Հաղթական մարտում քաջութւյուններ գործելուց հետո Մեծ Հայքի Տրդատ¹⁴ արքան վերադարձավ Հունաց կողմերից: Թագավորը շարժվեց եկավ հայոց կողմերը և հասնելով գտավ այնտեղ Պարսից մեծաքանակ զորք, որ երկիրը գրավել էր, հպատակեցրել: Շատերին կոտորեց և շատերին փախստական դարձնելով՝ պարսից կողմերը բռնեց, իսկ հայրենի տերութւյունը նվաճեց ու զօրացավ նրա սահմանների վրա:

* * *

48 Մեծ Հայքի արքա Տրդատի առաջին տարում շարժվեցին եկան, հասան Եկեղյաց գավառը, Երիզա գյուղը¹⁵, Անահիտի մեհյանը, որպեսզի այնտեղ զոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իշան, տեղավորվեցին այն դիտի ափին, որը Գայլ¹⁶ է կոչվում:

49 Թագավորը եկավ մտավ վրանը, ընթրիքի բազմեց-
երբ գինովցան, թագավորը հրաման տվեց Գրիգորին, որ-
պեսզի պսակներ ու ծառերի թավ ճյուղեր նվիրաբերի Անա-
հիտի բազինին: Սակայն նա հանձն շառավ աստվածների
երկրպագության պաշտամունքը կատարել:

50 Այն ժամանակ թագավորն սկսեց խոսել Գրիգորի
հետ ու ասաց. «Մի օտարական ու անծանոթ մարդ էիր¹⁷,
երկար մեզ միացար և ինչպե՞ս ես համարձակվում պաշտել
այն Աստծուն, որին ես չեմ պաշտում»: Եվ հրամայեց այդ
օրը նրան հսկողության տակ առնել: Մյուս օրը առավոտ-
յան թագավորը հրաման տվեց և Գրիգորին բերեցին իր
առջև:

51 Թագավորն սկսեց խոսել Գրիգորի հետ և ասաց.
«Այսքան տարի ես քեզ ճանաչել եմ, և դու քո ամբողջ
էությունը հավատարմորեն ծառայել ես ինձ, և ես գոհ էի
քո աշխատանքից ու մտադիր էի ապրեցնել քեզ: Ինչո՞ւ
չես կատարում իմ կամքը»:

52 Պատասխան տվեց Գրիգորը և ասաց. «Աստված
հրամայել է, որ «ծառաները հնազանդ լինեն մարմնավոր
տերերին»*, ինչպես որ վայել է, և ինչպես դու ինքդ վկա-
յեցիր, որ ծառայել եմ քեզ իմ ամբողջ էությունը: Իսկ
Աստուծո պատիվն ու պաշտամունքը չի կարելի որևէ մեկին
տալ. քանզի միայն նա է արարիչը երկնքի ու հրեշտակների,
որոնք նրա մեծությունն փառավորել են, և երկրի ու
մարդկանց, որոնք նրա ձեռքով են ստեղծված և որոնց
պարտքն է պաշտել նրան ու կամքը կատարել, ինչպես նաև
այն ամենի, որոնք ապրում են զրանց վրա թե ծովում, թե
ցամաքում:

53 Ասաց արքան. «Իմացած եղիր, ի չիք դարձրիր այն
վաստակը, որ ինձ մոտ ես վաստակել, և որին ես վկա եմ:
Արդ՝ այն կյանքի փոխարեն, որ դու պետք է վայելեիր,
բազմաթիվ նեղություններ եմ տալու քեզ, պատվի փոխարեն՝
անարգանք, փոխանակ բարձ տալու և առաջ տանելու՝ բանտ
ու կապանք և մահ կտամ, որը մարդկային կյանքի հույսը

կկտրի, եթե հանձն շառնես աստվածներին պաշտամունք
մատուցել: Մանավանդ այս մեծ Անահիտ տիկնոջը, որը մեր
ազգի փառքն է ու կենսատուն, որին բոլոր թագավորներն
են պաշտում, մանավանդ Հունաց թագավորը: Նա է բոլոր
զգաստությունների մայրը, բարեբարը ամբողջ մարդկային
բնության և դուստրը՝ մեծ, քաջ Արամազդի:

54 Գրիգորը ասաց. «Ես քեզ հավատարմությամբ ծառա-
յեցի և երբեք իմ վաստակը ի դերև չեմ հանի, քանզի գրված
է Աստծու կողմից, «թող ծառայեն մարմնավոր տերերին»*,
որովհետև նա է բարիքներ հատուցող Տերը. ես ոչինչ չէի
ակնկալում քեզնից, որ ինձ հատուցես, այլ՝ Արարչից, որին
իրև սեփականություն պատկանում են բոլոր տեսանելի ու
աներևույթ արարածները»:

55 Իսկ որ ասում ես, թե նեղություն կտաս փոխանակ
կյանքի. [ասյա] դու, հանելով այս կյանքից՝ ինձ համար
կավելացնես Քրիստոսի պատրաստած ուրախությունը, որի
իշխանությունը հավիտյան է, արքայությունը՝ անանց և բա-
րիքները՝ անպակաս: Եվ այս, որ ասում ես, թե փոխանակ
սլատի՞ անարգանք [կտաս], ինձ հրեշտակների պատիվը
կչնորհես, որոնք ցնծությամբ իրենց Արարչին են փառա-
վորում:

56 Ասում ես, թե փոխանակ բարձ տալու և առաջ տանե-
լու, բանտ ու կապանք կտաս: Երանի ինձ, այսպիսով իմ
Տիրոջ կապանքների օրինակը ինձ վրա կունենամ և նրա
հետ ուրախ կլինեմ ու կցնծամ նրա զալստյան օրը: Մեր-
ժելով ինձ քո սեղանակիցը դարձնել, ահա սեղանակից
կդարձնես հավատքի հոր՝ Աբրահամին և բոլոր արդարնե-
րին, որոնք ուրախ են լինելու Աստծո արքայության մեջ:

57 Իսկ որ սպանում ես մահով, ապա խառնում ես ինձ
Քրիստոսի գնդին, ուր բոլոր հրավիրվածներն են՝ հայրերն
ու արդարները, մարգարեներն ու առաքյալները, նահատակ-
ները և բոլոր ընտրյալները:

58 Ասում ես՝ թե մահվամբ կկտրես իմ կյանքի հույսը,
ինչպես որ քո հույսն է կտրված, ապա [իմացիր որ] բոլոր

* Եփես. 2, 5:

* Եփես. 2, 5:

աստվածապաշտներն ու աստվածասերներն հույսը զորած վոր է: Իսկ նրանք, որ քեզ նման են և պաշտում են համր ու անշունչ և մարդկանց ձեռքով կերտված կուռքեր, արդարև հուսահատ են Աստծու ճշմարիտ կյանքից:

59 Այլ, որ դու կոչում ես մեծ Տիկին Անահիտ՝ գուցե եղել է այդպիսի մեկը երբեմնի ժամանակներում: Քանզի դիցապաշտ կախարդութիւնք և դեերի տեսակ-տեսակ ցընորքներով համոզել են այն ժամանակվա մարդկանց, որ մեհայաններ շինեն, կուռքեր կանգնեցնեն և երկրպագեն: Նրանք ոչինչ են, ոչ շար, ոչ բարի գործ կարող են անել, ոչ կարող են իրենց պաշտողներին պատվել, ոչ էլ թշնամիներին անարգել, որոնց և դուք ցնորջալ պաշտում եք ձեր մտքերի ապուշութիւն պատճառով: Եվ փոխանակ Աստծու, որի բարիքներն եք վաշելում, պաշտում եք փայտեղենն ու քարեղենը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, որ Աստված է կարգել մարդկանց ծառայութիւն, պետքերի ու փառավորութիւն համար:

60 Իսկ ինձ ցանկալի է ամենայն հնազանդութիւնք և հավատարմութիւնք պաշտել արարիչ Աստծուն, Որդուն և արարածներն ստեղծող Հոգուն, որն ստեղծել է ամեն ինչ, կարող է նշմանել և դարձյալ նորոգել իր ստեղծութիւնքը: Եվ մենք շինք հուսահատվում, քանզի պաշտում ենք կենդանի Աստծուն, որը կարող է մեզ կենդանութիւն տալ, երբ որ կամենա, թեպետև մեռնենք, կենդանի ենք: Որովհետև ինչպիսի Աստծու որդին մեռավ և ապրից ու իր հարութիւնքով մեզ կենդանութիւն օրինակ ցույց տվեց, որ եթե մեռնենք նրա համար, կենդանի ենք մնալու, երբ Արարչի թագավորութիւնը հայտնվի իր արարածներին, երբ ամբարշտութիւն պատիժը տրվի, անաշառ դատաստանով ստուգութիւնք բուրից առհասարակ պահանջվի»:

61 Ասաց արքան. «Երբ ասում ես, թե քեզից ակնկալութիւն շունեի և ոչ էլ պիտի ունենամ, ապա ես գիտեմ, որ դու մահ ես ցանկանում և գերեզմանում իսկույն [կգանես] հատուցումը, ուր կան այն առաջինները, որոնք մեռան: Շուտափութի թեզ այնտեղ կուղարկեմ, ուր կամենում ես երթալ: Իսկ թե ո՞վ է այն Քրիստոսը, ցույց տուր ինձ, որ

գիտենամ, ո՞վ է այդ քո վաստակների հատուցողը, որին դու արարիչ ես կոչում: Մի՞թե նա գերեզմանների վերակացու է, որին դու ցանկանում ես հասնել և կամ քո բանտի կապանքների արձակիչը նա՞ է լինելու:

62 Ո՞ւր են արդոք քո ասած անպակաս ուրախութիւնները, և կամ այդ ի՞նչ զալուստ է, որ ես չգիտեմ, կամ այդ ի՞նչ հրեշտակներ են, որ ասում ես, կամ թե ի՞նչ է ձեր հույսը և ձեր հուսահատութիւնը: Հապա դու սաա ինձ այս ամենը հանգիստ: Սակայն թույլ չեմ տա անարգել աստվածներին, որոնց դու հայհոյեցիր՝ ասելով, թե սոսկ մարդիկ են և նրանց իջեցրիր մահկանացու էակի աստիճանի: Սաստիկ անարգանք հասցրիր աստվածներին և կամ մեզ իսկ թագավորներին՝ ասելով, թե խելագարներ են թագավորները, որ պաշտում են նրանց»:

63 Ասաց Գրիգորը. «Քրիստոսը Աստծու որդին է, որի ձեռքով նա ստեղծեց և կազմեց աշխարհը: Նա կենդանիների և մեռյալների դատողն է, տերն ու բարեբարներին բարիքներով հատուցողը, իսկ շարագործներին միաժամանակ շարիքներով:

64 Նա, ինչպես դու ինքդ ասացիր, արդարև գերեզմանների վերակացու է ու պահապան, քանզի իր կամքովը մեռավ ու մտավ գերեզման և նա է պահում բոլոր մարդկանց ոսկորները: Իր հարութիւնք ասացուցեց և ցույց տվեց մեռելների հարութիւնը, որովհետև ինքն իսկ հարութիւն է և կյանք, կենդանացնող է և բոլոր մարմինների նորոգիչ: Կենդանի է պահում մարդկային շունչը, վասնզի ինքը կենդանութիւն է: Նորոգելու է մարդկային շունչը՝ հազնելով նրա մարմինը և ապա հայտնի է դարձնելու յուրաքանչյուրի հատուցումը ըստ նրա վաստակի: Նա արձակելու է կոստապաշտութիւն կապանքներից նրանց, որ կապված են մեղքերին, և խղելու է անօրինութիւն շղթան նրանց, որ քեզ նման են: Իսկ այն կապանքները, որոնցով դու սպանում ես, ապա նա սովոր է դրանցից փրկել իրեն հուսացողներին՝ ցուցաբերելով իր ստեղծութիւն շնորհը:

65 Անպակաս ուրախութիւններն այն են, որ իր սիրեցյալներին ու կոչեցյալներին, հրավիրյալներին ու պատ-

վիրանապահներին անմահացնելու է իր աստվածութիւնը, իսկ մեղավորներին կանմահացնելու հավիտենական տանջանքներով: Նրա գալուստն այն է լինելու, որ գալու է այս ամենը կատարելու, իսկ հրեշտակները նրա մեծութեան, աստվածութեան ու մշտնջենավոր արքայութեան սպասավորներն են:

66 Մեր հուշը սրա ակնկալութիւնը սպասելն է, իսկ դուք հուսահատ եք, քանզի չեք ճանաչում ձեր Արարչին, որը ձեզանից վրեժ կլուծի նրա համար, որ չեք փնտրել ձեր տեր Արարչին և չեք ճանաչել նրան: Արդարև նման եք ձիւղիկն ու ջորիներին, որովհետև նրանք շունեն իմաստութիւն և նույնիսկ մտքով եզրից ու էջից էլ պակասամիտ գոնիւցիք, քանի որ չճանաչեցիք ձեր ստեղծողին, որը երբ ժամանակը գա սանձով կճմլի ձեր կզակները այն բանի համար, որ չկարողացաք մերձենալ նրան*:

67 Իսկ որ ասում ես, թե աստվածներին անարգեցի, ի՞նչ նշանակութիւն ունի նրանց համար անարգանքը, քանի որ երբեք իրենց ցույց տրված պատիվը չեն զգում, որպէս մարդկանց ձեռքով պատրաստված և նրանց խելացնոր երազներից ստեղծված ու գոյացած: Քանզի առաջին մարդկանց կերտած արձաններով հրապուրվեցին և իրենք կերտեցին, որով հենց այն ժամանակ էլ մոլորվեցին՝ զրկվելով Արարչի լուսից: Իսկ որոնք որ նրանց պաշտում են, հիրավի նման են անասունների, քանի որ [կուռքերը] ձերան ունեն և չեն խոսում, աչքեր ունեն և չեն տեսնում, ականջներ ունեն և չեն լսում, քթեր ունեն և չեն հոտոտում, ձեռքեր ունեն և չեն շոշափում ոտքեր ունեն և չեն քայլում, և շունչ չկա նրանց բերաններում: Նրանց նման կլինեն նրանք, որ ստեղծել են և հույս են դրել նրանց վրա**:

68 Թագավորն սկսեց խոսել ու ասաց. «Քանիցս քեզ խրատ ու պատվեր եմ տվել, որ իմ առջև չկրկնես քո առասպելանման խոսքերը, որ դու հարմարեցրել ու սովորել ես, և որ վայել չէ քեզ խոսել: Այդ պատճառով ես քեզ խնայեցի

որպէս վաստակավորի, որպէսզի ուղիղ կարգի դաս՝ պաշտելով աստվածներին: Դու նրանց պատիվ զլանալով՝ սուտ արարիչ ես համարում, և որոնք որ ճշմարիտ արարիչներ են, անարգում ես: Նաև մեծ Անահիտին, որով պարում է և կենդանութիւն ունի մեր Հայոց երկիրը, ինչպէս նաև մեծ և արի Արամազդին, երկնքի և երկրի արարիչն, նրանց հետ և մյուս աստվածներին անշշունջ և անմոռնջ կոչեցիր: Մեզ ևս ձգտեցիր անարգել՝ համարձակվելով ձիւր ու ջորիներ անվանել: Եվ քանի որ բոլորին նախատեցիր, նույնիսկ համարձակվելով մեզ ևս անասուն անվանել, արդ ես քեզ տանջանքներ կտամ և սանձ կդնեմ քո կզակին, որ իմանաս, թե սին խոսքերը, որ իմ առջև հաճախ կրկնեցիր, անմիջապէս իրենց արդյունքը տվեցին: Եվ այս քեզ համար մեծ պատիվ է, ասում է [թագավորը], որ խոսեցի քեզ հետ և մեծարեցի քեզ, իսկ դու ինձ պատասխան տվեցիր իբրև ընկերոջ»:

69 Նրա ձեռքերը ետևը կապել տվեց, իսկ բերանին բերանակապ դնել տվեց, նրա մեջքի վրա ազի մեծ կտոր կախել տվեց, կրծքին գելարան կապեցին և գելարանի կապերից պարաններ գցելով կապեցին ու մեքենաներով ապարանքի տանիքի բարձր տեղից կախեցին: Այսպէս պրկված, կապված մնաց յոթ օր: Յոթ օրից հետո [թագավորը] հրաման տվեց և արձակեցին շարաշար ու դառն կապանքներից և բերեցին կանգնեցրին նրա առջև:

70 Սկսեց հարցնել նրան. «Ինչպե՞ս կարողացար դիմանալ, տոկալ, մնալ և մինչև այսօր հասնել: Արդյոք զգացի՞ր չափը, թե արդարև էջի և ջորու նման շալակած բեռները պահեցիր և անշարժ մնացիր բեռան հետ մեկտեղ: Քանի որ համարձակվեցիր աստվածներին անարգել [սասելով] թե անշարժ են, դրա համար էլ հատուցեցին քեզ այսպիսի պատուհաս: Իսկ արդ՝ եթե հասնն շառնես աստվածներին պաշտամունք մատուցել և դարձյալ նման անարգանքներ կրկնես, առավել ևս շար փորձանքներ կանցնեն քո զլխով»:

71 Ասաց Գրիգորը. «[հեթանոս] աստվածների մասին, որ ասում ես, թե աստվածներ են, դրանք իրականում ստեղծված են, որովհետև մարդկանց կողմից են պատրաստված

* Սաղմ. ԱՍ, 9:

** Սաղմ. ՃԼԳ, 16—18:

և ճարտար ձեռքերով սարքված արձաններ են, մի քանիսը փայտե են, ուրիշները՝ քարե, պղնձե, արծաթե, կամ ոսկե: Նրանք երբեք չեն խոսում, չեն տրամաբանում և չեն էլ մտածում ոչ քո և ոչ իմ մասին: Գու ինքզի իսկ վկայում ես ինձ, թե իմ կրած տանջանքները երբեք էլ նրանց կողմից չեն թելադրված քեզ, որ կատարես: Եվ կամ արդյոք երբևիցե իմացե՞լ են անխոս քարերը մարդկային ցավերի մասին:

72 Բայց երբ ինձ վրա աղ ես կապել, որպեսզի կապանքներով շարշարվեմ, իմացիր, որ իմ հույսը իմ Տերն է, որի սեփականությունն են երկինքն ու երկիրը, նաև նրա դործակից Որդին և վերջապես բարեխոս Հոգին, որոնք կհամեմեն իմ անմահությունը ճշմարտության աղի ստուգությունը, որը չի անցնում: Եվ [Տերը] կտա ինձ խոնարհ, թեթև պարզների ամենահաճելի լուծը, որը հավիտյանս հավիտենից չի անցնում: Նա բարձրացնում է խոնարհներին իր մարդասիրությունը, մինչև անսպառ և անվախճան հատուցումը, անվերջ ու անժամանակ և յոթերորդ դարաշրջանը մտնելու անորոշ նախասահմանված օրերը, երբ իր բոլոր հոգնածներին կհանգստացնի և պարզներ կտա իր մեծությունը:

73 Իսկ ովքեր քարեղեն կուղբեր են պաշտում, նրանց մասին մարգարեն ասում է. «Քարերի նման կիջնեն խորունկ ջրերի մեջ»*, և ովքեր փայտակերտ քանդակներ են պաշտում, այսպես է ասում նրանց մասին, թե «Հուր վառվեց ագարակի բոլոր ծառերի վրա, որը կայրի մեղավորներին և չի հանդիս»**, իսկ ովքեր արծաթեղեն և ոսկեղեն են պաշտում, այսպես է ասում: «Նրանց արծաթն ու ոսկին չեն կարողանա փրկել նրանց Տիրոջ բարկության օրը»: Տերը կարող է ծանրության բեռներ կախել նրանց և բոլոր ընդդիմացողների ու մեղավորների վրա, որոնք քեզ նման ամբարիշտներ են»:

74 Սրանից հետո հրամայեց մեկ ոտքից գլխիվայր կախել նրան և կախված վիճակում տակից աղա ծխել ու

* Եզեմ. Բ, 11:

** Երեմ. է, 20:

դալար ճիպոտներով սաստիկ գանակոծել: Տասը մարդ տանջեցին նրան, ըստ թագավորի հրամանի, և այնպես յոթ օր կախված մնաց:

75 Արդ՝ մինչդեռ նա կախված էր կախաղանի վրա, այսպես սկսեց խոսել. «Գոհանամ քեզանից, Տեր, որ ինձ՝ անարժանիս, արժանի դարձրիր քո պարգևին, քանզի սկզբից իսկ սիրեցիր քո ձեռքի ստեղծածներին և շնորհեցիր վայելչություն դրախտի հանգստյան անտանջանք զվարճությունը: Անմահ, անհոգ, հավերժական կյանքի ուրախ վիճակը պատրաստեցիր, եթե հաստատ մնայինք ծառից չճաշակելու պատվիրանին. ասացիր, թե «չուտեք այդ ծառից, որից պատվիրեցի շուտելը»: Քանզի կենաց ծառ կոչվածը չէր կարող կենդանություն տալ առանց քո բարերար կամքի հրամանի, որը քո կամքն է, խոսքը և բարերարությունը և միածին Որդիդ՝ քո աստվածության ծնունդը. և Սուրբ Հոգին, քեզանից բխելով լցնում է ամբողջ տիեզերքը և քեզ հետ է քո Միածնի հետ քո էություն մեջ:

76 Եվ եթե քո պատվիրանի վրա հաստատ մնայինք, Տեր, և պահեսք այն պատվիրանները, որ գրել էիր մեր առաքիլի լինելը փորձելու համար, մեզ կշնորհեիր անցավ, անշարշար, անբիծ, անհոգ անտրտում և առանց ծերություն կյանք: Սերնդագործելուց և բազմանալուց հետո, որը պատվիրեցիր մարմնավոր կյանքի համար, ոչ ամոթալի փառքը հաղենելով որպես հանդերձ քո զրախտում, որտեղ զրեցիր մեզ և գրանից հետո, ինչպես ծնովքին՝ ամուսնական սրբությունից ու որդի ծնելուց հետո նրան բարձրացրիր հրեշտակների կարգը, անմահության ուրախ վիճակին: Արդ՝ եթե մենք հաստատ մնայինք քո պատվիրանին, մեզ ևս ցույց կտայիր ծնովքին իբրև օրինակ, որպեսզի երկնային վայելքից ու երկրավոր կարգերից հետո մեզ էլ ծնովքի նման հրեշտակների կարգը փոխեիր և միանգամից տանեիր քո արքայությունը, որը պատրաստեցիր կանխավ մեր փառքի համար, քանի զեռ չկար աշխարհը: Քանզի «այն ինչ աչքը չէր տեսել և

* Եզեկ. է, 19. Սոփոն. Ա, 18:

** Ծնեդ. Բ, 17. Գ, 11:

ականջը չէր լսել, և մարդու սիրտը չէր զգացել, առաջվանից պատրաստեցիր քո սիրելիների համար»⁷⁷ և որը կտաս դու, Տեր, նրանց, որ սիրեցին քո Միածնի գալստյան օրը:

77 Արդ՝ երբ տեսավ թշնամին, որ մենք մեծարված ենք քո կամարար մարդասիրությամբ, նախանձեց մեր փառքի թագի պատվին՝ քո պատվին, որ դու տվեցիր՝ ասելով, թե «իմ կերպարանքի նմանությամբ ստեղծեցի մարդուն և նրան ամեն ինչի տեր դարձրի»⁷⁸: Քանզի բանասարկու թշնամու նախանձի պատճառով ցոփացուցիչ հրապույրները աշխարհ մտան և մարդկանց զրկեցին կյանքից ու հանգրստից, որ դու քո բարեբարությամբ շնորհեցիր մարդկանց, իսկ նրանք կարցրեցին այն:

78 Իսկ երբ քո աստվածությունը գիաց մեր մարդկային տկարությունը, մեզ շղթեցիր քո բարեբարությունից՝ շնորհիվ քո անսպառ ողորմածություն, ներող երկայնամտությամբ երկիր ուղարկեցիր սուրբ մարգարեներին, իսկ քո սիրելիներին, որոնք երկրի լուսավորիչներ եղան, առաքելիք հեթանոս ազգերի խավարի մեջ, և անմիտ ու անօրեն մարդկանց կողմից ատելի դառնալով՝ հալածվեցին: Նրանք հայտնեցին քո լուսավոր խորհուրդները և քարոզեցին քո կամքը և քո Որդու գալուստը աշխարհ, որը գալու էր հանցագործ մարդկանց մեղքերի պատիժներն ու տառապանքները իր վրա կրելու:

79 Նրանք այս բանը աշխարհում քարոզելու համար շարչարանքներով մեռան, տանջանքներով և պեսպես խոզվահույզ փորձություններով ու զառնություն հաշակելով ապրեցին աշխարհում իրենց շարչարողների մոտ քո ուսմունքը քարոզելու պատճառով, իսկ նեղողներն ու թշնամիները տկարացան ու ընկան: Դրա համար իմ դեմ հարուցած պատերազմի մեջ իմ սիրտը չի վախենում և իմ չեմ մղված ճակատամարտում թե՛ղ եմ հուսացել⁷⁹: Ժամանակների վերջում հայտնեցիր քո կամքը, որ նախապես պատմել էիր

⁷⁷ Ա. Կորնթ. Բ, Թ:

⁷⁸ Ծննդ Ա, 2Թ:

⁷⁹ Հմտ. Մաղձ, ԻԶ. 3-4:

առաջին ազգերին քո սուրբ մարգարեների և քո սիրելի Որդու միջոցով, որին քո կողմից ուղարկեցիր, որպեսզի գա և ծնվի սուրբ կույսից: Ինչպես, օրինակ, առաջին կույս Եվայի միջոցով մահը աշխարհ մտավ, ապա նույնպես և այս կույսի շնորհիվ կյանքը մտավ աշխարհ: Ինչպես Եվայի կողմից կայնի* ծննդյան շնորհիվ աշխարհ մտան անեծք ու քրտինք, շարչարանք, դող ու տատանմունք, նույնպես և կույսից քո Որդու ծննդյամբ աշխարհ կմտնեն երանություն, կյանք ու օրհնություն:

80 Դու աշխարհ ուղարկեցիր քո Միածին Որդուն՝ լույսի լույսը, կյանքի կյանքը, որ եկավ մեր մարմնի նմանությունը առնելու կույսից, որպեսզի մեզ հետ ունեցած նմանություն մեզ կրկին աստվածությունը միացնի: Մարմնով ծնվեց կույսից և մարդացավ ու մարմնացավ մեզ նման, և կա ու կմնա ի փառս իր աստվածություն: Իր աստվածությունը փոփոխում չկրեց, այլ նույնն է, ինչպիսին որ էր, է և կա ու կմնա հավիտյան Հոշ և սուրբ Հոգու հետ: Քանզի սիրեց մարդկանց և այդ պատճառով եղավ մեզ նման, որպեսզի իր աստվածության շնորհովը մեզ առավելության հասցնի, որը նրա ծնողի կամքն է: Եվ նա կատարեց նրա կամքը, իր համբերությամբ փառավորեց սրբերին՝ կրելով մահվան տանջանքների վշտալի անարդանքը, մահվամբ ու թաղումով հանդերձ: Քանի որ մարդիկ սիրեցին պաշտել հյուանների՝ մարդադեմ, փայտագործ, ճարտարագործ արձանները, ուստի ինքն էլ մարդու պատկեր ստացավ, որպեսզի պատկերագործներին, պատկերասերներին իր աստվածային պատկերին հնազանդեցնի:

81 Եվ որովհետև մարդիկ սովոր էին մեռյալների անշունչ արձաններին երկրպագել, ինքն էլ մեռյալ արձան դարձավ խաչի վրա: Մեռավ ու անշունչացավ, որպեսզի սովորական դարձածի միջոցով արագորեն հնազանդեցնի իր պատկերին իբրև կարթ ցույց տալով խաչը և իր մարմինը դարձնելով աշխարհի կերակուր դրա միջոցով նրանց որսալու իր աստ-

* Բնագրում՝ կահել:

վածութիւն մշտնջենաւոր արքայութեան արքունական տեղանի համար:

82 Քանդակված փայտերի փոխարեն նա իր խաչը կանգնեցրեց ամբողջ աշխարհի մեջ, որպէսզի փայտի երկրագնդուն վարժվածները սովորական դարձածի միջոցով համաձայնվեն երկրպագել փայտե խաչին և նրա վրա եղած մարգարեմ պատկերին: Քանզի խաչի վրա այսպէս էր ասում, որը իմաստավորելով մարգարեն ասում է. «Ըն եղա խաչի նման, որը շի լսում, համրի նման, որն իր բերանը չի բացում»*: Քանզի դու, Տեր, երբ դեռ չէր հասել քո որդու՝ Հիսուսի այս ամեն տառապանքները կրելու ժամը, նախապէս ասել էիր մարգարեի միջոցով, թե ճքեզ կզարձենեմ համր, և կկապեմ քո լեզուն քո թիմքին և կդառնաս մի մարդու նման, որի բերանում հանդիմանութեան խոսք չկա»**:

83 Քանզի մարդիկ սիրեցին սնտուի աստվածները պատկերների անխոս կուռքերը, այդ պատճառով էլ Աստծու որդին իր մարմնով մարդու կերպարանք առավ՝ մարդկային պատկերի նմանութեամբ և ելնելով բարձրագոյն խաչի վրա, որպէս բարձր դիտակետի, ցույց տվեց [մարդկային] արարածներին՝ անբարբառ մեռելութունը, ուստի տեսնելով նրան տիեզերքի բարձունքի վրա՝ ցնծացին, երկրպագեցին և հնազանդվեցին:

84 Եվ քանի որ մարդիկ սովոր էին անխոս կուռքերի մեհյաններում ուրախանալ՝ զոհեր մատուցելով, դրա համար էլ քո Որդու զոհաբերման ժամանակ դու կռնեցիր տիեզերքը ասելով՝. «Իմ պարարտ կենդանին մորթված է, և իմ ճաշը պատրաստ է»*** և բազմացրիր ուրախութիւնը քո խաչված Որդու համար և հագեցրիր ամբողջ տիեզերքը կենարար մարմնով, որը բավական կերակուր ու կենդանութիւն է քո բոլոր երկրպագուներին ամբողջ տիեզերքում: Իսկ նրանք, որ չկամեցան հոգևոր սեղանի հարսանիքի

* Յաղմ. ԼԾ, 14:

** Եզեկ. 4, 26:

*** Մատթ. ԻԲ, 4:

հրավերքին դալ, նրանց պատրաստեցիր հավիտենական տանջանքներին, անանց դատաստանի անվերջանալի շարաշար մահվանը և նրանց քաղաքները շինեցիր, պատրաստեցիր գաղթի բարկութեան տանջալի կրակների մեջ:

85 Եվ քանի որ մարդիկ աստում և խմում էին դիցապաշտութեան զոհաբերվող անասունների արչունը, դրա համար նա իր արչունը թափեց փայտի վրա, քանզի փայտ [դնելով] քանդակված փայտերի փոխարեն, իսկ իր անձը՝ մարգարեմ պիղծ արձանների դիմաց և իր արչունը՝ արչունների տրախ նվազները փոխառեն, դրանով իսկ նորոգում է նա մարդկային մարմնի պաշտութեանը: Եկավ նա իր արչամբ փրկեց մեզ ստրկութեանից և իր աստվածութեամբ ազատեց շար մեղքերի ծառայութեանից: Քանզի մեներ ենք քո Որդու արչան գինը, նրա արչամբ ու մարմնով փրկվածներս ու ազատվածներս: Մենք շենք մեր անձի տերերը, եթե ըստ մեր անձերի հաճելի կամքով ընթանանք և կամ ամեն մահկանացու մարդկանց կամքով, թեպետ և նրանք մեր մարմնական տերերը լինեն: Այնուամենայնիվ պարտավոր ենք նրանց պատվել, ինչպես դու էլ ես հրամայում. առկա չլսեմք է քեզնից հրաժարվել մահկանացու մարդկանց ահի դիմաց, քանզի նրանք կաթող են միայն մարմինը շարաբել, իսկ միտքին Որդիդ, Տեր մեր Հիսուս Քրիստոսը, կարող է զցնել հավիտենական տանջանքների մեջ, հագով և մարմնով հանդերձ, անշեջ կրակի և անմահ որդերի մեջ:

86 Տուր ինձ, Տեր, զորութիւն, համբերելու իմ փորձութեան ցավերի նեղութեանը և ողորմիր ինձ, ինչպես ողորմեցիր այն ավազակին, որը քեզ հետ մատնակից էր քո խաչի շարաբանքներին, և ցույց տուր քո մարդասեր շնորհների գութը, որով ապրում է ամբողջ երկիրն առհասարակ՝ արդարները և մեղավորները՝ շնորհիվ քո քաղցր ներողամտութեան: «Քանզի քո արեղակը ծագեցնում ես թե շարերի, թե բարիների վրա և անձրև ես տեղում արդարների ու մեղավորների վրա» և պահելով քո բարկութիւնը ցույց ես տալիս քո ողորմածութիւնը բոլոր մարդկանց առհասարակ:

* Մատթ. Ե, 45:

87 Ենորհներ տուր ինձ, Տեր, համբերելու այս դառն տանջանքներին, որոնցով կտտում են ինձ, որպեսզի ես ևս արժանի լինեմ լուսավոր հավատքիս ավանդությունը պահելու, որ տվիլ ես ինձ քեզ ճանաչելու և քո կամքը կատարելու համար: Քանզի շեն ամաչի քեզ հուսացողները, որոնք մի անգամ պարծեցել են քո միածին Որդով՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսով, որին դու ուղարկեցիր: Դու նրան մահվան ուղարկեցիր մեր մեղքերի համար, որպեսզի հանձն առնի մեր հանցանքները ու պատժվի մեր մեղքերի համար, խաչի շարձարանքներով իր անձի վրա կրի մեր հանցանքների պատիժը և պարգևների շնորհը տա իր հավատացյալներին:

88 Արդ՝ Տեր բարեբար, որ ասացիր թե «Ես ձեզ հետ եմ ամեն օր մինչև աշխարհի վախճանը»՝ բաց մի թողնի մեզ քո ձեռքից, այլ զորացրու մեզ քո կամքով, որպեսզի կարողանանք համբերել հանուն քո մեծ անվան [մղած] պատերազմին և հայտնի լինի մեր՝ քո ծառաների, հավատքի փառքը քո աստվածային տերության մեջ: Որպեսզի այս ևս հայտնի լինի, որ քեզ հուսացողներին ոչ ոք չի կարող հաղթել թշնամիներից, որոնք իրենց են թշնամի:

89 Այլ, Տեր, խառնիր մեզ քո արդարների թվին հանուն քո մարդասիրության, որով մեզ շնորհեցիր զուր տեղը մեր հայրերի մեղքերի, մեր նախնիների մոխրապաշտության և մեր առաջինների անօրինության մեջ, ճանաչել տվիր քո աստվածության արարչագործ էությունը, որ չկորչենք ունայն հեթանոսության մեջ: Այլ զթացիր քո արարածներին, որ քո բարկությունը իսպառ մեզ վրա չգա, քո զայրությունը մեզ չմեռցնի և քո ցատումը քո արարածների դեմ չբարձրվի:

90 Արդ՝ զորություն տուր, Տեր, պատերազմելու ու մեռնելու քո անվան ճշմարտության համար և մյուս անգամ փառքով վերածնվելու, երբ դարձյալ ուղարկես մեր յուրաքանչյուրի հատուցման կշիռը՝ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին, որ մենք ևս զվարթ երեսով կանգնենք նրա առջև և քո սիրելիների հետ հաղթության պսակն առնենք, քանզի միայն դու ես մնալու հավիտյան, իսկ բոլոր նյութական անցավոր

* Մատթ. ԻԸ, 20:

արարածները մաշվելու են քո խոսքով: Դու ես միայն հավիտենական և մարդկանց իրենց ժամանակին ցորենի նման ամփոփում ես շտեմարանում և դարձյալ նորոգում: Դու երկրից բուսցնում ես մարդկանց ոսկորները, դալարեցնում և արծիվների նման նորափետուր զարգարում քո սիրելիներին՝:

91 Տեր ցերեկվա և խավարի ստեղծիչ, լույսի արարիչ, քոնն է ցերեկը և քոնն է գիշերը, որ լուսավորներ կարգեցիր կարիքների համար, որպես առաջնորդներ քո արարածներին, որոնք ապրում են քո երկրում: Դու ստեղծեցիր երկու լուսատուներ տարիների, ամիսների, ժամանակների շրջանների համար, աշխարհում եղող օրերի շափերով ժամանակները բոլորելու համար: Մեկը օրվա իշխանն է և նմանություն ունի քո Միածնի անշեջ, անպակաս, աննվազ ու անխափան լույսին, որ հայտնվելու է իր արդարներին հանդերձյալ աշխարհում, ուր չկան ոչ օրեր, ոչ գիշերներ, ոչ շաքաթներ, ոչ ամիսներ, ոչ տարիներ, ոչ ժամ և ոչ ժամանակ, ոչ տարիների և ոչ ժամանակի շրջաններ, բայց կա միայն Տերը և միայն նրա անունը: Դու բարիքներով ես ուրախության հատուցում տալիս քո երկրպագուներին, որոնց բարիքները շեն փոփոխվում, և ոչ էլ խլվում են տրված պարգևները:

92 Իսկ գիշերային իշխանի երթը, որ քո կամքով Միածնի նմանություն ունի, իր մեջ մարմնավորում է հարության վերածնունդը, ցույց տալու, հաստատելու բոլոր երկրավորներին հարության հույսը: Մանկության ժամանակ գնում է արևմուտքից մինչև արևելք և կրկին ծերացած արևմուտք հասնում քո կամքով. պատանքվում, թաղվում է որպես գուշակ թաղված մեռելների հարության և քաջալերական մխիթարություն է մատուցում արարածներին, նշում քո Որդու զալուստը երկնքից, իմացնում տիեզերքի նորոգումը, ուսուցանում մեղավորների մաշումը, ոչնչացումը, գալստյան օրը արդարների հարությունը արթալության մեջ և ցույց տալիս մեղքերի մեջ մնացածներից կրկին հաշիվ պահանջելը: Նա գուշակում է ոչնչացողի [տարբերությունը] հավի-

* Հմմտ. ԵՍ, Ե, 31:

տենականից, անցավորինը՝ հավերժականից, հետադարձինը՝ իր նորոգչից: Եւ թո կամքով փոխում է իր կերպարանքը, ինչպէս որ դու հրամայել ես, մինչև որ վերջովն եղածներէ օրինակները, որ դու պատրաստեցիր թո խոստումներէ կատարման օրով համար, երբ բոլորին հատուցես թո Միածնի և թո սուրբ Հոգու ձեռքով, բանդի բոնն է և բեղ է վայել փառքը հավիտյան և հավիտյանս:

93 Տեր ամենակալ, որ պատկուց ես քեզ հուսացողներին և կատարում բեղանից փախեցողների կամքը, ինձ էլ արժանի արա. Տեր, որ պահեմ քեզ վրա ունեցած հույսս և այն մեծ երկուտը, որ պատճառելու ես քեզ զմեռադարձ եզուզ ամբարիշտաներին և տուր ինձ համբերութիւն անարտելու իմ ընթացքը այս նեղութիւններէ մեջ, որանդ դամբում եմ: Այլ մեր ցավերի բժիշկ, սրտաբեկներէ կազդուրիչ, նեղայններէ անդորբիչ, կապովածներէ արձակիչ, ազաւորներէ մխիթարիչ, անհուշաներէ հույս, խոսովչաներէ հանդիստ, հոգեմտաներէ նաւաճանդիստ, որ սիրով ևս նայում թո արարածներին և ամենքին կերակրում թո քաղցրութեամբ: [Հնարավորութիւն] տուր ինձ, Տեր, պսակ ընդունելու նրանց հետ, որոնց դու արժանի դարձրիր թո անվան համար մեռնելու և որոնց մահը փառավորված է թո առջև, որպեսզի ևս ևս արժանի լինեմ բարձրանալու թո սիրելի Որդու առջև, երբ հասնիտակի սիրելիներին իր լույսի ճառագայթներում և իր բարեութեան հրով ճշմարտութեամբ դատի տիեզերքն ամենայն:

94 Բայց այժմ զորացրու, Տեր, թո ծառաներին, թո անվան սիրուն, որ հաղթենք թշնամու զօրութեանը, և թո արարածներէ հանդեպ ունեցած քաղցր սիրով վերացրու ու փարատիր կոպտաշտ հեթանոսութեան շար մեզը: Դո՛ւ, որ անձդ զրեցիր թո ոչխարներէ համար, մի լքիր թո հոտը, որպեսզի ուղղութիւն տաս նրան: Քանզի միայն դու կարող ես ներել մեր մեղքերը և քավել թո արարածներէ հանցանքներն ու անօրինութիւնները, որ միայն քեզ պաշտեն, թո կամքը կատարեն և լինեն թո աստվածութեան փառավորիչները, ապրեն ըստ թո դատաստանի և վայելեն

թո անճառ բարիքները, որպեսզի առանց ամոթի ու քաշվելու ամենքը արժանի լինեն կանգնելու թո մեծութեան առջև, իսկ սրանց անզեռ գործը անմեղութեան համարես:

95 Եվ որովհետև սովոր ես ոչնչից հարմարեցնել, անարժեքից արժեք դուրս բերել և ոչնչութեանից արարածներ ստեղծել, շնորհեցիր մարդկային ազգը իր կամքի քմահաճույքին, այլ զՔալով նրան՝ ուղարկեցիր թո միածին Որդուն, որը եկավ արարածներին դաբձրեց զանպի թո աստվածութեանը և հրամայեց Ավետարանը քարոզել ամբողջ աշխարհին: Միայն քեզ է վայել փառավորութիւնը և հենց քեզ պետք է երկրպագեն բոլոր արարածները, քանզի միայն դու ևս փառքի ու պատվի արժանի: Արդ՝ թո բարերար շնորհներով զՔա թո արարածներին և մեր Հայոց աշխարհի զաւլառններին, որպեսզի սրանք ևս ճանաչեն քեզ և թո միածին Որդուն, մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին, որը մեզ ուղարկեց թո կողմից, առավ մեր մարդկային մարմինը և պատկեց ու նմանեցրեց իր անձը իր իսկ ձեռքով ստեղծածներին, որպեսզի մարդկային մարմինը ստանալով՝ այդ նմանութեամբ մարդկանց քեզ մտեցնի: Քանզի մարդիկ ի վիճակի չէին նայելու թո երեսին ու ապրելու, այդ պատճառով նա մարդկանց նմանութեան ունեցավ, որ մարդկանց իր աստվածութեանը արժանի դարձնի, որպեսզի Որդու աստվածութեանը տեսնելով՝ մեզ նման մարմնի մեջ հարգենք նրան հոր բարերարութեամբ, ու նրանից ստանանք քեզանից բխած սուրբ Հոգու բարերար շնորհները: Որ թո Ավետարանի պատգամները շնորհվեն այս երկրին, որ սրանք ևս ճանաչեն քեզ և թո՝ ամենքի նկատմամբ ունեցած բարերար շնորհ երախտիքը:

96 Բայց որ ամենքի հետ առատաձեռն ես, մեզ ևս թո աստվածութեանը վկա դարձրու, որ շարժարկներ թո անվան համար և մեռնենք հանուն թո ճշմարտութեան և հարութեան ատենելու թո կրկին զաւստյան ժամանակ: Քանզի դու եկար և մեռար թո արարածներէ համար և մեր մահկանացու էութեանը խառնեցիր թո անմահութեանը: Իրա համար և մենք մինչև մահ թո կենդանութեան վկաները կլինենք, որ խառնվենք թո մարտիրոսների թվին և արդյոք ուրիշ

ի՞նչ կարող ենք անել քո բարիքների փոխարեն, եթե՝ ոչ մեր անձերը տալ քո պատվիրանների դիմաց, քո կամքին հաճելի լինելու համար, որպեսզի քո արքայության ժառանգորդները լինենք նրանց հետ, որոնք քեզ հաճո եղան, մեր անձերը պատարագ մատուցենք քո աստվածությունը, կորցնենք մեր անձերը և հարություն օրը դարձյալ գտնենք, անմեղություն հազած կանգնենք քո աջ կողմում, աջակողմյան դասի գառների հետ, որոնք քո կամքին հնազանդ են՝ ուրախություն պատճառելով քո սրբերին, որոնք սիրեցին քո աստվածությունը և միածին Որդուդ՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին: Նա ճշմարիտ գառն եղավ և իր անձը քեզ պատարագ մատուցեց համայն աշխարհի մեղքերի համար, որ լինի հաճեցուցիչ ու բարեխոս արարչի ու արարածների միջև: Իր աստվածային արքայության մեջ օթևաններ պատրաստեց նրանց, որ մերձեցան՝ ընթանալով քո կամքով, իսկ որոնք չկամեցան մտնել նրա գալստյան հնազանդության հաճության մեջ, նրանց հավիտենական տանջանք խոստացավ:

97 Արդ՝ Տեր բարերար, որ եկար խոնրահովեցիր և մարդկային կերպարանք ստացար, քո անձը ամեն տեսակ շարժարանքի ենթարկեցիր և շճաժարվեցիր և քեռսիդ թքելու անարգանքից, քո ծնոտը մոտեցրիր խփողներին, մեզ համար քացախ և դառն լեղի խմեցիր: Քաղցրացրու բոլոր մարդկանց սրտերը քեզ երկրպագելու, որպեսզի հնազանդվեն քո ամենաքաղցր լծին և հավիտյան տանջանքներից ազատվեն: Քանզի աշխարհը լցվեց քո աստվածապաշտությունով, իսկ այս մնացյալներն էլ գոնե չլիրպեն քո ճշմարիտ ճանապարհներից, հրավիրվեն արքայության սեղանիդ և քո համբերությունը վայելեն: Իբրև գառ եկար զոհվելու ամենքի համար և ուրախացրիր քո մարմնով, որը տվիր ամենքին փրկելու համար՝ որպես հաճույքի աղբյուր քո արյունը տվեցիր ըմպելու ամբողջ աշխարհի կենդանության համար: Դժբա, որպեսզի հիշեն, դառնան և քեզ մոտ գան երկրի բոլոր ծագերից, քեզ երկրպագեն բոլորը, որոնք հող են իջնելու, և դու կարող ես կրկին կանգնեցնել, կենդան

նացնել և քո մարդասիրությանը արժանի դարձնել: որովհետև [այդպիսիք] քո իսկական արյամբ են փրկված և ազատված խավարի իշխանությունից: Արդ, թող ճանաչեն քեզ նրանք, որոնց համար մեռար դու, քանի որ դրանք իսկ քո ծառաներն են և քեզ են երկրպագելու, որպեսզի քո սաստիկ բարկությունը մարդկանց վրա չգա:

98 Դարձրու մեզ լույսի և ցերեկի որդիներ, որ քո անունը փառավորվի ամբողջ աշխարհի վրա, քանզի դու քո էությունով, իսկությունով և ինքնությունով փառավորված ես քո մշտնջենավոր արքայության մեջ: Քո շարժարանքներով խոնարհաբար շարժարանքի օրինակ տվեցիր քո սիրելիներին և հալածանքի օրինակ՝ ինքդ հալածվելով, քո սրբերին ցույց տվեցիր, թե ինչ է տանջանքը՝ բռնաբարության տանջանքի ենթարկվելով: Իսկ մենք՝ հողեղեններս, ինչպե՞ս թվենք մեր շարժարանքների նեղությունները, քանզի դու, Տեր, խոնարհվեցիր և ամեն ինչ հանձն առար, ամբողջ աշխարհի վիշտն ու շարժարանքը տարար: Արդ՝ զորացրու ինձ, Տեր, տոկալու, զիմանալու այն նեղություններին, որոնց մեջ ես գտնվում եմ, որ ինչքան կարելի է երկար պարձենամ տանջալի նեղություններով և ես էլ հավասարվեմ քո սիրելիներին այն օրը, երբ հատուցես քո անպատում բարիքներով, որ պահվում է քեզ հուսացողներին հավիտենականության մեջ»:

99 Այս ամենը խոսեց այնպես կախված դրությունով, և գրեցին նշանագրերի ատենակալ դպիրները, քանզի առ ոչինչ էր համարում կախաղանը և բրածոն լինելու տանջանքը, թեպետ ամբողջ մարմինը շարդված էր ծեծվելուց: Դեռ սրանից ավելին էլ խոսեց՝ զլիսվաչր կախված վիճակում, և գրեցին ու մատուցեցին այն թագավորին, քանզի յոթ օր կախված էր մեկ ոտքից: Դրանից հետո հրաման տվեց, և նրան այնտեղից իջեցրին:

100 Հայոց թագավոր Տրդատը սկսեց խոսել նրա հետ և ասաց. «Ի՞նչ [նպատակ] ունես և կամ ի՞նչ ես մտադիր, իմ կյանքի ընկերակից լինե՞լ: Ինչպես որ մանկությունից ինձ հետ հոգնեցիր, թե՞ իզուր տեղը մեռնել քո դատարկ

* Հմմտ. Սաղմ. ԻԱ, 30:

մտքերի, ունայն խորհուրդների համար, որ հիմա էլ ունենա՝ նա պատասխան տվեց և ասաց. «Թա ձգտում եմ նշանել մարմնիցս և համբուխնեան կյանք առնել, բայց դու հրաման տար իմ մասին, որպես և կհամենեալ, ինչ մաս էլ աք կատարարվես ինձ համար»:

101 Արքան պատասխան տվեց՝ ասելով. «Զեմ տա անդ պարզեմ, եթե քո մասնական վախճանը արագ է գալու և հանգրտանալու ևս տանքանքներից, որ դու համբուխնեան կյանք ևս կաշուս, այլ երկար տանջելու եմ քեզ, որ շկարողանաս ստանդ մեռնել, և տանջելու եմ երկար ու շեմ ներքելու աստվածներին տված քո անարգանքը և քո համառությունը, որ շկամեցար պաշտել նրանց»:

102 Հրամայեց բերել փայտի կտուղներ և դնել ըստ տարի արտնքների ասկոթների և բարակ պարաններով ուժգին պրկել, մինչև որ արչուներ նրա տոբի մատնների ծայրից քաջաներ, և ասաց. «Գիտնա, կամ արդյաք զգո՞ւմ ես որևէ ցաւով: Նա պատասխանեց ու ասաց. «Ինձ զորսվյալն է տրված, քանզի խնդրել եմ արարածների Արարչից, որը հարտարտապետն է և արարիչը տմեն բանի՝ երևացողի և աներևույթի»: Հրամայեց և զրանից արծակեցին նրան:

103 Հրաման տվեց բերել երկաթի բեռներ, զամել տարի ներբաններին և այս ու այն կողմից բռնելով նրա ձեռքերից քայլեցնել այս կողմ և այն կողմ: Արչուներ հոսում էր իջնում նրա տոբերից և հույժ աստարեն սոսոսում գետինը: Գարձյալ ասաց նրան. «Ա՛յդ եմ քո Աստծու աներևույթ գործերը, որ զու տեսնում ես»:

104 Ասաց նա. «Ե՛րչտ ասացիր, թե այս են իմ Աստծու աներևույթ գործերը, որովհետև ստկարությունս է սերմանվում և զորսվյալս ելնում, անարգությունս է սերմանվում և փառքով հարսվյուն տանում»*: Քանզի լալով են գնում նրանք, որ իրենց ցանկու սերմն են տանում** և այսինքն զրանք վշտեր են և շարշարանքներ, որ հասնում են մեզ

աստվածապաշտության պատճառով: Սակայն երբ ցարենի խորձը հնձի ծամանակ սերմանողներին մատուցի պարարտ, բերրի պոսղը, նրա հետ և ուրախալի, բերկրալի ցնծույթուն է բերում ամենքին»:

105 Թագավորն ասաց. «Նոյնցեք աչքերին», և թող նրան օրախոսվյուն լինի: Բուռքահարեցին, սաստիկ ծեծեցին նրան: Սկսեց հարցնել նրան և ասաց. «Ա՛յդ է ուրախությունը»: Նա ասաց. «Այո, այս է, որովհետև եթե մշակը շքրոնի սաստիկ շողին՝ արևահար լինելով, ձմեռային հանգրստյան օգտավետ ուրախության պտղաբեր արդյունքը չի հասկանա»: Արքան պատասխանեց և ասաց. «Իս հենց այստեղ շարշարվիր քա տանջանքները ծառայությունս, որի մեջ գտնվում ես»:

106 Հրամայեց բերել աղ, բորակ ու թունդ քաջախ և նրան գցել երեսն ի վեր, զլուխը հյուսնի մամուլի մեջ պրկել, թթին եղեգի խողովակ դնել և դրանք թթի մեջ լցնել:

107 Դրանից հետո հրամայեց և բերեցին կաշվե մեծամեծ պարկեր, լցրին հոնցի մոխրով և մի քիչ թուր թաղեցին, որ լրիվ լիցվի ու շունչ առնելու հնարավորություն չի կարողանա, պարիկ բերանը վզին կապեցին և վեց օր նրանով մնաց: Սրանից հետո թագավորը հրաման տվեց, ու բերին իր առջև և պարկը զլիցից հանեցին:

108 Թագավորը սկսեց խոսել և ասաց. «Թրածդի՞ց ես գալիս, թերևս այն արքայությունից, որի մասին ասում էիր»: Գրիգորը պատասխան տվեց ու ասաց. «Այո, հենց արքայությունից, որի մասին ասում էի, այնտեղից. և մ գալիս, որովհետև աստված ինձ արժանի արեց այս ամենը իմ անձի վրա կրելու իր անվան համար: Արդարե ինձ համար կա այն արքայությունը, որը անանցաճեթ է, [ուր] մոխրի փոխարեն անթառամ ծաղիկներ [կան] և բացախի փոխարեն՝ անպառ ուրախություններ»:

* Ա. Կորնթ. ԺԾ, 43
** Մաղմ. ԺԿԾ, 6:

* «Ձաման լալո արտաստան» բառացի նշանակում է արտատարի ու լալու աման, տրինց՝ աչք. բայց համարեն այսանը խոսքը վերաբերում է գլխին— եմբ.:

109 Թագավորը զայրացած հրամայեց նրա ոտքերը կապել տիկերի փոկերին, գլխիվայր կախել, ձագար դնել նրա նստատեղին և տիկով ջուր լցնել նրա որովայնը: Ապա հրաման տվեց, և իջեցրին այգտեղից, ու սկսեց հարցնել նրան՝ ասելով. «Կիտարե՞ս իմ կամքը, թե՞ չես պաշտի աստվածներին, որոնք ամբողջ երկրի կյանքն են ու հիմքը»:

110 Պատասխանեց Գրիգորն ու ասաց. «Ես կերկրպագեմ իմ տեր Աստծուն, քանզի նա է արարիչը, կյանքն ու հիմքը և Որդուն, որն ստեղծող է համազոր ու համագործ և նրա Հոգին, որն իմաստությամբ լցրեց ամբողջ աշխարհը: Իսկ կուած կոփած փորագրած ու ձեռագործ կուտքերը երբեք աստվածներ չեմ համարել և այլ կերպ չեմ անի, քանի դեռ շունչ կա իմ մարմնի մեջ»: Պատասխան տվեց թագավորն՝ ասելով. «Քանի որ համարաձակվեցիր աստվածներին կուած ու քանդակված կոշիկ, պետք է փոխարենը [հաշիվ] պահանջենք»:

111 Հրամայեց նրա կողերը քերել երկաթե քերիչներով, մինչև որ նրա արյունով ամեն կողմ ռոտվեց: Սկսեց ասել նրան. «Արդ՝ Գրիգոր, որ այդպիսի տանջանքների մատնեղեցիր, կկատարե՞ս իմ կամքը»: Ասաց նրան. «Ես պետք է պահեմ աստվածապաշտության ուխտը, որն իմ մանկությունից եմ սովորել, և նա կարող է ինձ փրկել ամեն մի նեղությունից, իսկ քեզ կնետի տանջանքների մեջ, քանի որ չես ճանաչում նրան և դեռ ուրիշներին ևս զարհուրեցնելով կամենում ես հեռացնել նրա սիրո պաշտումից»: Թագավորը պատասխանեց. «Ո՛ւր է քո Աստվածը, որը քեզ փրկի իմ ձեռքից և կամ դատի, որպես ասացիր, իր դատաստանով»:

112 Հրաման տվեց և բերին երկաթե տատասկի բազում սակառներով ու խիտ փոեցին դետնին, մերկացրին Գրիգորին և մերկ զցեցին տատասկի վրա: Նրա մարմինը ծակոտվեց ամբողջովին, քաշեցին ու թաղեցին տատասկների մեջ և նրան այնտեղ շրջաբերեցին մինչև որ ծակծակվեցին նրա մարմնի բոլոր մասերը ու նրա վրա ողջ տեղ չմնաց.

113. Մյուս օրը նրան բերեցին [թագավորի] առջև: Սկսեց հարցնել ու ասել. «Ջարմանալով զարմանում եմ և խիստ շատ, թե ինչպե՞ս ես դու կենդանի մնում: Ոչնչի տեղ

դրեցիր ցավերդ և դեռ խոսում ես էլ, քանզի պետք է որ դու վաղուց վախճանված լինեիր այդ տանջանքներից»:

114. Պատասխանեց Գրիգորը ու ասաց. «Իմ տոկալն ու դիմացկունությունը իմ զորությամբ չեն, այլ իմ Տիրոջ շնորհի ուժով և իմ կամքի հոծարությամբ, որ խնդրեցի նրանից, որպեսզի դու էլ փորձության ենթարկելով Աստծու ծառայիս, գիտենաս, թե ոչ որ չի կարող նրան հուսացողներին վանել նրա սիրուց: Քանզի նա ուժ և համբերատար զորություն է տալիս նեղություններին ու փորձություններին դիմանալու, որ քեզ նման անօրեններն ամաչեն իրենց ունայնություն*, ամբարշտության և անհնազանդության համար ու ամոթով մնան այցելության ու հանդիմանության օրը»:

115. Եվ հրաման տվեց նրա ծնկներին երկաթե կապիձներ հազցնել, մեծ կոաններով հարվածել և կախադան բարձրացնել, մինչև որ նրա ծնկները հոշոտվեն: Այսպես կախված մնաց կրեք օր:

116. Չորրորդ օրը¹⁸ թագավորը հրաման տվեց և նրան իջեցրին կախադանից ու բերեցին կանգնեցրին իր առջև: Թագավորն սկսեց խոսել ու ասաց. «Տես դու, Գրիգոր, որ քեզ շփուկեց քո սնտի հույսը, որ դու ակնկալում էիր, և քեզ շագատեց իմ ձեռքից»:

117. Պատասխանեց Գրիգորը ասելով. «Դու տես, որ սնտի են քո հույսերը, քանի որ ոչ կարողացան ինձ համոզել, ոչ էլ վախեցնել: Այն որ դու ես պաշտում սնտի է այնպես, ինչպես ն՛ն քո բոլոր մոլոր զործերը»: Բայց տես, թե ինչպես քո տված տանջանքներից բոլորովին չվախեցա և քո ահավոր սաստը առ ոչինչ համարեցի, այլ իմ Տիրոջ զորությամբ մարտնչելով թշնամու դեմ, որը ծածուկ քո միջոցով պատերազմում է ընդդեմ ճշմարտության: Իմ մարմինը մատնեցի տանջալի կիզման, քանզի վաղ թե ու ճնացած մարմինը քայքայվելու է, որպեսզի գա ճարտարապետը և գտնելով մարդկանց որդիներին նույն հնացածը կրկին նորոգի: Եվ նրանց, որոնց հոգիները գտնի պար-

* Սաղմ. ԻԳ, 4.

կենդանության, դրամատության, սրբության, քաղցրության, հնդություն՝ աստվածապաշտության մեջ՝ կենդանության, կազարդարի և կյանք կտտա այդ հոգիներին նույն մարմնի մեջ, իսկ որոնց որ գտնի անօրենություն, ամբարշտություն, աստվածատեցություն և կոտորածություն մեջ, թեպետև միտածամտանակ նրանց մարմինը աճի, այլ նրանց նույն հոգով ու մարմնով կենտի գեհեն, անշեջ հրի, հավիտենական տանջանքների մեջ, մանավանդ այնպիսիներին, որոնք քեզ նման կոտորածություն մեջ են»:

118 Քակ երբ թագավորն այս լսեց, բարկացավ այս խոսքերի վրա և ասաց. «Փմ փուլթը չէ, թե քո Աստվածը քեզ կվերականգանացնի, թե ոչ, քնն աչգ պետք էլ չէ: Բայց որ ասացիր, թե ինձ անշեջ հուրը կհետի, ես քեզ այստեղ փակ կալրեմ մարող հրով. տեսնենք ինչ կանի քո Աստվածը»:

119 Հրաման տվեց երկաթե պուտուկների մեջ կապար հալեցնել և մինչդեռ տաք վիճակում էր՝ ջրի նման թափել նրա մարմնին: Այրեցին նրա մարմինն ամբողջովին և շմեռավ, այլ մեծ ուժով մեռավ էր և ինչ որ հարցնում էին, անմիջապես պատասխան էր տալիս:

120 Զարմացավ թագավորը նրա սաստիկ համբերության, դիմացկունության ու տոկունության վրա և ասաց. «Ինչպե՞ս դեռ շունչ ունես այսքան ժամանակ և շարաշար տանջանքների մեջ, որոնցով քեզ խոշտանակեցին»: Գրիգորը պատասխան տվեց՝ ասելով. «Չէ՞ որ նախապես ասել էի քեզ, թե կտեսնես Աստծու ծառայիս համբերության օրինակը, քանզի նա զարթոյցուն է աալիս, որպեսզի ամոթով մնան նրանք, որ նրանից հեռու են և քեզ նման մարտնչում են նրա դեմ: Այսպես է նա ասում. «Ձեզ շնմ թողնի և ոչ էլ վալր կգցնեմ»: Արդ՝ այս է նրա պահպանությունն իր արարածներին և սիրելիներին, որոնց նա պահում է իր հանգեպ օւնեցած հավատքի մեջ, մինչև որ հաստուցի նրանց իր գալատյան ժամանակս:

121 Մինչդեռ Տրդատը խորհում էր այլ սիրաշահություններ խոսել նրա հետ, և կյանք ու պատիվ խոստանալ, որոնց

նա չէր էլ լսելու. «եթե այս խոսքերին էլ չսի, ասում էք, դեռ աղելին կանեմ և կշարշարեմ»: Ասա նրան մտեցավ նախարարներից մեկը, որի անունը Տանատ էր՝ արքայի սպարապետ Արտավանի փեսան: Սկսեց խոսել ու տեղեկություն տալ և այսպես ասաց նրա մասին. «Յիրովհետև սա արժանի չէ ապրելու, դրա համար էլ չի կամենում ապրել և լույսը տեսնել, քանզի այսքան ժամանակ է, որ մեզ մոտ բնակվում է և չէինք ճանաչում նրան: Բայց դա որդին է մահապարտ Անակի, որն սղանեց քո հորը՝ խոսրովին և խավար բերեց մեր Հայոց աշխարհին, կորստի ու զեքության մատնեց այս երկիրը: Արդ՝ դա արժանի չէ ապրելու, քանի որ վրժապարտի որդի է»:

122 Այսչափ հարցերից ու տանջանքներից, զանահարություններից ու բանտերից, զելարաններից ու կախաղաններից, դառն նեղություններից և ամեն խոշտանգումներից հետո, որոնք նա մեծ համբերությամբ հանձն առավ տեր մեր Հիսուս Քրիստոսի անվան համար: Երբ թագավորը այս էլ իմացավ, թե իսկապես դա որդին է Անակ Պարթևի, որն սպանել էր նրա հորը՝ խոսրովին, հրաման տվեց կապել ոտքերը, ձեռքերն ու պաքանոցը, և տարան նրան Այրարատ գավառը, հանձնեցին Արտաշատ քաղաքի բերդի դշակը և իջեցրին ներքին վիթապը, որի խոսրովյուններից դուրս գալ անհնարին էր, որպեսզի խսկույն մեռնի: Այդ վիթապում նա մնաց տասներեք¹⁰ տարի: Իսկ թագավորը շարժվեց գնաց ձմեռանոց, Այրարատ գավառը, Վազարշապատ քաղաքը, Հայոց աշխարհի արևելքում:

123 Իսկ Տրդատ թագավորը իր թագավորության ամբողջ ժամանակ ավերում էր, քանզում Պարսից թագավորության երկիրն ու Ասորեստանը, ավերում էր և ուժեղ հարվածներ հասցնում: Մրա համար էր, որ պատշաճեցին առակոց կարգի այն խոսքերը, թե «Ինչպես սեզ Տրդատը, որն իր համարձակությամբ ավերեց գետերի թմբերը և իր հանդուժությամբ ցամաքեցրեց ծովերի հորձանքը»: Վասնզի իրոք սեզ էր հանդերձանքով և մեծ ուժով, հարստությամբ, ամուր օսկորներով և հաղթ մարմնով, քաշ էր և կատաղի պատերազմող, բարձր ու լայն հասակով: Իր կյանքի բոլոր

* Սաղմ. 12 28:

տարիներին նա պատերազմել էր և մարտերում հաղթութիւն ձեռք բերել: Քաջութիւն փառքի մեծ անուն ստացավ և հոյակապ, փառավոր հաղթանակներ տարավ ամբողջ երկրում, թշնամիներին հարվածեց՝ ցանկալով իր հայրերի վրեժը լուծել: Ասորիքի կողմերից շատ ավար առավ և անխնա կողոպտեց նրանց: Սրով կոտորեց պարսից զորքը և հսկայական կողոպուտ վերցրեց, առաջնորդեց հունաց այրուծին և նրանց ձեռքը տվեց թշնամիների բանակները, հոներից շատ զորք վերցրեց մեծ ուժով և գերեց պարսից զավառները:

124 Այն տասներեք տարիներում, որ Գրիգորը մնաց բանտի բերդում և խոր վիրապում, մի այլի կին, որ այդ բերդում էր, երազում հրաման ստացավ, որ օրական մի նկանակ պատրաստելով՝ խոր վիրապից վայր գցեր: Այսպիսով Աստու հրամանով նա կերակրվեց այնտեղ մնացած տարիներին: Սույն վիրապում, ուր նետել էին նրան, կենդանի մնաց շնորհիվ իր Տիրոջ, իսկ այլ մարդիկ, որոնք մի անգամ այնտեղ իջեցված էին, բոլորը մեռել էին՝ գծնդակ, հեղձուցիչ, անտանելի տեղի, թանձր տիղմի, օձախառն և խորունկ լինելու պատճառով: Հենց շարագործների համար էր շինված այս տեղը և ամբողջ Հայաստանի մահապարտների սպանութիւն համար հատկացված:

125 Սրանից հետո հրաման տվեց Տրդատ արքան հրովարտակ տանել իր իշխանութիւն բոլոր երկրները հետևյալ օրինակով՝

126 Մեծ Հայքի Տրդատ արքայից՝ մեծամեծներին, իշխաններին, նախարարներին, գործակալներին և այլ մարդկանց, որոնք իմ իշխանութիւն ներքո են գտնվում՝ ավաններում, շենքերում, գյուղերում ու ագարակներում, ազատներին ու շինականներին, ողջույն՝ բոլորին միաժամանակ:

127 Թող ողջույն և խաղաղութիւն հասնի աստվածների օգնականութիւնով, պարարտ լիութիւն՝ արի Արամազդից, խնամակալութիւն՝ Անահիտ տիկնոջից, քաջութիւն ամենայն Հայոց աշխարհին՝ քաջն Վահագնից: Թող Հունաց իմաստութիւնը հասնի կայսերական դաստակերտից և

հոգատարութիւն լինի մեր դիցախառն պարթևներից, թագավորների փառքից և քաջ նախնիներից:

128 Ամեն որ թող դիտենա ձեզ ուղարկած մեր հրամաններից, որ հոգացող ենք ձեր շնութիւն համար, քանզի երբ մենք Հունաց աշխարհում էինք, այնտեղ տեսանք թագավորների հոգացողութիւնը իրենց երկրի շնութիւն նրկատմամբ, աստվածների բազինները պատվելը՝ շինվածքներով ու զոհեր մատուցելով, երևելի զոհաբերութիւններով, տեսակ-տեսակ նվերներով ու բնծաներով, ամեն ինչից ընտիրը նրանց մատուցելով, [տեսանք] պաշտամունքի մեջ շերմեհաղութիւնը շքեղացնելով ու զարդարելով և երևելի, հոյակապ, անեղծ աստվածներին մեծարելով: Այն ևս տեսանք, որ նրանց աստվածների շնորհիվ բազմամբոխ, հոծ, խաղաղ, մարդաշատ շնութիւն կա՝ առատ լիութիւնով, [քանզի] աստվածներն իրենց կողմից փոխադարձելով խաղաղութիւն են շնորհում, [ուստի] ամենալի բարութիւնով մեծարված խաղաղորեն վայելում էին բարիքները:

129 Այս բանի համար թագավորները պատվիրելով ահաբեկել՝ մարդկանց վախեցնում են, որ շատացնեն աստվածների պաշտամունքը, և շինի թե խառնիճաղանջ, բազմամբոխ, խաժամուծ մարդիկ իրենց տգիտութիւնով արհամարհանք, կամ թե որևէ մեկը հանկարծ խելագարութիւնով համարձակվի արհամարհել, աստվածների պաշտամունքը: Թագավորների կողմից խիստ հրաման է տրված, որ իշխանները՝ յուրաքանչյուրն իր գործակալութիւն մեջ, [դրանց] արմատախիլ անեն, որպեսզի աստվածների շնորհիվ շնութիւնը ավելանա, և եթե հանկարծ որևէ մեկը աստվածներին արհամարհի, աստվածների ցասումից մեծ վնաս հասնի նրան: Այդպիսիք իրենց անձերը կորցնում են և մեծ պատուհաս են հասցնում իրենց երկրին: Ահա թե ինչու Հունաց թագավորները իրենց երկրում սաստիկ հրաման են տվել՝ այդպիսիներին մահ սպառնալով:

130 Արդ՝ մենք ևս կամեցանք շնութիւն ապահովելու հրաման տալ, որ ձեզ ևս աստվածներից ամեն տեսակ առատութիւն և բարիք հասնի, որ դուք երկրպագեք նրանց ու քիառավորեք, իսկ նրանք ձեզ շնորհեն շնութիւն, լիու-

թյուն ա խաղաղություն, և ինչպես ամեն տանուսիր հոգ կտանի իւր տանն ու ընտանիքին, նույնպես և մենք կհոգանք մեր Հայոց աշխարհի շենութեան համար:

131 Ուստի և բոլորդ՝ նախարարներ, մեծամեծներ, ազատներ, զործակալներ և մեր թագավորութեան սիրելիներ, շինականներ, բնիկներ և մեր Արշակունյաց տան ձեռքի տակ սնված ու դաստիարակվածներ, որոնց փայտայել ու պնուցել ենք, խնայել ու առաջնորդել, հոգալով մեր ընդհանուր օգտի մասին, [հրամայում ենք], որ պատվեք աստվածներին: Արդ՝ եթե հանկարծ գտնվի որևէ մեկը, որ աստվածներին անպատվի և այդպիսին հայտնաբերեն, ուրբոր, ձեռքերն ու պարանոցը կապած պետք է նրան բերեն արքանի դուռը, իսկ նրա տունը, կյանքը, ինչքը, ստացվածքն ու գանձերը ամենը թող լինեն նրանց, որ այդպիսիներին հայտնաբերում են: Ողջ եղեք բոլորդ օգնականութեամբ աստվածների և մեր թագավորներին, որոնց հրամայել կատարում եք և թող բոլորդ բնակիվք շենութեան մեջ, քանզի մենք ինքներս իսկ ողջ ենք»:

132 Իր իշխանութեան բոլոր տարիներում՝ Տրդատ թագավորը սողառնալով պարսից տերութեանը՝ կամենում էր վրեժ լուծել պատերազմներով: Իսկ այն տարիներին ընթացքում, երբ Գրիգորը վիրապում էր՝ գրեթե տասներեք տարի, Տրդատը սաստիկ մարտ էր մղում պարսից թագավորի դեմ իր կյանքի բոլոր օրերում:

133 Մի այլ հրովարտակ ևս հրամայեց գրել իր լշխանութեան տակ եղած երկրներին ու գավառներին սույն օրինակով:

134 «Ե՛ծ Հայրի Տրդատ արքայից՝ երկրներին, գավառներին, նախարարներին, զորքերին, շինականներին և ամենքին ողջուն: Ողջ եղեք, իսկ մենք ինքներս իսկ ողջ ենք»:

135 Ի՞նչ ինքներդ գիտեք, թե ինչպես աստվածների օղնականութեամբ սկզբից՝ մեր նախնիների օրերից, բազում հազթութեան, խաղաղություն էր շնորհված և կամ թե ինչպես բոլոր ազգերը նվաճված և մեզ հնազանդ էին: Մտկայի՛ երբ շխարհացանք աստվածներին պաշտամունքով հաճեցնել, նրանց կամքը մեր նկատմամբ քաղցրացնել, ցա-

սումով մերժեցին մեզ, զրկեցին մեծ տերութունից: Մասնավանդ ջրիստոնյա աղանդի մասին պատվիրում եմ ձեզ, որ եթե գտնվի այնպիսին, որ հազար և բյուր դեպքից մեկ անգամ խախտարար լինի աստվածների պաշտամունքին, այդպիսին եթե գտնվի, [պետք է] շուտափույթ հայտնաբերվի, և արքունիքից պարզեն նրա պատիվներ շնորհվի հայտնաբերողին: Իսկ եթե որևէ մեկը շահատի կամ թարցնի այդպիսինը, և ասլա գտնվի, մահապարտ կհամարվի, արքունի հրապարակը բերվելով կսպանվի, և նրա տունը արքունիքին կտրվի:

136 Արդ ինչպես ար ևս շինայեցի իմ վաստակավոր Գրիգորին՝ իմ սիրելիին, որին հենց նման պատճառներով լարալար ու սաստիկ տանջանքներով տանջեցի և դրանից հետո նրան անմատչելի խոր վիրապ նետել տվեցի, որպեսզի իսկույն օձերին կերակուր դասնա, նույնիսկ նրա մեծ վասակը նկատի չունեցա ի սեր աստվածների ու նրանց ահու, ապա թող ձեզ էլ ահ լինի և մահվանից երկյուղ, ուստի մնացեք աստվածների հովանավորութեան տակ և մեզանից բարին կգանեք: Ողջ եղեք, իսկ մենք ինքներդ ողջ ենք»:

137 Այդ ժամանակներում պատահեց, որ Գիտկղետիանոս կայսրը կամեցավ իր համար կին առնել և այնուհետև իր տերութեան բոլոր կողմերը սկսեցին շրջել նմանահան ճարտար նկարիչներ, և դեմքի գեղեցկությունը, ժրագարդ հոնքները ճշգրտորեն, հասակին հարմար, համապատասխան ներկերով նկարում էին տախտակների վրա, որպեսզի դեմ գիմաց ցույց տան թագավորին՝ ի հաճույս նրա:

138 Այդ ժամանակ գալով Հոռոմ քաղաքը, գտան կույսերի մի արգելավանք, որոնք լեռներում մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբանվեր կանայք էին, ջրիստոնեական հավատքով լի, որոնք զիշեր ու ցերեկ և ամեն ժամանակ փառավորութեամբ ու օրհնութեամբ իրենց

աղոթքը արժանավորապես դեպի վեր առ Աստված էին ուղղում: Նրանց գլխավորի անունն էր Գայանն, որն ուներ մի սան՝ աստվածապաշտ մարդու զուտրերից՝ թագավորական տոհմից, որի անունն էր Հոփսիմե²¹:

139 Երբ եկան հասան, բռնությամբ մտան առաքինի կանանց սուրբ կայանը, տեսնելով պարկեշտագեղ Հոփսիմեին, սքանչելի տեսիլքով ապշած, զարմացած՝ նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրեցին:

140 Երբ թագավորը տեսավ Հոփսիմեի կերպարանքի նկարի հիասքանչ վայելչությունը, կատաղի ցանկություն տոփանքով լցվեց, որովհետև հիմար, մոլեգին, անկարգ ցանկությունը ստիպում էր. [և նա] հարսանիքի ուրախության ժամ որոշելով տազնապով շտապեց հարսանեկան ուրախությունն անել: Այդ ժամանակ շուտափուլի պատվիրակներ ուղարկեց բոլոր երկրները, որ ամենքը օժիտներ ու ընծաներ բերեին մեծ հարսանիքին և մեծ ուրախությամբ ամենքը առհասարակ դային արքայական փեսայի կարգը կատարելու ըստ թագավորական օրենքների:

141 Երբ առաքինի [կույսերը] տեսան թշնամու գաղտնածիզ նետերը, որով սովոր էր քրիստոսասեր սրբերին ծածուկ հարվածել, [հասկացան որ] թագավորը շարի գործիք է դարձել: Ինչպես այնտեղ դրախտում օձին միջոց դարձրելով, պատվիրանը մոռացնել տալու համար [սատանան] մտավ առաջին կնոջ անզգամ ականջը, նույնպես և այնտեղ անօրեն թագավորին դիմակ դարձնելով՝ նրա միջոցով մարտնչում էր աստվածաշեն եկեղեցիների դեմ:

142 Իսկ որոգայթադիր թշնամին թագավորին հպարտացնելով, ամբարտապանացնելով, գրգռում էր նրան հալածանք հարուցելու աստծու եկեղեցիների դեմ, խելացնորեցնելով նրան, ստիպելով երկրպագել մեռելոտի ուրվականներին, սնոտի աստվածների ոսկեղեն ու արծաթեղեն, փայտեղեն ու քարեղեն և պղնձակերտ արձաններին ու պիղծ պաշտամունք կատարել: Ամբարտապանորեն բարձրանում էր՝ եկեղեցու հավատքի հաստատուն վեճը հարվածելու, [սափայն] վեճին ոչինչ չկարողանալով անել, ինքք վեճի վրա խորտակվեց: Այնուհետև մոլեգին ամբարտապանությամբ

ապավինելով բազում և անչափ վնասներ էր հասցնում Աստծու եկեղեցիներին:

143 Բայց երանելի, պարկեշտասեր Գայանեն սրբանյալ Հոփսիմեի և իրենց այլ ընկերների հետ, հիշելով սուրբ ուխտը, իրենց ընտրած օրինավոր կրոնի զգաստության սրբությունը, ողբում էին իրենց անձերը նկարացույց հրամանի պատճառով, քանի որ պիղծ և անօրեն թագավորը տեսնելու էր իրենց պատկերները: Ծգնություն մառուցեցին՝ օգնություն խնդրելով բազումողորմ Տիրոջից փրկելու այն փորձությունից, որ հասել էր իրենց: Եվ ազալանքի մեջ այսպես էին ասում նրանք:

144 «Տեր տերանց, Աստված աստվածոց, հավիտենական Աստված, Աստված երկնքի, Աստված անձառ լույսի, որ ամեն ինչը հաստատեցիր քո խոսքերով, ստեղծեցիր երկինքն ու երկիրը և նրանց բոլոր զարդերը, մարդը կերտեցիր երկրի հողից ու իմաստուն դարձրիր, բազմացրիր նրան երկրի վրա և բոլոր զարեճում օգնական եղար նրանց, որ քեզ հուսացին:

145 Արդ մեզ ևս օգնիր, Տեր, այն պատերազմի մեջ, որով դու նեղում ես մեզ, որպեսզի հաղթենք սատանայի նենգությունների որոգայթներին և թող փառավոր լինի քո անունը, Տեր, և քո եկեղեցու զորությունը բարձրանա, որ մենք ևս արժանի լինենք քո պատվիրանները պահողների արքայության օթևանները հասնելու: Թող մեր լապտերների մեջ ձեռքի պակասություն չլինի և մեր սուրբ ուխտի հավատքի ճրագները չհանգչեն: Մեր լուսավոր ճանապարհների վրա թող չհասնի կորստյան զիշերվա տխուր մթացուցիչը, մեր ոտքերը չհեղվեն քո լուսազնաց շավիղներից և մեր աշքերի բիրերը չկուրանան քո ճշմարտության զվարթարար ճառագայթներից: Թող մահատարած թռչունը չհափշտակի կենաց բույսի սերմերը, որ մեր մեջ սերմանել է քո միածին Որդին, մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը, ապստամբ զազանը չլինի քո սուրբ հոտի զգաստությունը, ապականիչ գայլը չհաղթի քո հոտի զառններին, և թող մեր ուխտի թշնամին չցրի քո առաքելական սուրբ եկեղեցու ուխտներին:

146 Տեր Աստված մեր, քր առաքելքի քա միաժին Ար-
զուն, սր եկավ և ամբողջ աշխարհը լցրեց քա իմաստուն
հոգով, սրաբնագի ամենքին Իսրայելում աստվածատես
գարձնի Մենք լսեցինք, որ նա ասել է. «Թեպետ հալածեն
ձեզ քաղաքից քաղաք, դուք փախչելով չեք սպասի Իսրայելի
քաղաքները մինչև իմ վերստին գալուստը»:

147 Արդ՝ խնայիր, Տեր, մեր անձերին, որ ապավինեցինք
քո սուրբ անվանը, որպեսզի լիալուստանալով և հեթանոսների
պղծության անարգանքով և մեր սուրբ զգաստությունը մի
հանձնիր նրանց վավաշտ, անօրեն ու շնաբարո լիախ-
ությունը և մեր հավատքի կուսություն մարդարիաը
նրանց անբարշտության խոզազնաց շավիղներին մի տուր
թող մոլորահոգմ խարեություն և պղտոր ու վարար ջրերի
անհազ հորձանուար շարժի քո սուրբ եկեղեցու հիմքերը,
որոնք բաղմապատիկ արդար վիճեցով շինվել են այն հաս-
տատուն քարի վրա, որի ավարտման անկյան զուխը եղավ
մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը իր մարմնանալով, խաչի վրա
մահվամբ, արյունը թափելով, հարություն և երկինք վերա-
նալով ու նստելով քո աստվածության աջ կողմը, ուր կար
առաջ:

148 Արդ՝ Տեր, նայիր երկնքից՝ քո սրբությունից, որպեսզի
լինենք քավազի վրա շինված այն տան նման, որը խարխը-
լեցին պես-պես փորձությունների նեղիչ խոտվությունները,
այլ հաստատիր մեզ խաղաղության Ավետարանի ճշմարտու-
թյամբ և առաջնորդիր մեզ ըստ քո կամքի: Արժանի արա-
լույսի հարստների զիշերին, երբ զիշերը ցերեկվա նման
լուսավոր կղարձնես քո փառքի ճառագայթների ծագման
ժամանակ: Ապրեցրու մեզ քո թեքի տակ, և մենք կհաս-
նենք քո կամքի նավահանգիստը: Տուր մեզ հնարավորու-
թյուն նահատակություն բաժակը խմելու, որպեսզի փոխա-
րենք առենք պատեղը արդար գատաստանի օրը, երբ քո
փառքը հայտնվի:

149 Սրանից հետո սուրբ Գայանեն Հովհաննիսն ստանով
ու մյուս պարկեշտ ընկերներով հանդերձ գնացին, հեռա-

ցան՝ փախուստ տալով, որպեսզի իրենց անձերը որո-
վյամբ պահպանեն հողաթափալ, մեղաթափալ, մեղանա-
կան, անօրեն ու զիջական մարդկանց խառնակությունից
և արժանի լինեն հույսի անհաշտության և լույսի հարստության
լիալուստը հասնելու, առաքելական սահմաններով անվախ-
ճան ապրելու հանդերձալ դատաստանի ժամանակ և դահի
աջ կողմը մտնելով խոտառացալ բարիքներին հասնելու
Անթառամ պատկերով զարգարված հինգ աստվածահանո
կույանի հետ, բարի գործերով լուսավորված դրախտի նո-
րոզ վայելչություն հանգստություն մատվածային փեսայի
հետ արդարների քաղմածաղովին Արրահամի անդամակից-
ների անուպակառ ուրախություններին լինել ժառանգորդ, ինչ-
պես և Տերը Ավետարանի մեջ ասաց. «Ով իր քնակությունը
թողնի իմ անվան համար, իմ մյուս անգամ գալստյան ժա-
մանակ նրան հավիտենական կյանքի ժառանգորդ կդարձը-
նամ»: նրանք ոչ թե սոսկ ժամանակավոր մահվանից էին
փախչում, այլ անտանելի կատաղի և անօրեն ցանկու-
թյաններից էին մոզոպրում: Ոչ թե [ուզում էին] սոսկ իրենց
մարմինները նրկարայինների տանջանքներից, զրպարտու-
թյունից ազատել, այլ իրենց հոգիները սրբություն, առանց
ազատություն պահել անօրեն կրոնի մարդկանց տեսակ, և
պիղծ ու կեղտոտ խառնակությունից: Իրենց անձերը պատ-
րաստել էին բանտի կապանքների ու պատիժների, մահվան
և աստիկ նեղությունների, Տիրոջ անվան համար սահման-
ված, որպեսզի տրժանի լինեն արդարության պատկին հաս-
նելու: Այն պատճառով, ի սեզ աստվածային հրամանի,
թողել էին իրենց ձեռագավաչքը, ինչքն ու ունեցվածքը, մեր-
ճավոր ազգականներին ու տահմակիցներին և իրենց անձերը
հրեշտակային զվարթ կարգով լուսավորել էին առաքինի
վարքով, որպեսզի կարողանան տեսնել Աստծուն:

150 Այն ժամանակ նրանք եկան-հասան Հայոց երկիրը,
Այրարատ դաժտը, վաղարշապատ քաղաքը, որը նաև
նարաքաղաք է կոչվում, Հայոց թագավորների նստավայրը:
Այնուհետև եկան-մտան այգեատանների հնձանները, որոնք

* Մատթ. Ժ, 23:

* Մատթ. Ժ, 27—29:

չինված էին հյուսիս-արևելյան կողմում: Մնվում էին իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, լուսնին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, միայն թե նրանցից մեկը գիտեր ապակեգործության արհեստը, ապակյա ուլունքներ էր պատրաստում և իրենց օրական ապրուստի ու պարենի դրամն էին ճարում:

151 Այդ ժամանակ քիչ խոտվություն չբարձրացավ Հունաց աշխարհում. ամեն կողմերում լարված որոնում էին, սուրհանդակներ ուղարկում, որ թերևս կարողանան նրանց գտնել: Պատվիրակ եկավ Մեծ Հայքի Տրդատ արքայի մոտ և ներկայացավ նրան Վաղարշապատ քաղաքում: Երբ հրովարտակը մատուցեց նրան, սա վերցրեց այն ուրախությամբ: Հրովարտակի պատճենն այս էր:

152 «Ինքնակալ կայսր Դիոկղետիանոսը մեր սիրելի եղբայր և աթոռակից Տրդատին, ողջույն:

153 Թող ի գիտություն լինի քո եղբայրությանը և մեր նիզակակցին այն շարիքների մասին, որ ամեն օր հասնում են մեզ քրիստոնյաների խաբերա ազանդից, քանզի ամեն բանում անարգվում է մեր տերությունը նրանց ուխտի կողմից, մեր թագավորությունը արհամարհվում է նրանցից և ոչ մի համեստություն չկա նրանց մեջ: Մի ոմն խաչյալ մեռյալի են պաշտում, փայտին երկրպագում, սպանվածների ոսկորները հարգում և իրենց աստծու սիրուն մահը փառք ու պատիվ են համարում: Մեր արդար օրենքներով դատապարտվում են, որովհետև մեր նախնիներին՝ առաջին թագավոր հայրերին, դառնացնելով ձանձրացրին: Մեր սրերը բթացան, իսկ նրանք չզարհուրեցին մեռնելուց, քանզի մոլորված են՝ ոմն խաչյալ հրեայի հետևելով: Ուսուցանում են թագավորներին անպատվել, իսկ բուն աստվածների կուրբերը՝ անարգել:

154 Նաև լուսավորներին՝ արեգակի ու լուսնի զորությունը աստղերով հանդերձ արհամարհում են և համարում են նույնիսկ այդ խաչյալի ստեղծածը: Աստվածների կուրբերը անարգել սովորեցրին և ամբողջ աշխարհը նրանց պաշտամունքից հեռացրին, մինչև անգամ կանանց տղամարդկանցից և տղամարդկանց կանանցից ողջ-ողջ հեռացնում են:

Թեպետև տեսակ-տեսակ տանջանքներ տվեցինք նրանց, առավել ևս բորբոքվեց ու տարածվեց նրանց աղանդը և թեպետ բյուրապատիկ սաստիկ արհավիրքներ գցեցինք նրանց վրա, սակայն նրանց արյան հեղումից առավել ևս ծաղկեց ու բազմացավ նրանց աղանդը:

155 Պատահեց, որ տեսա նրանց ուսմունքի աղանդից մի գեղեցիկ կույս օրիորդի և կամեցա նրան կնություն առնել, սակայն հանդուհեցին նրան ևս ինձանից խորամանկորեն հեռացնել: Նրանք ոչ ցանկությամբ փափագեցին ինձ իբրև թագավորի, ոչ էլ իմ սաստիկ սպառնալիքներից որևէ վախ ունեցան, այլ իրենց աղանդի պատճառով ավելի ևս աղտեղի, պիղծ ու զարշելի համարեցին ինձ և սնուցիչ դայակի միջոցով նրան թաքուն ուղարկեցին ձեր տերության կողմերը:

156 Արդ՝ փութաջան եղիր, եղբայր մեր, որպեսզի ուր էլ լինեն այդ կողմերում, կարողանաս նրանց հետքը գտնել և նրա հետ եղածներին դայակով հանդերձ վրիժառություն մահվան արժանացնես, իսկ խաբված չքնադագեղ կույսին այստեղ ինձ ուղարկես: Իսկ եթե նրա գեղեցկությունը քեզ հաճո թվա, այդտեղ մոտդ կպահես, որովհետև նրա նմանը երբեք չգտնվեց մեր Հունաց աշխարհում: Ողջ եղիր աստվածների պաշտամունքով ամենայն պատվով:

157 Երբ ընթերցեցին սույն հրովարտակի թուղթը, արքան խիստ հրաման տվեց՝ պատվիրելով, որ իր իշխանության բոլոր վայրերը մանրակրկիտ խուզարկումով փութաջան որոնեն: Շուտափույթ սուրհանդակներ ուղարկեց տարբեր կողմեր, որպեսզի ուր էլ գտնեն, անմիջապես մեջտեղ բերեն, իսկ ով որ գտնի նրանց, խոստանում էր մեծամեծ պարգևներով հատուցել:

158 Մինչդեռ Հայոց աշխարհի սահմաններում քննություն իրարանցման մեջ էին, այն սուրբ վկաները եկան թաքնվեցին արքայական նստավայրի մոտ, նույն թագավորական Վաղարշապատ քաղաքում: Այն օրերից քիչ անց շուտով որոնումներով մեջտեղ բերվելով հայտնի դարձան:

159 Սակայն ճշմարտությունը և առաքինության նահատակները երբեք չէին կարող թաքնված մնալ, և ոչ լույսի ճրտ-

դը [կարող է] ամանի տակ ծածկվել, ոչ էլ նստաբանի սովերի ներքո անհրևույթ դառնալ, այլ ոսկով զարդարված աշտանակների վրա և պարարտ անուշահոտ յուղերով լի ոսկե կանթեղները, որպես արգարության հավատքի նշան, պետք է վառվեն և համապայծառ լույս [տան]: Որպես և հենց իրենք իրենց առաջին աղոթքների մեջ աղաչում էին, ինչպես և Տերն էր ասել իր սիրելիներին, թե «Տեսնեն ձեր բարի գործերը և փառաբանեն ձեր Հորը, որ երկնքում է»* ։

160 Տեսնում ես, թե ինչպես բարի գործերի դիմաց Աստծու ճշմարիտ որդին չի խորշում իր ժառանգությունը տալ սիրելի ժառանգներին: Ինքը, որ էությունը որդի է, անվեհեր մոտեցնում է պատվիրանապահներին իր էությունը, միայն թե մարդ այնպիսին լինի, որ նրա խոսքերը պահի, որպես թե խնդությունը թանկագին մարգարիտ գտած լինի, զնի ու գուրգուրանքով պահի այն և առնելով պատվի նշանը, թագավորական պսակը՝ արքայականին մերձեցնա: Ահա որպես այս լույսի պատվականություն երևաց մեր Հայաստան աշխարհի հեթանոսների առջև՝ ակամա, իսկ աստվածությունն ուղղված փառաբանություն հնչյունները լցրին աշխարհը:

161 Արդ՝ նրանք գտնվում էին շենքերի հնձաններում, և նրբ հունաց մեծ թագավորի հրովարտակը հասավ Մեծ Հայքի արքա Տրդատին, պակաս խոռվություն չեղավ Հայոց աշխարհում, քանզի պահպանում էին պողոտաների և բոլոր գավառների ամեն անցքերը տարբեր կողմեր ելնելով իրարանցման մեջ փնտրում էին: Իսկ մեկը, տեսնելով, պատմեց նրանց մասին:

162 Երբ նրանց մասին իրողությունը հայտնի դարձավ, ապա երկու օր վահանափակ շրջապատեցին նրանց՝ հետևակ զորքի մի լեգեոնի հանձնարարելով պահել նրանց այնտեղ, ուր գտնվում էին: Ապա երկու օր անց Հոփսիմեի պարկեշտության ու չքնաղ գեղեցկության համբավը հռչակվելով բազմամբոխ հրապարակներում տարածվեց, և ամեն մարդ մյուսին իր զարմանքն էր հայտնում:

* Մատթ. Ծ. 16,

163 Իսկ նրա գեղեցկությունը տեսնելու համար խուռներամ բազմությունը կուտակված-դիզված հավաքվեց, նաև նախարարներն ու ավագանու մեծամեծերը նրան տեսության գալով՝ իրար վրա էին թափվում: Աղնվական մարդիկ խառնիճաղանջ ամբոխի հետ մեկտեղ դիզվում էին միմյանց վրա իրենց վավաշոտ, հիմար, ցոփ բարբերի, այլանդակ մըտքերի, զեղխ, անառակ հեթանոսական սովորությունների պատճառով:

164 Իսկ երանելիները, երբ իմացան անմիտ ու վայրենաբարո մարդկանց անպետքությունը, ողբաձայն արտասուքով, ձեռքները աղոթքով լի երկինք բարձրացրին՝ փրկություն խնդրելու ամենազոր, ամենակալ Տիրոջից, որն առաջին անգամին փրկեց նրանց շար, զազբելի հեթանոսների անօրեն պղծությունից, որպեսզի այս մարտում նույնպես նրանց հաղթություն տա և հավատքի լուսավորություն: Երեսները ծածկելով ընկել էին դետնին և սյուռկել՝ ամաշելով լկտի ականատեսներից, որոնք հավաքվել էին դիտելու իրենց:

165 Ապա դրանից հետո թագավորին զարմացրին բազում մտերիմ ականատեսները, որոնք եկել էին նրա գեղեցկությունը տեսնելու և պատմելու թագավորին: Մյուս օրը առավոտյան այգաբացին և նույնիսկ ավելի վաղ հրաման եկավ թագավորից, որպեսզի երանելի Հոփսիմեին արքունիք տանեն, իսկ սուրբ Գայանեին այնտեղ պահեն՝ պարկեշտ ընկերներով հանդերձ:

166 Իսկույն արքունիքից շուտափույթ ոսկեպատ գահավորակներ հասցրին, սպասավորներով հանդերձ, հնձանի դուռը, քաղաքից դուրս, ուր նրանց կացարանն էր: Նաև ազնիվ, գեղեցիկ, փափուկ ու պայծառ հանդերձներ և երևելի զարդարանքներ մատուցեցին նրան արքունիքից, որպեսզի զարդարվի և շուքով ու պատվով քաղաք մտնի ու ներկայանա թագավորին, քանզի [սա] թեև չէր տեսել նրան, սակայն ըստ այն բոլորի, որ պատմել էին նրա վայելուց գեղեցկության մասին, մտածեց կնություն առնել:

167 Արդ՝ սուրբ Գայանեն երբ տեսավ, սկսեց խոսել իր

սանի հետ և այսպես ասաց. «Հիշիր, որդյակ իմ, որ թողն-
ցիր, լքեցիր քո հայրենի մեծապատիվ, շքեղաշուք, սակեկու
զահը, թագավորական ծիրանինները և ձգտեցիր Քրիստոսի
թագավորության անանց ճառագայթարձակ լույսին, որն
արարիչ է, կեցուցիչ ու վերակենդանացնող և իրեն հուսա-
ցածներին խոստացած անպատում բարիքները պահում է:
Եվ դու, որդյակ, որ անարգեցիր քո անցավոր կյանքի ծի-
րանին, արդ, ինչպե՞ս արդյոք քո զգաստության սրբությունը
կերակուր կտաս շներին՝ այս օտար երկրում: Քավ լիցի,
որդյակ, եթե այդ այգպես լինի, այլ թող ընդունի մեզ՝
քեզնով հանդերձ, նա, որ մեզ մեր մանկությունից առաջնոր-
դել է մինչև այս օրն ու այս ժամը, որին այժմ հասել ենք»:

168 Սուրբ Հովհաննիսն երբ տեսավ շարերի այս ամբողջ
ամբողջը և ինչ որ լսեց իր դայակից, զինավառվեց հոգու
զենքով, իր տիրոջ զորությունը, քանզի մանուկ հասակից
զգեստավորվել էր հավատքով՝ որպես սպառազուն զրահ-
ներով: Մեծաձայն ուժով ճշաց և, խաչի նման տարածելով
իր բազուկները՝ սկսեց այսպես ասել բարձրաձայն.

169 «Տեր Աստված ամենակալ, որ ստեղծեցիր քո արա-
րածներին սիրելի ու միածին Որդու ձեռքով և երևելի ու
աներևույթ արարածներին հորինվածքներ կազմեցիր սուրբ
Հոգու միջոցով: Դու ես, որ ոչնչից ամեն ինչին էություն
տվեցիր և քո հրամանով են վարվում երևելի և աներևույթ
բոլոր զորությունները երկնքում ու երկրի վրա, ծովի մեջ
ու ցամաքում: Քանզի դու ես, Տեր, որ ջրով հեղեղեցիր
ութերորդ դարաշրջանի²³ անօրեն պղծալից մարդկանց և
փրկեցիր քո սիրելի Նոյին, որ քո հրաման խոսքը պահեց, և
խաչանման փայտով փրկեցիր ջրհեղեղից: Եթե այնժամ
խաչի օրինակով փրկություն տվեցիր, ապա այժմ էլ արա
նույնը ճշմարտությամբ քո խաչի, որի վրա բարձրացար և
թափեցիր քո արյունը ի բժշկություն մեր ցավերի:

170 [Դու] որ պահպանեցիր Աբրահամին քանանացիներ-
ի անօրեն ազգերի մեջ, փրկեցիր քո աղախին Սառային
մահվան պղծության նախատինքի ամօթից, զմացիր քո

Իսահակ ծառային և պահպանեցիր քո աղախին Ռեբեկային*
անօրեն փղշտացիներից, հանուն քո սուրբ անվան մեզ ևս
մի լքիր: Սովորեցրիր մեզ, վարդապետեցիր և քո խոսքը
դրեցիր մեր բերանները, որպեսզի դրանով կարողանանք
փրկվել իշնամու որոգայթից, և ասացիր. «Իմ անունը՝ ձեզ
վրա է կոչված»** և «դուք տաճար եք իմ աստվածու-
թյան»*** և կամ թե «Իմ անունը սուրբ պահեցեք՝ ձեր սրբ-
տերում»**** և դրիր քո խոսքը մեր մտքում խնդրելու քե-
զանից և ասելու. «Սուրբ լինի քո անունը»***** մեզ վրա,
որ խնդրում ենք քեզանից: Եվ ահա բազում շարագործներ
հավաքված են պղծելու քո սուրբ անունը, որ մեզ վրա է
և քո անվան տաճարը: Զի թեպետ և մենք տկար ու անար-
ժան ենք, սակայն դու, Տեր, պահիր մեր անձերը անվայել
խայտառակությունից:

171 Մարդասեր և քաղցր, որ մեզ նետեցիր այս փորձու-
թյան մեջ, քո զորությունը օգնիր մեզ հաղթելու, քանզի քոնն
է հաղթությունը և քո անունը կհաղթի մեզ պահելով զգաս-
տության հույսով: Սրանով մենք կմտնենք քո արդարների
խմբերի թվի մեջ և կառնենք վաստակների վարձը, որ տալու
ես և հատուցելու յուրաքանչյուրին, որը քո երկյուղի մեջ է
մնում և պահպանում քո հրամանները:

172 Դու որ փրկեցիր Նոյին ջրհեղեղից, փրկիր և մեզ
ջրջապատող անօրինության հեղեղից, քանզի եթե զազան-
ներին ու անասուններին ապրեցրիր տապանում, առավել
ևս կխնայես քո պատկերը [կրողներին], որոնք քեզ են
փառավորում և եթե սողուններին ու թռչուններին խնայե-
ցիր, որչափ ևս կխնայես մեզ, որ անվանեցիր քո կամքի
տաճարը»:

173 Արդ՝ երբ այս բոլորը եղավ, ամբողի բազմությունը
ավելի կուտակվեց: Շատերը արքունի սպասավորներ էին,

* Բնադրում՝ Երեմիայի:

** Գործք, ԺԾ, 17:

*** Ա. Կորնթ. Գ, 16 Զ, 19:

**** Ա. Պետր. Գ, 15:

***** Մատթ. Զ, 9, Գուգ. ԺԱ, 2:

որանք եկել էին նրան արքունիք տանելու և նախարարներ ու
առաջադաս մեծամեծներ, որանք եկել էին նրան շքադիր
պատիվ տալու և հետը արքունիք երթալու, որպեսզի տանեն
նրան Տրդատ թագավորի կնութեան և Հայոց աթկնութեան
հասար:

174 Իսկ նրանք արտաավարու, պարմարին ձեռքերը եր-
կինք բարձրացնելով խնդրում էին կամարար Տիրոջից փր-
կել իրենց անօրեն, անարժան հարսանիքի պիտոյութեանց:
Բարձր ազադարտով մեծածայն ճշտում էին և ասում. «Բավ լի-
ցի մեզ, եթե հարստութեանը մեզ խաբի, կամ հաճույքը մեզ
զայլթակեցնի, թագավարութեաննը մեզ հրապտեն, հա-
ջածանքը մեզ նեղի, և կամ հարսանիքի տանջանքը
փորձութեան ենթարկի, թեպետև բոլոր տեսակի տանջեք
մեզ: Կամ արդոք կվախենանք անավոր մահվանից, որ
դուք բերելու եք մեզ: Բավ լիցի մեզ, թե անցավոր կյանքը
փոխանակենք հավիտենականի հետ, որն անանց է, քավ
լիցի, թե որանանք է-ին, Աստուծո՛ւ՝ ամենատեղծիչին, որի
տեղութեանը էութեանից է հաստատված, բարձր բարեբերն
անփոփոխ են և ոչ անցողիկ: Բայց ոչ խորութեանները և ոչ
բարձրութեանները, ոչ վշտերը և ոչ շարժարանքը, ոչ կապան-
քը և ոչ տանջանքը, ոչ հույսը, ոչ շուրը և ոչ սուրը, ոչ զվարճու-
թյունը և ոչ պատրանքը, ոչ հարստութեանները և ոչ աղքատու-
թյունը, ոչ այն աշխարհը և ոչ էլ այս աշխարհը, ոչ կյանքը և
ոչ էլ մահը, ոչ որ չի կարող մեզ հեռացնել Քրիստոսի սիրուց,
որովհետև նրան նվիրեցինք մեր կուսութեանը, նրան
ավանդեցինք մեր արքութեանները, նրան ենք մնում և նրա
սիրուն ձգտելով սպասում, մինչև որ կանգնենք նրա
զոհութեան փառքի առջև, առանց ամոթի ու վախի»:

175 Եվ սաստիկ որոտում եղավ երկնքում, ամբողջ ամ-
բողջ ահաբեկվեց, և մի ձայն զովեց, որ ասում էր նրանց,
թե «Հորացեք, պինդ կացեք, բազուկերվեցեք, քոնդի ես ձեզ
հետ եմ, պահեցի ձեզ ամեն ճանապարհներում, անարատ
վիճակում ձեզ բերի հասցրի մինչև այս տեղերը, որպեսզի
այստեղ ևս փառավորվի իմ անունը հյուսիսային կողմերի
հեթանոսների առջև: Մանավանդ, դու, Հովիտիմ, արգարև,

ըստ թո՛ւ անվանը, մահվանից ղեպի կյանք նետվեցիր՝ Գա-
լանեի ու թո սիրելիների հետ: Մի վախենաք, այլ կտար այն
տեղը, որ ես ու իմ հարը պատրաստել ենք, ուրախութեան
անքննելի տեղը, ձեզ և նրանց համար, որանք մի անգամ
ձեր նման կլինենք»:

176 Այնպես երկար որոտաց, մինչև որ մարդիկ նրա
ահից թմբեցին: Ետեքը տեղից վեր ցատկեցին, հեծյալներին
բազմաթիվ երիվարներ ահից աքացի տարով շատերին գե-
տին տատալեցին և այլոց ոտքի տակ կոխատեղով սպանե-
ցին: Երբ վրա դիզված բազմութեանից շատերը իրար
տորելով սպանեցին, և մեծ կոտորած եղավ: Աղաղակի ու
վայնասունի ծայրեր լավեցին, սատարի շարքը ու արհավիրք
հասավ մարդիանց և շատերը մեռան ու շատերի արյունը
թափվելով՝ հողը ոռոգեց: Երբ՝ երբ աչք իստանալով թափյունը
կառավ, կոտակված մարդկանց բազմութեան մեջ, արքունի
մեծամեծ սպասավորներինց ոմանց դնացին պատմելու թա-
զավորին այս ամենը, որովհետև այնտեղ գտնվեցին գրա-
գիրներ, որանք գրեցին ամեն ինչ և ընթերցեցին թագա-
վորի առջև:

177 Ասաց թագավորն. «Քանի որ չկանցավ գալ իր կամ-
քով պատվով, շքեղութեամբ, թող բունի բերեն մինչև պա-
տանք և նրան մտցնեն արքունի սենյակը»:

178 Արդ՝ սարսավորները բունի տարան սուրբ Հովիտի-
միին՝ մեթի բարձրացրած, մեթի քարշ տարով, իսկ նա աղա-
ղակում էր և ասում. «Տե՛ր Հիտառ Քրիստոս, օգնիլ ինձ»:
Ամբողջ ամբողջ նրա կռից փող էր հնչեցնում, և այդ
բազմութեանից երկիրը թնդում էր: Տարան, մտցնեցին
թագավորի ապարանքը, իսկ երբ արդեպս փակեցին նրան
սենյակում, սկսեց խնդրել Տիրոջից և ասել.

179 «Տե՛ր զարութեանց, դու ես ճշմարիտ Աստվածը:
Դու ես, որ պատեցիր Կամիթ օղբը և անցկացրիր թո
ժողովրդին: Դու ես, որ ամուլ քարից ջրի վտակներ բեկեցրիր
և խմեցրիր քո ծարավ ժողովրդին: Դու ես, որ իջեցրիր թո

* Ըստ այսմ Հովիտիմն անունը դուրս է բերվում հունարեն ըստ,
Կրթա՝ «հետևել, գնել» բայից: Հմմտ. Ահառյան, «Անճանաչաների բառա-
բան», Կ. Պ, էջ 100.—հմր.:

ժառանգին՝ Հովնանին, ծովի խոր անդունդները, ճանաչել տվիր՝ քո զորութիան լափը՝ արտաքսելով նրան մարդկային էությունից և մյուս անգամ կրկին առանց ապականության ողջանգամ դուրս բերիր և կենդանություն տվիր, այնպես որ նրա վարսից մի մազ անգամ չէր խախտվել: Դու ևս ճշմարիտ Աստվածը որ Դանիելին, գազաններին որպես կերակուր նետելուց հետո՝ փրկեցիր ահավոր ժանիքներից և փառավորութիամբ ապրեցրիր զրպարտյալին նեղիչների առջև: Դու փրկեցիր նաև երեք մանուկներին, որոնց քեզ պաշտելու համար զցել էին այրելու, և ողջ ու անարատ պահպանեցիր հրի մեջ, որպեսզի քո հրաշքները տեսողները փառաբանեն քեզ: Դու խոտաճարակ դարձրեցիր բարեխաթինների խիստ, անօրին թագավորին, որը ղկարողացավ փառավորել քեզ այն հրաշքների համար, որ ցույց տվիր նրան: Անասունի կերպարանք տվիր նրան, անապատի զազանների հետ բնակեցրիր և վայրի ցիռերի հետ նշանակեցիր նրա արտաավայրը: Դու կրկին անգամ ապրեցրիր քո աղախին Եուզանին²⁴, երկու մահերից փրկելով, խայտառակամա՛հ սատկեցրիր անօրին թշնամիներին և արդար փառքի պսակ շնորհեցիր ու կանգնեցրիր քեզ հուսացողներին: «Դու, Տեր, քո փառքը ուրիշներին չես տա»*, Դու ևս, որ փառավորյալ ևս ամբողջ տիեզերքի մեջ**», և թող հեթանոսները չպղծեն քո սուրբ անունը: Դու կարող ես ինձ փրկել այս պղծությունից, որպեսզի կարողանամ սրբություն մախճանվել քո մեծ անվան համար»:

180 Արդ՝ մինչդեռ սուրբ Հոսիսիմենն այս ամեն աղոթքները Աստծուն էր մատուցում, եկավ Տրդատ թագավորը մտավ սենյակից ներս, ուր նրան արգելափակել էին: Երբ նա մտավ, բոլոր մարդիկ, ոմանք ապարանքից դուրս, իսկ մի մասը հեռավոր փողոցներում սկսեցին միասին երգել պարելով, վեր-վեր թռչելով, վազելով: Կեսը բերդի մեջ,

* Սաղմ. ԺԱ, 28:

** Հմմտ. Ես. ԽԹ, 8, ԽԸ, 11:

*** Դան. Գ, 45:

մյուս կեսը քաղաքում լցվեցին խնջույքի, առհասարակ պատրաստվում էին հարսանեկան պարեր պարելու և կաքավելու: Իսկ տեր Աստված ուշադրություն դարձրեց իր սիրելի Հոսիսիմենին՝ փրկելու նրան, որպեսզի չկորչի այն ավանդը, որ զգուշությամբ պահել էր, և լսեց նրա աղոթքը՝ զորացնելու Հայելի և Գերովրայի²⁵ նման, զորություն տվեց նրան, որպեսզի զիմանա անօրինության դաժան բռնությունը:

181 Արդ՝ ներս մտավ թագավորը և փորձեց բռնի միջոցներով ստիպել նրան իր ցանկությունը կատարել, իսկ նա սուրբ Հոգով զորացել էր, գազանաբար ոգորելով, առնաբար մարտնչում էր: Գրեթե ժամը երեքից մինչև տասը մաքառելով, թագավորը, որ շատ ուժեղ էր համարված, պարտվեց նրանից: Մինչդեռ նա Հունաց աշխարհում մեծ ուժի բազում օրինակներ էր ցույց տվել ու բոլորին զարմացրել և իր թագավորության մեջ էլ, երբ վերադարձել էր հայրենիք, բազում քաջազորություններ էր կատարել: Նա, որ այնպես ամեն ինչով հռչակված էր, այժմ մի աղջկանից պարտվեց, հաղթվեց Քրիստոսի կամքով ու զորությամբ:

182 Երբ պարտվեց, հոգնեց ու թուլացավ, դուրս եկավ ու բերել տվեց երանելի Գայանեին և վիզը պարան զցելով բերել տվեց նրան սենյակի դուռը, ուր ինքը ներս մտավ: Եվ սպասավորներին պատվիրեց, որ ստիպեն չհրապուրվող Գայանեին դրսից ասել սենյակում գտնվող Հոսիսիմենին, թե կատարի դրա կամքը, որ ապրենք՝ դու և մենք»:

183 Իսկ նա հանձն առնելով խոսել իր սանի հետ՝ մոտեցավ դռանը և խոսեց ներսում գտնվող Հոսիսիմենի հետ. «Որդյակ, թող Քրիստոսը քեզ պղծությունից պահի և զորավիզ լինի. քավ լիցի, որդյակ, եթե Աստծո կենաց ժառանգությունից դուրս գաս ժառանգելու համար անցավոր աշխարհը, որը ոչինչ է, այսօր կա և վաղը կկորչի»:

184 Երբ իմացան, թե ինչպիսի խրատ շտապեց տալ, քարեր բերելով խփեցին բերնին, մինչև որ ատամները թափվեցին, և ստիպում էին նրան թագավորի կամքը կատարել:

185 Իսկ նա ավելի ու ավելի էր պնդում՝ ասելով. «Քաջակերվիր, ամուր կաց, քանզի այժմ կտեսնես Քրիս-

տոսին, որին փափագել էս: Հիշիր, որդակ հոգեխառն սնունդը, որով քեզ սնեցի, հիշիր աստվածային խրատը, որով քեզ դաստիարակեցի: Հիշիր իմ ու քո միասին կրած հալածանքը և մահվան բաժակը, որը միասին պետք է ըմպենք: Հիշիր նաև ամբողջ տիեզերքի հարուստունը և մեծատան հանդիմանությունը: Հիշիր տանջանքների դեհենի հավիտենական այրումը, և արդարների անպակաս պարզե-ները, որոնք մեզ համար են պատրաստված: Հիշիր աստ-վածեղեն երկնային խոսքը, որ այսօր իսկ դու ինքդ լսեցիր քո ականջներով, որը քաջալերեց ու զորացրեց քեզ մեզնով հանդերձ և արժանի է դարձնելու իր խոստացած պսակին ու հանգստյանը, զորացնելու է քեզ մեզնով հանդերձ, որպեսզի աստվածային հավիտենական բնակության լուսեղեն հար-կերի ընակիչներ դառնանք:

186 Այլ մեր Տերը, մեր թագավորը և մեր Աստվածը, որը մեզ համար խոնարհվեց դեպի անարգություն, մեզ անարգ չի թողնի, քանզի ապավինեցինք նրա զորություն-ներին: Աշխարհի փրկիչը կօգնի մեզ, որը շնորհեց մեզ՝ իրեն հուսացածներին, որ վայր ընկնենք, և արժանի համարեց իր խոսքերով քաջալերելու: Նա անարգվածներին մեծարող տեր է և ինքը զերծ կպահի մեզ՝ իր աղախիներին, բոլոր մեղքե-րից: Ինչպես այսօր հենց լսեցինք, որ նրա ամենազոր աչք պահպանեց մեզ և կպահի մինչև հավիտյան, միայն թե նրա սիրուց չհեռանանք: Նա կարթնացնի իր զորությունները և կզա մեզ ապրեցնելու, ու մենք Տիրոջ անվանը կզիմենք: Իր երեսը մեզ ցույց կտա, և մենք կապրենք, որովհետև նա է մեր փրկիչ Աստվածը, և նրա համար համբերեցինք շարունակ:

187 Հիշիր Տիրոջը, որ մեզ բարձրացնելու համար խո-նարհվեց և իր արյունը թափեց խաչի վրա, մեր կյանքի ու մեր փրկության համար մահվան մատնվեց: Պահիր նրան քո մտքում և սրտովդ նրան օգնության կանչիր: Ահա քեզ օգնության են հասել և կզորացնեն քո բազուկները, ինչպես Գավթի պատանուն զորացրին անջերի ու առյուծների դի-մաց, որոնց նա՛ արժի ուլերի նման պատահողաց, բզկտեց: Նա՛ որ վիթխարի հսկային շարդեց իր ծառայի՝ Գավթի ձեռ-

քով, նույն ինքը կխորտակի սրա անօրեն չարությունը քո առջև:

188 Ով Գավթի հավատքի մարդարեության դուստր և սնված արդարությամբ իմ բազուկների վրա՝ Աստծու սուրբ ու փառավորյալ սեղանի առջև դաստիարակվեցիր դու, ով աղախին Քրիստոսի, որն այսօր իսկ իր հայտնությամբ, դթությամբ ու մարդասիրությամբ մեզ հայտնվեց, և որին իմաստությամբ խնդրեցինք, նույն ինքը քեզ, մեզնով հան-դերձ, առանց ամոթի դեմ հանդիման նրան տեսնել կտա:

189 Արդ՝ այս ամենը խոսեց սուրբ Գայանեն հոռմեա-ցիների լեզվով իր սանի հետ սենյակի զոնից, մինչդեռ թա-գավորը պայքարում էր սուրբ Հռիփսիմեի հետ: Բայց կային այնտեղ ոմանք արքունի սպասավորներից, որոնք լսում էին այս ամենը հոռմեացիների լեզվով:

190 Երբ լսեցին այն բոլորը, որ Գայանեն ասաց իր սանին, հեռացրին այդ դուռն մոտից: Թեպետ շատ անգամ գանահարեցին նրան ու երեսները ծեծեցին քարերով, ատամ-ները թափեցին ու ջարդեցին նրա ատամնահիմերը, սակայն նա չփոխեց իր խոսքերը և աղջկան այլ բան չասաց, այլ սկզբում ասած առաջին խոսքերը նույնությամբ կրկնում էր:

191 Իսկ սա մարտնչելով նրա հետ օրվա ժամը տասից մինչև գիշերվա առաջին ժամը հաղթեց թագավորին: Սուրբ հոգով հզորացած աղջիկը ուժեղ հարվածներով պարտու-թյան մատնեց, վաստակաբեկ արեց թագավորին, որը թու-լացած վայր ընկավ: Թագավորին մերկացրեց իր հանդերձ-ներից՝ պատմունճանը պատառ-պատառ եղած, թագի նշանը իրենից ընկած, խլված, ամոթալի վիճակում թողեց: Թեպետ իր զգնստն էլ բզկիկ-բզկիկ պատահողոված, և զուրս էր բեր-ված նրա կողմից, սակայն ինքը հաղթող պահեց իր անձը սրբությամբ:

192 Ուժով բաց անելով տան դռները, զուրս եկավ, ճեղքեց մարդկանց ամբոխը, և ոչ ոք կարողացավ հաղթա-հարել նրան: Ընթանալով քաղաքի մեջ, ելավ քաղաքի արե-վելյան կողմը Արեգ զոնով: Գնալով հնձանի մոտ, ուր առաջ իրենց կացարանն էր, ընկերներին ավետիք տվեց ու ինքն

անցավ զնաց քաղաքից հեռու հյուսիսային կողմը արևելք ընկած մի վայր, մի ավազուտ սարավանդ բարձրավանդակ, մոտիկ բուն պողոտային, որը տանում էր Արտաշատ քաղաքը:

193 Երբ այնտեղ հասավ, ծունր դրեց, սկսեց աղոթել և ասել. «Տեր ամենայնի, ո՞վ կարող է քեզ հատուցել մեզ շնորհած քո բարիքների դիմաց, չանզի դու հաստատուն պահեցիր քո Նկատմամբ ունեցած մեր հույսը և ազատեցիր մեզ գազանի պիղծ ժանիքներից, որն ապականում էր մեզ: Բայց մենք էլ ինչ կարող ենք փոխարենը հատուցել, եթե ոչ մեր անձերը քո փրկության փոխարեն, որովհետև դու ինքդ արժանի արեցիր մեզ քո ծառայությանը, քո անունը կրելու, որով ապրեցիր մեզ, քանի որ բացի քեզանից, Տեր, ուրիշ ոչ ոքի չենք ճանաչում և քո անունն ենք արտասանում շարունակ»:

194 Բայց լավ է, որ մենք մեռնենք քո սրբության մեջ, քան թե մեր ձեռքերը մեկնենք օտար աստվածներին, որոնք չեն էլ եղել, և հեթանոսների ամբողջ պաշտամունքն էլ ոչինչ է: Դու ես արարիչը, և ամեն ինչ քեզանից է ու քո միածին Որդով, առանց որի ոչինչ չի եղել, և «քո բարի հոգին թող առաջնորդի մեզ՝ դեպի ուղիղ երկիր»^{**}, որը կտանի մեզ երկնավոր հավիտենական բարիքներին:

195 Ներկայանալու ենք քո Միածնի առջև, որպեսզի առանց ամոթի կանգնենք աջ կողմում, երբ ուղարկես նրան «լուստ բնակության վայրերից նայելու երկրի բոլոր բնակիչներին»^{**}: Նա ստեղծեց մարդկանց սրտերը և նրանց բոլոր գործերին ուշադիր է: Քանզի մենք էլ քո ժողովրդից ենք, քո արոտի հոտից և կմտնենք քո սիրելիների համար պատրաստված հարկերի մեջ: Փութանք, Տեր, դուրս ելնել այս մարմնից, խառնվելու քո սիրելի միածին Որդու բանակին և Նրանց թվին, որոնք սիրեցին մեր ա.եր Հիսուս Քրիստոսի

* Ծա. ԻԶ, 13.

** Մաղմ. ԺԽԹ, 10:

*** Մաղմ. ԼԲ, 14:

տոսի գալստյան օրը: Ազատիր մեզ այս պղծությունից, իսկ եթե տանջանքներ տրվեն մեզ, քո անվան համար, պատրաստ ենք: Դու մեզ չես զրկի, որովհետև դու, Տեր, ինքդ վկայում ես ինձ համար, որ երկրավոր կյանքից ոչինչ եմ ցանկացել իմ մանկությունից. քանի որ նայեցի ու հավատացի քո ասած խոսքին, թե «Վայ ձեզ, երբ մարդիկ բարի ասեն ձեր մասին», այլ «Երանի ձեզ, երբ նախատեն ձեզ, հալածեն և ամեն շար բան սուտ տեղը ասեն ձեր մասին իմ պատճառով. ցնծացեք և ուրախ եղեք»^{**}:

196 Արդարև իսկ, Տեր, ցնծացինք և ուրախ եղանք այս պատերազմի համար, որ վիճակվեց մեզ, մարտնչելու քո սիրով, քանզի հաղթեց քո ամենահաղթ զորությունը և մեզ ևս հաղթել տվեց: Ուրախ եղանք այն օրերի փոխարեն, որ խոնարհեցրին մեզ և այն տարիների փոխարեն, երբ շարժարանքներ տեսանք: Նայիր, Տեր, քո ժառանգությանը ու քո ձեռքի գործերին և առաջնորդիր մեզ քո վերին քաղաքը, քո Երուսաղեմը, որը բարձունքիդ վրա է, ուր հավաքելու ես բոլոր արդարներին, սրբերին և քո անունը սիրողներին: Թող տեր Աստծու լույսը մեզ վրա լինի»:

197 Մինչդեռ երանելի սուրբ Հովհաննիսիսը խոսում էր այս ամենը, ահա նույն գիշերը շուտափույթ այնտեղ հասան թագավորի իշխանները, դահճապետը դահիճների հետ մեկտեղ և վառված ջահերը առջևները պահած: Մոտեցան իսկույն, ձեռքերը ետևը կապեցին և ուզում էին լեզուն կտրել, իսկ նա իր կամքով բացեց բերանը և, լեզուն հանելով՝ մեկնեց:

198 Ապա նրա վրայի պատառոտուն հանգրծները հանեցին ու գետնին շորս ցից խփելով՝ երկուսը ոտքերից, երկուսը ձեռքերից կապելով՝ պրկեցին նրան: Մոտեցրին կանթեղները և ժամերով պրեցին ու խորովեցին նրա մարմինը կանթեղների հրով: Նրա գոգը բարբր լցրին, աղիքները վայր թափեցին, և մինչդեռ նա կենդանի էր, երանելու աչքերը փորեցին: Ապա մաս-մաս հողատեցին նրան՝ ասելով.

* Լուկ. 2, 26:

** Մատթ. Ծ, 11-12:

«Ամեն որ որ կհամարձակվի արհամարհել ու անարգել թագավորների հրամանները, նրա նման կկորչի»:

199 Իսկ կային և այլ սրբեր՝ այրեր ու կանայք, որոնք եկել էին նրանց հետ, ավելի քան յոթանասուն մարդ: Նրանցից ոմանք այդ ժամին այնտեղ հասան կամենալով հավաքել ու թաղել նրա մարմնի մասերը, սակայն նրանց արի քաշելով կոտորեցին, մոտ երեսուներկու հոգի:

200 Նրանք այս էին ասում. «Միրեցիներ քեզ, Տեր, քանզի լսում ես մեր աղոթքի ձայնը, խոնարհեցրել ես քո բարերար ականջը, և մենք քեզ ենք ուղղում մեր ձայնը: Փառք քեզ, որ չզրկեցիր մեր անարժանությունը քո բարիքներից, ով մարդասեր, որ պահեցիր մեզ աչքի բիբի նման, և քո թևերի հովանու տակ ազատվեցինք բազմություն անօրհնությունից: Մեռնում ենք ահա քո փառավորչալ անվան համար»:

Այս բանը միաբերան ասելով ամենքը կոտորվեցին: 201 Նրանցից մեկին հնձանի ներսում սպանեցին, ուր նրանց կացարանն էր. նա այսպես էր ասում կյանքից հրաժարվելու ժամին. «Գոհանամ քեզանից, Տեր բարերար, որ ինձ էլ չզրկեցիր, քանզի ես հիվանդ էի և չկարողացա քայլել ու իմ ընկերների հետ ժամանել: Սակայն զու, Տեր մարդասեր և քաղցր, իմ հոգին ևս ընդունիր ու խառնիր քո սուրբ վկաների գնդին, իմ ընկերների ու քույրերի բանակին, քո աղախին և մեր մայր Գայանե գլխավորին և քեզ սիրող ու մեր որդյակ Հոփսիմեի մոտ»: Այսպես խոսելով նա վախճանվեց: Նրանց բոլորի մարմինները քաշելով դուրս գցեցին, որպեսզի կեր դառնան քաղաքի շներին, երկրի գազաններին ու երկնքի թռչուններին:

202 Իսկ թագավորը մոռացել էր նվաստացումը, որի համար պետք է ամաչեր, քանզի այնքան անվանի լինելով քաջություն քերականցել էր պատերազմներում, հունացողմպիական [խաղերում], հսկայի զորություն ասպարեզ գալով, բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին, արաբներին՝ կողմերում, ուր և խիստ խոցված՝ ձիով դուրս էր

եկել պատերազմից: Այնուհետև նա վերցնելով ձին, ասպաղենը ու զենքերը և կապելով մեջքին, ալիքների վրա լողալով՝ անցել էր Եփրատ գետը: Արդ՝ նա որ այսչափ հզոր էր և ամրակազմ, Աստծու կամքով մի աղջկանից պարտվեց: Սակայն նա չէր մտածում ամոթալի անպատվությունների մասին, այլ նրա զեղեցկությունը տեսնելու ցանկություն ավազած, տրտմել էր աղջկա մահվան համար և տխուր սգում էր:

203 «Տեսեք, ասում էր, թե ինչպես քրիստոնյաների կախարդական աղանդը մարդկային բազմաթիվ կյանքեր է խլում՝ նրանց հեռացնելով աստվածների պաշտամունքից: Երկրավոր կյանքի վայելքները արգելում են և մահվանից շեն դողում: Մանավանդ սքանչելի Հոփսիմեի համար [եմ ասում], որ կանանցից ծնվածների մեջ աշխարհում իր նմանը չունեի: Վասնզի սիրտս նրա հետ է, և նա ամենեին իմ մտքից դուրս չի գա, քանի կենդանի եմ ես՝ Տրդատ արքայ: Ես քաջ գիտեմ հույների և հռոմեացիների երկրները ու մեր պարթևների կողմերը, որը մեր բնիկ երկիրն է, Ասորեստանը, արաբների²⁶ երկիրը և Ատրպատականը: Եվ ինչու մեկ առ մեկ թվեմ, քանզի բազում են այն վայրերը, որտեղ ես հասել եմ խաղաղություն և բազում են այն երկրները, որոնք պատերազմելով ասպատակել և ավարել եմ: Սակայն ոչ մի տեղ չեմ տեսել նմանությունը այսպիսի զեղեցկության, որը կորցրեցին այդ կախարհները: Քանզի այնպես զորացան կախարհանքները, մինչև որ ինձ ևս հաղթեցին»:

204 Վաղ առավոտյան նրա մոտ եկավ դահճապետը՝ հրաման առնելու սուրբ Գայանեի սպանման համար: Իսկ նա երբ լսեց, սիրո պատճառով հուզված, հիմարացած և ապշած լինելով, չհիշեց սուրբ Հոփսիմեի մահը, կարծելով թե կենդանի է: Մեծ ավազություն, բարձի ու պատվի պարզեններ էր խոստանում, եթե հանկարծ որևէ մեկը կարողանար հնար գտնել աղջկան համոզելու՝ գալ իր մոտ: Բայց նա ասաց նրան. «Այդպես կկորչեն քո բոլոր թշնամիները, շարքա, և որոնք աստվածներին և ձեր թագավորների հրամանները կանարգեն: Սակայն դեռ կա այն կախարհը, որն

* Բնագրում՝ Տաճկաց:

ապականելով կորցրեց շքնադագեղ [աղջկան], ինչպես նաև կան նրա Երկու ընկերները»:

205 Երբ լսեց, թե մեռած է սուրբ Հովհաննիս, դարձյալ եույն տրտմության մեջ խորասուզվեց և, իջնելով գահից, նստեց գետնի վրա, լալիս էր ու սգում: Գարձյալ հրաման տվեց առաքինի Գայանեի մասին, թե նախ լեզուն ծոծրակից հանել, և ապա սպանել նրան, քանի որ համարձակվել էր իր վնասակար խրատներով կորստյան մատնել այնպիսի կուսին, որն աստվածների գեղեցկությունն ուներ մարդկանց մեջ: Իսկ նա սրա խրատների պատճառով համարձակվեց անշնորհակալ լինել աստվածներին, որոնք նրան գեղեցկություն էին շնորհել: Այս բանի համար անհրաժեշտ համարեց նրան տանջամահ անել:

206 Արդ՝ ելավ դաճճապետը նրան տանջամահ անելու: Չղթյալկապ հանել տվեց քաղաքից, հարավային դուռ մոտ, այն ճանապարհի կողմը, որը տանում էր դեպի Մեծամորի կամուրջը, ուր ըստ սովորության սպանում էին բոլոր մահապարտներին, մի ճահճոտ վայրում քաղաքի շուրջը պտտվող խրամ փոսի մոտ: Նրանցից ամեն մեկի համար շորսական ցից տնկեցին:

207 Եվ մինչդեռ պատրաստում էին այս, սուրբ Գայանեն սկսեց այսպես խոսել իր ընկերների հետ մեկտեղ. «Գոհ ենք քեզանից, Տեր, որ մեզ արժանի դարձրեցիր քո մեծ անվան համար մեռնելու, հարգեցիր մեր հողեղեն էությունը, որպեսզի արժանի լինենք քո աստվածությանը, և ինձ էլ մասնակից դարձրիր քո սուրբ նահատակներին՝ Հովհաննիսի ու նրա ընկերների մահվանը: Արդ՝ շտապում և փափագում եմ հասնել նրանց, որոնք քեզ սիրեցին, և ուրախ եմ, որ կհասնեմ իմ դուստր ու որդյակ Հովհաննիսի ու իմ բույրերի և ընկերների ետևից: Հիշիր, Տեր, որ Քրիստոս անվան համար մեռնում ենք ամեն օր, իբրև ոչխար, որ մորթվելու է տարվում»*: «Չարթնիր և մեզ ևս մի մերժիր հանուն քո անվան»*: Տուր մեզ քո հաղթությունը, իսկ չարը

Քր գործակիցներով հանդերձ կընկճվի քո փառքի ահից»:

208 Սրանից հետո մոտեցան ու պատահուեցին նրանց հանդերձները և պրկեցին նրանց՝ յուրաքանչյուրին շորս ցցի վրա: Մակեցին մորթիքը, ոտքերի կողմից խողովակներ դրեցին և այնպես փշելով ողջ-ողջ մորթազերծ արեցին, երեք սրբերին էլ ներքևից վեր մինչև ստինքները, ապա ծոծրակները ծակելով, լեզուները այնտեղից դուրս քաշեցին: Քարեր լցրին նրանց գոգերը և նրանց աղիքները որովայններից ցրելով հանեցին զոզները, և որովհետև դեռ կենդանի էին, ուստի սրով կտրեցին նրանց գլուխները:

209 Արդ՝ ամենը որ նրանց հետ միաժամանակ եկել էին հոռմեացիների երկրից և բոլորը միասին հասել մեր Հայաստան աշխարհը, ավելի քան յոթանասուն հոգի էին: Իսկ որոնք սպանվեցին սուրբ տիկնանց՝ Գայանեի ու Հովհաննիսի հետ, նրանց հետ մեկտեղ, որ հիշվեցին նահատակվածների թվում, ընդամենը երեսունյոթ մարդ էին:

210 Նահատակվեց սուրբ Հովհաննիսը սրբերի գասով մեկտեղ Հոռի²⁷ ամսի քսանվեցին երեսուներեք նահատակից ընկերներով: Իսկ Հոռի ամսի քսանյոթին սուրբ Գայանեն իր երկու ընկերներով, որոնք նրա հետ մարտընչեցին, պսակներ ընդունեցին և առան հաղթության թաղը:

* * *

211 Արդ՝ վեց օր խոր տխրության և անտանելի տրտմության մեջ էր թաղավորը, Հովհաննիսի գեղեցկության նկատմամբ ունեցած տենչալի սիրո պատճառով: Այնուհետև, որսի ժամ որոշեց, բոլոր զորքերին հրամայեց հավաքել բերել որսի զենքերը, տազնապ գցել, որսի ցանցեր պատրաստել, թակարդներ լարել: Կամենում էր որս անել Փառական Շեմակաց²⁸ դաշտում:

212 Մինչդեռ կառքի վրա նստած թաղավորը քաղաքից դուրս էր եկել, իսկույն նրա վրա տիրոջ պատուհասը հասավ, և պիղծ դևը խփելով թաղավորին կառքից վայր տապալեց:

* Հմմտ. Ես. ԾԳ, 7:

** Հմմտ. Սաղմ. ԽԳ, 23:

Անմիջապես սկսեց մոլեգնել ու ինքն իրեն ուտել և բարեւ-
լացիներէ նաբուզոդոնոսոր արքայի նման մարդկային
բնույթից դուրս գալով՝ վայրենի խոզերի կերպարանքով
իբրև նրանցից մեկը գնաց նրանց մեջ բնակվելու՝:

Այնուհետև մտնելով եղեզնուտը խոտաճարակ դարձավ,
սաստիկ անզգայությամբ դաշտերում կոծելով իր մերկ մար-
մինը: Թեպետև կամեցան նրան արգելափակել քաղաքում,
չկարողացան. նախ բնական ուժի պատճառով և ապա շղի-
մանալով նրա մեջ մտած դիվական ուժին²⁰:

213 Նաև քաղաքի բոլոր մարդիկ նույնօրինակ դիվահար
եղած մոլեգնում էին, ու սաստիկ կործանում հասավ
երկրին: Քաղաքի բոլոր մերձավորները, ծառաներն ու
սպասավորները առհասարակ հարվածներ կրեցին ու աճա-
վոր սուգի մեջ էին պատուհասի պատճառով:

214 Այն ժամանակ Աստծուց տեսիլ երևաց թագավորի
բրոջը, որի անունն էր Խոսրովիդուխտ: Արդ՝ եկավ պատմեց
մարդկանց իր տեսիլքը՝ ասելով. «Ինձ տեսիլք երևաց այս
գիշեր. մի մարդ լույսի նմանությամբ եկավ պատմեց ինձ,
թե ձեզ վրա հասած հարվածներից բժշկութուն չի լինի,
եթե [մարդ] չուղարկեք Արտաշատ քաղաքը՝ այնտեղից
բերելու կապյալ Գրիգորին: Նա գալով կսովորեցնի ձեզ
ցավերից բուժվելու դեղը»:

215 Երբ մարդիկ լսեցին, սկսեցին ծիծաղել նրա խոս-
քերի վրա: Խոսեցին նրա հետ ու ասացին. «Ուրեմն դու էլ
մոլեգնեցիր, և դիվահար եղար: Ինչպե՞ս է, որ ահա տասնը-
հինգ տարի նրան զցել են սոսկալի խոր վիրապը, և դու
ասում ես, թե կենդանի է: Որտե՞ղ են նրա ոսկորները,
նույն օրն իսկ, երբ նրան այնտեղ իջեցրին, օձերի հենց
տեսքից նույն ժամին մեռած կլինի»:

* Տրդատի մասին այս ասվածը բխում է հեթանոսի նկատմամբ քրիստոնյա պատմագրի ունեցած ատելութունից: Առհասարակ քրիստոնյա պատմիչները իրենց բացասական վերաբերմունքն են արտահայտում այն գործիչների հանդեպ, որոնք որևէ ձևով հակառակ էին գնում կրոնական-եկեղեցական ընդհանուր մտայնությանը: Որպես մի այլ օրինակ հիշատակենք Փ. Բուզանդի կողմից հայոց արքա Պապին վերագրված անհիմն մեղադրանքները: Տես Գիրք և, Գլ. ԻԲ, — Խմբ.:

216 Սակայն նույն տեսիլքը դարձյալ երևաց կնոջը հինգ
անգամ և սպառնալիքով կրկնեց, որ եթե տեսիլքը շուտ-
շուտ չպատմի, մեծամեծ տանջանքներ կկրի, և մարդկանց
ու թագավորի հարվածները տալով ևս կսաստկանան
մահվամբ ու պեսպես տանջանքներով: Այդ ժամանակ Խոս-
րովիդուխտը գնաց և մեծ երկյուղով ու զգուշությամբ
պատմեց հրեշտակի խոսքերը:

217 Իսկ նրանք շուտափույթ այնանդ ուղարկեցին մի
ավագ նախարարի, որի անունն էր Օտա: Նա գնաց Արտա-
շատ քաղաքը նրան վիրապի խոր բանտից հանելու երբ
Օտան եկավ հասավ Արտաշատ քաղաքը, քաղաքացիք նրան
ընդառաջ ելան՝ գալու պատճառը հարցնելու: Ասաց նրանց,
թե «կապյալ Գրիգորին տանելու համար եմ եկել» նրանք
զարմացած առհասարակ ասացին. «Ո՞վ գիտե՞՞ ո՞ղջ է,
քանզի ահա շատ տարիներ են, որ նրան այնտեղ են
զցել»: Իսկ նա պատմեց տեսիլքի դեպքերը և ամեն ինչ,
որ եղել էր:

218 Եվ եկան բերեցին երկայն ու հաստ պարաններ ու
իրար կապելով իջեցրին ներքև: Մեծ ձայնով աղաղակեց
Օտա նախարարը ու ասաց. «Գրիգոր, ուր որ ես, դուրս եկ,
քանզի բո տեր Աստվածը, որին պաշտում էիր, հրամայեց
հանել բեզ այդտեղից»: Սա անմիջապես ոտքի կանգնեց,
իսկույն շարժեց պարանը ու ամուր բռնեց:

219 Իսկ սրանք, իմանալով, քաշեցին, վեր հանեցին նրան
և տեսան, որ նրա մարմինը թխացել էր, ածուխի նման
սևացել: Իսկույն հանդերձներ մատուցելով հագցրին նրան
և խնդությամբ Արտաշատ քաղաքից առան-գնացին վաղար-
շապատ քաղաքը: Այն ժամանակ սարսափելի տագնապալի
ցավերից թագավորը զեի կողմից տարվելով՝ ելավ խոզերի
երամից ու գնաց նրան ընդառաջ մերկ խայտառակ [վի-
ճակում], իսկ նախարարները քաղաքից դուրս նրանց էին
սպասում:

220 Երբ հեռվից տեսան նրանց՝ Գրիգորին Օտայի հետ
մեկտեղ և այլ բազմաթիվ մարդկանց, որոնք նրանց հետ
գալիս էին Արտաշատ քաղաքից, ընդառաջ շարժվելով,

մոլեգնելով և իրենց ուտելով դիվահարում էին ու փրփրում նրա առջև:

221 Իսկ նա անմիջապես ծունկի գալով աղոթեց, և նրանք իսկույն զգաստացան: Ապա հրամայեց հանդերձներ գցել նրանց վրա, որ ծածկեն իրենց ամոթը: Թագավորն ու նախարարները մոտենալով բռնել էին սուրբ Գրիգորի ոտքերից ու ասում էին. «Խնդրում ենք քեզանից՝ ներիր մեր հանցանքները, որ մենք քո նկատմամբ գործել ենք»:

222 Իսկ նա մոտենալով գետնից բարձրացրեց նրանց ու ասաց. «Ես մարդ եմ ձեզ նման և ձեզ նման մարմին ունեմ, իսկ դուք պետք է ճանաչեք ձեր Արարչին, որն ստեղծել է երկինքն ու երկիրը, արեգակը, լուսինն ու աստղերը, ծովն ու ցամաքը և նա կարող է ձեզ բժշկել»:

223 Գրիգորը այնուհետև սկսեց հարցնել, թե ուր են գրված Աստծու վկաների մարմինները: Իսկ նրանք ասացին. «Ո՞ր վկաների մասին ես ասում»։ ասաց նա. «Որոնք Աստծու համար մեռան ձեր ձեռքով», և նրանք ցույց տվին նրան այդ տեղերը: Իսկ նա գնաց, հավաքեց ու ամփոփեց նրանց մարմինները սպանման տեղերում, որովհետև դեռ այնտեղ էին: Տեսան, որ Աստծու զորությամբ նրանց մարմինները պահպանվել էին, քիպետ ինը օր ու ինը գիշեր նրանց մարմինները դրսում ընկած էին: Ոչ գազան էր նրանց մոտեցել և ոչ էլ շուն, թեև քաղաքի շրջակայքում էին, մոտիկ վայրում: Ոչ թռչուն էր վնասել նրանց և ոչ էլ հոտել էին նրանց մարմինները:

224 Իսկ նրանք պատանքի շատ հանդերձներ բերեցին, բայց երանելի Գրիգորը արժանի չհամարեց թագավորի կամ ուրիշների բերած պատանքները, այլ պատեց սրբերին՝ յուրաքանչյուրին իր հանգերձով՝ ասելով. «Առայժմ [այսպես] մինչև որ դուք արժանի լինեք պատել նրանց մարմինները»: Եվ հավաքեց առավ գնաց հնձանը, ուր նրանց կացարանն էր եղել և իր իսկ կայանը այնտեղ հիմնելով՝ օթևան դարձրեց. Երանելի Գրիգորը ամբողջ գիշերը աղոթում էր Աստծուն՝ նրանց փրկության համար և խնդրում էր որպեսզի դարձի գան և կարողանան ապաշխարության հնար գտնել:

225 Հետևյալ օրը թագավորը, նախարարներն ու մեծամեծ ավագանին, խառնիճաղանջ ամբոխի բազմությամբ, եկան և ծունկի իջնելով սուրբ Գրիգորի ու Աստծու նահատակների սուրբ ոսկորների առջև՝ խնդրում էին և ասում. «Ներիր մեր բոլոր շար հանցանքները, որ քո նկատմամբ գործել ենք, և մեզ համար խնդրիր քո Աստծուց, որ չկորչենք»:

226 Իսկ կապյալ Գրիգորը իսկույն սկսեց խոսել ու ասել. «Դուք ասում եք, թե «քո Աստվածը» Աստված ու արարիչ է. նա ամենազոր սրտաբուխ բարերարությամբ անխմանալի ու աննյութական բանից զոյացրեց նյութական արարածները: Նույն ինքը Աստվածեղեն զորությամբ անտեղ, անվայր, ոչինչ բանից հրամայեց հաստատել երկիրը: Ամեն ինչ ստեղծեց նա՝ ամենակալ, ամենաստեղծ ու ամենատեր Աստվածը: Նրան ճանաչեցեք, որպեսզի ձեր հանցանքներից ավերը բուժվեն այդ պատուհասից: Նա իր մարդասեր ողորմությամբ խրատեց ձեզ ըստ Աստվածային իմաստության խոսքի, ինչպես ասաց իսկ, թե «Տե՛րը ում սիրում է, [նրան] խրատում է, ծեծում է այն որդուն, որին հավանում է»*: Իսկ նա իր բարերարությամբ ձեզ կոչ է անում որդեգրվել նրան:

227 Իսկ Աստծու ճշմարիտ որդին ամոթ չի համարի եղբայր անվանել այնպիսիներին, որոնք կհամաձայնեն հորը երկրպագելու: Սուրբ հոգին իր սիրո երաշխիքը կշնորհի ձեզ՝ անանց ուրախությամբ զվարճացնելու համար ձեր սրտերը և կյանքի անմահություն կտա, միայն թե դուք դարձի գաք և ըստ նրա կամքի ընթանաք:

228 Այլ որ ասում եք «քո Աստվածը», ճշմարիտ եք, քանզի նրանք, որ ճանաչում են նրան, նա նրանց Աստվածն է, իսկ որոնք չեն ճանաչում, թեպետ և նրա արարածներն են. անմաս կմնան նրա խնամքից ու մարդասիրությանից: Սակայն երկյուղածները մոտ են նրան և նրա հսկողությունը նրանց շուրջն է ու կպահպանի նրանց:

229 Իսկ թերևս ասես, թե ո՞ւր է պահում երկյուղած-

* Առաջ. Գ, 12:

ներին, քանի որ նրանք երբ մեր ձեռքն ընկան, շարչարվեցին ու մեռան, և մենք ըստ մեր կամքի դատեցինք նրանց: Տես որ աստված կամեցավ մարդուն մահվան երանությունը և իր փառավոր երկրորդ գալստյան ժամանակ իր վերաբերմունքը ի հայտ կրերի՝ բարիքներ տալով իր սիրելիներին և նրանց, որոնք ճանաչում են նրան և նրա կամքն են կատարում:

230 Այլ տես դու, թե ինչպես իր աստվածության զորությամբ հաստատուն պահեց սիրելի սուրբ վկաներին և ոչ էլ բազում նեղությունները նրանցից որևէ մեկին երկմտեցին: Նա ձեր պղծությունից և անօրենությունից փրկեց նաև սուրբ երանելի Հովհաննիսի՝ ընկերներով հանդերձ:

231 Թշնամու խաբեական մեքենայությունը այն է, որ սկզբից խսկ խաբել, պատրել է մարդկանց ու կորստյան ճանապարհների ուղևորներ դարձրել: Եվ կամ հենց ինձ՝ անարժանիս, իր բարերարությամբ արժանի արեց շարչարվելու իր մեծ անվան համար: Ինձ համբերություն տվեց, որպեսզի հասցնի երկնավոր վիճակին, ինչպես որ ասել է մեծ առաքյալ Պողոսը, որին դուք էլ արժանի կլինեք ճանաչելու և նրա խոսքերը վայելելու Քրիստոսի մարդասիրությամբ, թե՛ «Օրհնյալ է նա, որ մեզ արժանացրեց մասնակից լինելու սրբերի ժառանգությանը լույսի մեջ»*: Եվ արդարև պարծանքով հասանք Քրիստոսի խաչին, քանզի Քրիստոսի շարչարանքներով պիտի վայելենք նրա կամքի ու նրա վարդապետության մեջ:

232 Արդ՝ ճանաչեցեք նրան, որը ձեզ խավարից կոչեց իր փառքի սքանչելի լույսին, մոտեցեք նրա շնորհների աթոռին և ողորմություն գտեք նրանից, որպեսզի թոթափեք անօրենության ամեն շար աղտ, ձեր անձերը կենդանի ջրով լվաք և արժանի լինեք ձեզ վրա հագնել փառքի լույսի պատմունճանը:

233 Բայց սուրբ Հովհաննիսի մասին հենց դուք գիտեք, թե ինչպես տերը պահեց նրան և փրկեց ձեր ձեռքերից ու անօրեն պղծությունից: Եվ դու [ով թագավոր] ինքդ գի-

տես քո ոսկորների ամրության ու քաջության շափը և թե ինչպե՞ս տկարացար մի աղջկա առջև, քանզի նրան պահեց ամենատեղի Քրիստոսի զորությունը: Իսկ իմ մասին դու ինքդ գիտես, որ ահա տասնհինգ տարի է, որ մնում էի խավարչտին ու խոր ահազդու վիրապում: Իմ բնակությունը օձերի մեջ էր, սակայն Տիրոջ ահից նրանք երբեք չվնասեցին ինձ, ոչ էլ զարհուրեցի նրանցից և ոչ էլ սիրտս երկյուղ ընկավ, քանզի հուսացել էի ամենի արարիչ տեր Աստծուն:

234 Իսկ այս մասին գիտեմ, որ տգիտությամբ ենք արել, ինչ որ արել ենք: Բայց, արդ՝ դարձի եկեք և ճանաչեցեք Տիրոջը, որպեսզի ողորմի և ապրեցնի ձեզ, սպանված ողջերին բարեխոս արեք, քանզի կենդանի են և ոչ մեռել: Ընդհանրապես Աստծուն, որը ինքն է բուրբի տերը, այսուհետև հրաժարվեցեք պիղծ պաշտամունքներից, քարեղեն ու փայտեղեն արժաթեղեն ու ոսկեղեն, պղնձաձուլ արձաններից, քանզի սուտ են ու սնոտի:

235 Չէ՞ որ նախապես էլ խոսեցի ձեր մոլորության մասին, թե թանձր խավարի սովերի մառախուղը նստած է ձեր սրտի աչքերի վրա, և խանգարում է ձեզ նայել, միտք ածել ու ճանաչել Արարչին: Արդ՝ եթե ես աստվածությանը պաշտամամբ մերձենալու որևէ ուղղություն տեսնեի՝ ձեզանից, չէի դադարի գիշեր ու ցերեկ ձեզ համար աղաչելուց, որ շկորչեք: Այլ [խոսենք] Արարչի բազում մարդասիրության մասին, որն անքնին ու անպատում է իր արարածների նկատմամբ և համբերությամբ ներում է, լսում ու խնայում շնորհիվ իր բազում գթություն:

236 Առաջին ժամանակներում նա թույլ տվեց մարդկանց զնալ ըստ իրենց կամքի, ինչպես և ասել է. «Թողեցի նրանց, որպեսզի իրենց սրտի ուզած ձևով ընթանան, և ընթացան նրանք ըստ իրենց անձնական կամքի»*: Սակայն այժմ արդեն կանչում է ձեզ իր փառքին ու անեղծությանը, որպեսզի ժառանգորդ դառնաք հավերժ կենդանության, որը չի անցնելու:

* Պողոս. Ա., 12:

* Սաղմ. 2, 13:

կենդանարար Հոգին, որը մաքրիչ ու քավիչ է իր երկրպագու-
ներին ու փառավորողներին:

252 Իսկ եթե տեսնենք, որ դուք սրտանց ու հոժարու-
թյամբ դարձ կկատարեք առ Աստված, ապա հաճույքով ու
սիրահոժար կսկսենք ձեզ պատմել արարչության մասին,
թե ինչպես բարի աշխարհն ստեղծվեց բարերարի ձեռքով,
ինչպես վարվեցին աշխարհի կարգերը: Մարդկանցից ոմանք
ըստ իրենց կամքի Աստծու հանդեպ կատարեցին հաճելի
բարություն, և եթե շարիք գործեցին, պատժվեցին այստեղ՝
երկրում: Թե Աստծու որդին մարմնով աշխարհ եկավ անար-
գություն և ինչպես վերջում գալու է նույն մարմնով և հոր
փառքով և գալիք բարիքների ու հանգերձյալ դատաստանի
մասին: [Պատմելու ենք], թե ինչպես առայժմ մենք պար-
տավոր ենք ընթանալ պատվիրանների ուղիով և ըստ Աստ-
ծու կամքի, թե ինչպես կարելի է գտնել ապաշխարություն
և մեղքերի թողություն և ինչպես սոգիտություն մեզք գոր-
ծողները կարող են քավություն գտնել և ըստ Աստծու կամքի
շարիք փախչել և բարիք գործել, որպեսզի խոստացված
բարիքներին հասնեն, և թե, ինչպես արժան է, գնալ Աստծու
ճանապարհով: Այս ամենը կարգով մեկ առ մեկ պատմելու
ենք պարզ լեզվով ու անլուռ բերանով, որպեսզի Տերը իր
մարդասիրությամբ ընդունի ձեր ապաշխարությունը և դուք
արժանի լինեք մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի միջոցով մարդա-
սիրության շնորհների մեջ մտնելու:

253 Սակայն մենք սկզբից սկսելով, ձեզ ցույց կտանք
աշխարհի ստեղծումը՝ բարերարի կողմից արված բարե-
րարությունը, եթե դուք կամենաք սրտանց ունկնդիր լինել ու
հավատալ: Սակայն նախ և առաջ կսկսենք պատմել միակ
մեծ բարերարի ու ապա նրա կողմից ստեղծվածների մա-
սին: Այլ այս ամենը հօգուտ ձեզ՝ աշակերտյալներիդ շտա-
պում ենք կատարել ըստ աստվածային հրամանի, կարևո-
րագույն համարելով նրա փոխարեն և նրա մասին ամենա-
պատշաճ ու ամենահարմար խոսքերով արտահայտվել,
քանի որ աստվածության մասին ենք խոսելու և գիտենք:
որ նա է ճշմարիտ Աստվածը:

254 Սակայն ոչ ոք չի կարող անհաս էության մասին
ճանաչել և ինչպես որ նա է, ոչ ոք չի կարող պատմել, սրով-
հետև անհաս, անբավ, անպարփակ ու անքնին է, անմա-
տույց ու անիմանալի է բոլոր արարածների համար, տեսո-
ղության համար աներևույթ է, սակայն շնորհիվ իր հոգա-
տարություն ու գթության մոտ է բոլորին: Մահկանացու
մարդկանցից ոչ ոք նրան չի տեսել երբեք, և ոչ է՛լ հոգե-
ղեններից ու հրեղեն հրեշտակներից որևէ մեկը: Միայն
փառաբանված է բոլոր արարածներից, քանզի ամեն ինչ
նրանից է ծագում, բայց նա միայն ինքնագո է:

255 Սակայն արդար մարդիկ, որոնք արժանի եղան
նրա արարչությունը ճանաչելու և երկրպագությամբ նրա
կամքին հնազանդվեցին, մշտնջենականին հրամանակատար
դարձան և աստվածամերձ կյանքի մասին պատմեցին՝ առա-
ջին դարերում անվանվեցին մարգարեններ, երբայցիցի աստ-
վածապաշտ ազգից, Աբրահամի զավակներից, որն իր աստ-
վածապաշտության համար ընտրվելով՝ ամենայն ազգաց
հայր անվանվեց ու որպես հավատքի գլուխ՝ պարծանքով
նստելու է բոլորի աջակողմը և արդարև արժանի է հայր
կոչվելու: Նույնպես և նրանից ծնված սերունդը առաջին և
սեփական ժողովուրդ է կոչված:

256 Նրանց միջից ծագեցին մարգարենները իբրև աստ-
վածապաշտոն պատգամներ ունեցող լուսավորներ,
որոնք արժանի եղան հոգու աստվածային շնորհներին,
ամենքին սովորեցրին Աստծու օրենքները, նրա կամքը ու
երկնավոր հրամանների ուղիղ կարգը ամենքի առջև դրե-
ցին, ինչպես նրանց մարգարեական մատյաններն են հա-
վաստիորեն պատմում, որպեսզի բոլորի օգուտը մինչև
վերջ լրանա: Տիեզերքը լցրին կարգավորված ընթերցվածք-
ներով՝ ցույց տալով աստվածեղեն խոսքերի մարգարեա-
կան արվեստը, որպեսզի բոլոր նրա խոսքերին հնազանդ-
վողները կարողանան հայտնի տեսնել հենց իրեն՝ Աստծուն
ըստ վերին կարգադրության³⁰:

257 Արդ՝ սուրբ մարգարենների աստվածապաշտ գնդե-
րի միջից ելավ մի մեծ մարգարե, որին կոչում էին Մովսես
և արժանի լինելով աստվածային շնորհներին, սկսեց ուսու-

քանել ամենաստեղծ սկզբնագործ ժամանակի մասին, աշխարհահամար, աշխարհապատում մարգարեությունամբ ամենքին ավանդեց ճշմարիտ գիտությունը: Նույն ձևով մենք էլ հոգու ամենուսույց շնորհներով սկսենք ձեզ վարդապետել, ջանք զնենք պատմելու երկու աշխարհների մասին, որոնք բարերար Աստծու ստեղծածներն են, սկզբի ու վախճանի, անցավորի ու հավիտենական մշտնջենավորի մասին: Թող [Աստծու] խոսքերը մեր բերանում լինեն և մենք ցույց տանք օգուտը, իսկ գուք՝ լսեք, ընդունեք, հավատաք ու հեռանաք սատանայական շար գործերից՝ աստվածամուկս կյանքի ժառանգորդ դառնալով:

258 Արդ՝ սկսենք Քրիստոսի շնորհներով մեկ առ մեկ մանրապատում նշաններով ձեզ պատմել, իսկ գուք ունկնդիր եղեք ու սըտանց լսեցեք⁵¹:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԴԱՌՁԸ ՍՈՒՐԱ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ՁԵՌՔՈՎ

716 Արդ, եկեք եղբայրներ, հասարակաց շինության գործը արագացնենք, որ ձեզանից էլ այդ պատուհասները վերանան և ձեզ հասած խոռվությանը անմիջապես խաղաղություն հաջորդի, իսկ ձեզ գերող մոլորություններից՝ փրկության գարձ լինի: Ահա ես աստծու բուրբ պատգամները կարգեցի ու առհասարակ ձեր լսելիքին մոտեցրի՝ շթաքցրելով օգուտը՝ սկզբից մինչև վերջ ամեն ինչ պատմեցի ձեզ:

717 Եկեք ամփոփենք աստվածային գանձը, որպեսզի նա ձեզ բուրբիդ բժշկություն պարգևի: Խաղաղության հասցընենք նրանց [նահատակներին] և նրանց վրա շինենք մատուռներ, միաբանության աղոթքի տաճարներ, շարունակ խնդրելով Աստծուց նախ հաշտություն, խաղաղություն և

ողորմություն: աշխարհին՝ հավատքով, հույսով և սիրով և դրա հետ մեկտեղ նաև կյանք ու Աստծու արքայություն:

718 Որպեսզի դուք ևս ազատվեք խավարի ամբարտավան գործերի ծառայությունից և Աստծու լուսեղեն փառքն ստանաք՝ սրանց աղոթքով ու բարխոսությունամբ առ Աստված, որ սրանք էլ ձեր անձերը հանգստացնեն ձեզ վրա հասած պատուհասներից ու տանջանքներից և սրանց միջոցով հաշտվեք Աստծու հետ: Սրանց մեջ բնակված աստվածությունը կզթա ձեզ վրա, եթե խոստովանությունամբ, խոնարհությամբ, հավատքի հնազանդությամբ և պասով ճգնելով հաստատեք ձեր սրտերում ու մտադրված լինեք՝ հրաժարվել ձեր կամքի խորհուրդներից, արժանի լինել սուրբ մկրտության լվացմանը և մասնակից դառնալ այս սրբերի ժառանգությունը՝ հասնելով լույսի բախտին ու խաչի պարծանքին «որը կորցնողների համար հիմարություն է և ձեզ, որ գտաք՝ հիմաստություն է, զորություն և Աստծու փրկություն»^{*}

719 Ձեզ արժանի կանի Աստծուն որդեգրվելու, ջնջելու ձեր մեղքերը, պարտքերը ներելու և ընդունելու ձեզ մոտ եղած սրբերի պսակի մի մասը, որպեսզի դուք ևս Աստծու փառավորիչներ դառնաք, փառավորիչների դասից հաղորդակից լինեք կցորդության, սուրբ Հոգու օրհնությամբ և արժանի լինեք աստվածության խորհուրդը ըմբռնելու լվացվեք սատանայի աղտից, և թող նա ձեր ոտքի գարշապարին կոխան լինի: մտնելով և հաղորդակից դառնալով Աստծու սիրո հարսանիքին, ուտեք Աստծու որդու ճշմարիտ գառան միսը և ըմպեք նրա արյունը: Մասնակից դառնաք Աստծու շարշարանքներին ու փառքին, հաղորդակից և մեկ հոգի դառնաք ու նրան կցորդ լինեք նրա մարմնով և արյամբ:

720 Թող այս նահատակները, նրա ողորմությամբ, ձեզ համար ամուր բերդ լինեն, ամբողջական հզոր աշտարակ և բարխոսությունամբ՝ վերականգունենք, որոնք քաշաբաբ արյուն թափելով իրենց նահատակությամբ, ձեզ տանելով կմտնեց-

^{*} Հմմտ. Ա. 4որևթ. Ա, 18:

նեն Աստծուն, քանզի նրանք ձեզ պահելով ցույց տվին իրենց նահատակութեան պայքարի հաղթող զորութիւնը:

721 Եվ որովհետև այսօր արդեն երեկո է, զնացեք հանգիստ քնելու, խաղաղութեամբ ննջեցեք ու վաղվանից թող ձեր հոգսը լինի նրանց հանգստարանների կառուցվածքները շինելու: Որպեսզի սրանք էլ ձեր այստեղ շինած հողերն հարկերի փոխարեն երկնքի արքայութեան մեջ ձեզ համար լուսեղեն հարկեր պատրաստեն, որին ակնկալում ենք հասնել սրբերի բարեխոսութեամբ, Քրիստոսի արքայութեան մեջ միաբանութեան ժողովին: Քանզի նրան են պատկանում փառքը զորութիւնն ու պատիվը հավիտյանս հավիտենից ամենա:

722 Այս ասելով արձակեց ամբողջը, բայց թագավորն ու մեծամեծները նրա մոտից երբեք չմեկնեցին, քանզի հարված էին ստացած ու ահաբեկված: Գիշեր-ցերեկ նրա շուրջն էին և օթևանում էին նրա մոտ այգու մեջ, հնձանի դռանը. քուրձ էին հագել և մոխրի վրա նստած վաթսուկից օր պաս էին պահում: Այսպես երանելի Գրիգորը վաթսուկից օր, գիշեր ցերեկ, անհանգիստ ու անզաղար խոսում էր, խրատում, ուսուցանում ու հաստատում: Իբրև իմաստուն բժիշկ ջանում էր օգնութեան դեղ գտնել, որպեսզի նրանք, հիվանդի նման, իրենց անձը մատուցեն, իսկ նա, իբրև ճարտարապետ, նրանց բժշկի Քրիստոսի Ավետարանով:

723 Ամենքին տեղյակ, խելամուտ էր դարձնում և ոչ թե կցկտուր, փուչ կամ անճիշտ խոսքեր էր ասում, այլ հստակ կերպով ուսուցանում էր՝ սկսելով հենց սկզբից՝ աշխարհ քննող, աշխարհապատում արարչից, մինչև Աստծու բուն սուրբ պատգամախոսները, ամենքին ընտելացնելով և ծանոթացնելով առաքինի գործերին ու հոգեպատում պատգամներին:

724 Իսկ աստվածասեր այրերին, որոնք Քրիստոսի ավանդներն էին քարոզել ճշմարտութեամբ, չուրաքանչյուրին իր աստվածամուկ կյանքով ու վաստակասեր հոգևոր վարքով, վկայութեամբ հանգերձ, ամեն մեկին հականհ հանվան ծանոթացնում էր: Եվ նրանց հաղորդում էր Աստծու խոսքերով կարգավորված ու հարմարեցված սուրբ Հոգու

ասած բոլոր պատգամները, նույնպես էլ մեկնութիւնը գրում էր նրա զորութեամբ:

725 Իսկ նրանք՝ հավաքված, կուտակված անթիվ մարդիկ, իրար վրա դիզվելով, հանդեսի էին եկել իրենց ականջները վարդապետութեան ունկնդրութեանը տրամադրելու, անհուն, անչափ բազմութիւն անասելի շատութեամբ հավաքվել էր, նրա հոչակի պատճառով, տեսնելու ու լսելու Աստծու արտակարգ հրաշքները: Բոլոր զավառներից հավաքված այրեր, կանայք ու մանուկներ, Արարչի զորութիւնից ահաբեկված, հնազանդվում էին և հավատում: Աճապարում էին տեսնելու ցուցադրված հրաշքները և սիրով վերահասու լինում Ավետարանի կենաց խոսքի կենսաբեր քարոզութեան օգտակար խրատներին: Ամեն ինչ հանձն առնելով, թագավորն ու իշխանները շտապում էին կատարել ինչ որ նա հրամայեր:

726 Արգ՝ երբ լրացավ վաթսուկիցերորդ օրը, և առավոտյան այգը բացվեց, մոտեցան իշխանները, թագավորի նախարարների ու խառնիճաղանջ ամբոխի հետ մեկտեղ, ինչպես նաև կանայք՝ մատաղ, անմեղ մանուկներով, հավաքված, երամ-երամ, խմբավորված՝ ընկնելով սուրբ Գրիգորի առջև, աղաչում էին ու խնդրում հասած պատուհասի հարվածներից բժշկութիւն գտնել, քանզի զարնված էին արդար դատաստանի բարկութեան գավազանով:

727 Մանավանդ թագավորը՝ աղբ որոնող խոզերի կերպարանք էր ստացել, քանզի ամբողջ մարմինը մազոտվել էր, և մարմնի բոլոր մասերի վրա խոզի մազ էր բուսել վայրի խոշոր վարազների նման, իսկ ոտքերի ու ձեռքերի մատների ծայրի եղունգները կճղակացել էին գետին փորող և արմատակեր վարազի նման: Նրա երեսի տեսքը նմանվել էր եղեգնուտում բնակվող գազանների պատկերին ու կնճիթին: Գազանամիտ բնութեամբ ու վարքով՝ թագավորական բարձր շուքից ընկած, շրջում էր անբան, խոտակեր գազանների կերպարանքով և գազանների հետ թափառում եղեգնուտի ներսում՝ մեկուսացած մարդկանցից:

728 Իսկ երբ եկավ վիրապի բանտից ելած, Քրիստոսի խոստովանող Գրիգորը և հասավ նահատակների տեղը,

աստվածային կարգադրութեամբ բոլոր դիվանահարները ի մի հավաքվելով այդ տեղում հայտնվեցին: Թագավորը խողացած, բարձրաձայն ճշում էր, կանչում, խողի նման ճղճղում և փրփրած, կատաղած կնճիթակերպ երեսով, շորքոտանու նման դարձած, եղեգնարնակ զազանների երամի մեջ ընթանալով այդ տեղը հասավ:

729 Իսկ երանելի Գրիգորը ազոթքի կանգնելով առաջին անգամ խնդրում էր ամենապարզև Աստծուց ոչ թե դիվանահարների կերպարանքին առողջութիւն, այլ մտքերին՝ ցանկութիւն վարդապետութիւնն ունկնդրելու, զգաստանալու և ի միտ առնելու Աստծու ասած պատգամները: Միայն այսչափ բժշկութիւն ստացան՝ քաջ լսելու, հասկանալու և համարձակ խոսելու: Մինչև վարդապետութեան վաթսուսու վեց օրերը [Թագավորը] նույն կերպարանքն ուներ՝ ձորձապատ, փաթաթված, հրապարակներում կուտակված մարդկանց բազմամբոխ աշխարհաժողովի մեջ:

730 Երբ սկսեցին նրա առջև թավալվել, ընկնել և բժշկութիւն խնդրել, քանզի Թագավորը արտաքինով մարդկային տեսքից հեռացած էր և խալտառակ կերպարանք ուներ՝ պահպանելով միայն բանիմաստ խոսքի և լսելու [ունակութիւնը], ապա նա աղաչանքներից հետո պատասխան տվեց՝ ասելով, թե ռես էլ ձեզ հետ, որպես ձեզանից մեկը, ձեր օգուտը կխնդրեմ և դուք սրտանց խնդրեցեք ձեր բժշկութիւնը, քանզի մարդասերն Աստված կողորմի ձեզ: Բայց փութացեք, շինեցեք վկայարանները, որ Աստծու նահատակներին հանգստութիւն տաք, որպեսզի նրանք էլ ձեզ փրկեն պատուհասների տանջանքներից և ազատվեք պատրաստված սարսափելի ու դառն հանդերձալ խոստացալ դատաստանից և արժանի լինեք Քրիստոսի արքայութեանը: Նրանք խնդրեցին, որ իսկույն հրամայի անել՝ ինչպես և ինչ կկամենա: Իսկ նա պատմեց նրանց իր տեսիլը՝ ասելով.

731 Ահրդ՝ եկեք պատմեմ ձեզ, եղբայրներ, Արարչի ձեր նկատմամբ ունեցած սիրո ապացույցը, որն ինձ երևաց ահավոր տեսիլքով: [Տեսա] Աստծու իջնելը իր սուրբ նահատակների մոտ և սրանց անհամեմատ բարձրանալը, ան-

պատում վերացումը երկնքի արքայութեան անդուզականութեան մեջ: Նա հայտնեց ինձ գալիք կենսաբեր պարգևը, որը շնորհվելու է ձեզ, և ինձ աստվածակերպ սքանչելի անպատում տեսիլք երևաց, որը փոքր ի շատե հանդամանալից կպատմեմ.

732 Այս դիշերվա կեսին, երբ դուք աշխատութեան ծանրութիւնից ու տքնութիւնից խոնջացած քուն էիք մտել, ես դեռ արթուն էի մնացել ու մտախոհ էի աստվածային ողորմութեան անքնին հրաշքների հանկածակի կատարվելու, նրա այցի և ձեզ աստվածագետ վարդապետութեան իմաստուն խրատների բովի մեջ ներգրավելու մասին: Մտածում էի նաև նահատակների իրենց սիրեցալ Արարչի հանդէպ ունեցած սիրո մասին և նրանց համար փոխարենը պատրաստված անպատում հատուցումը և թե ինչպիսին է դա լինելու:

733 Հանկարծակի սաստիկ ձայն եղավ, որոտման բոմբւն, ահավոր թնդուն, ծովի խոռվալ ալիքների սաստիկ ձայնի նման: Բացվեց երկնքի հաստատութեան խորանայն ծածկը, և իջավ մի այր լույսի կերպարանքով, կանչեց իմ անունը ու ասաց. «Գրիգոր»: Նայեցի, տեսա նրա կերպարանքը և զարհուրած գողալով զետին ընկա: Ասաց ինձ. «Ետ վեր նայիր և տես հրաշքները, որ քեզ ցույց եմ տալու»:

734 Եվ ես նայելով տեսա երկնքի հաստատութիւնը բացված ու նրա վրայի ջրերը նույն ձևով ձեղքված ձորերի ու լեռների կատարների նման այս ու այն կողմ բաժանված դիզված էին ալքի տեսողութեան համար անբավ ու անկշռելի: Իսկ լույսը հոսելով վերևից ներքև մինչև երկիր էր հասնում և լույսի մեջ տեսա մարդկային կերպարանքով, լուսեղեն, երկթև անշափ զորք՝ թևերը կրակի նման: Մանր փոշու հյուսիսի նմանութեամբ, որ արեգակնակեզ գարնան ժամանակ պատուհանների կամ երդիկների լուսանցույցի վրա շողերի մեջ խաղում է, նույնպես և լուսեղեն զորքը լցրեց ամբողջ երկիրը, իսկ իջնող լույսը առաջը ցցվեց զորքի հետ մեկտեղ:

735 [Տեսա] մարդկային մի ահավոր կերպարանք, բարձր ու ահեղ, որն առջևից էր ընթանում և վերևից մինչև ներքև վայրէջքի առաջապահ էր, ձեռքին ունեւր ոսկե մի մեծ կռան, և բոլորը նրա ետևից էին գալիս: Ինքը գալիս էր

սլանալով, խոյանալով արագաթռիչ արծվի նման ու իջավ հասավ մինչև երկրի հատակը. քաղաքի մեջտեղը, խփեց լախատարած գետինն և մեծ ոչ անշափ թնդյուններ հնչեցին անդունդների սանդարամետից*։ Ամբողջ երևացող երկիրը, աչքին տեսանելի լինելու շափ, հարթ հավասար դաշտաձև տափակացավ։

736 Եվ տեսա քաղաքի մեջ, արքունի ապարանքի մոտ, ճախարակաձև ռակն խարխախ, խոշոր բլրի մեծությամբ և նրա վրա հույժ բարձր հրեղեն սյուն, իսկ վրան ամպե խոյակ լուսեղեն խաչով։

737 Նայեցի ու տեսա երեք այլ խարխախներ. մեկը այն տեղում, ուր նահատակվեց սուրբ Գայանեն երկու ընկերների հետ, մեկը այն տեղում, ուր սուրբ Հոփոսիմեն նահատակվեց երեսուներկու ընկերների հետ և մեկը՝ հնձանի տեղում։ Այդ խարխախները կարմիր էին արյան գույնով, սյուններն ամպեղեն էին և խոյակները՝ հրեղեն։ Երեք սյունների վրա կային լուսեղեն խաչեր, տերունական խաչի նմանությամբ և այս սյունների խաչերը նման էին այն լուսեղեն սյունի խոյակին, որը նրանցից բարձր էր։ Չորս սյունների խաչերի վրա զարմանատես կամարներ միմյանց կապվեցին և դրա վրա գմբեթաձև խորանարդ ու աստվածակերտ, զարմանալի ամպեղեն շինվածք տեսա։ Խորանից ներքև կամարների վրա տեսա այս երեսուներթ սուրբ վկաներին սպիտակ հանդերձների լուսավոր կերպարանքով, որն անկարող եմ պատմել։

738 Շինվածքի կատարին տեսա զարմանալի, աստվածակերտ, սքանչելի, հրեղեն աթոռ և նրա վրա կար տերունական խաչը։ Համատարած լույսը նրան պարուրելով խոռոչովեց խաչի ճառագայթներին և կաշիլով միաձուլվեց։ Շողացող լույսը սյուն դառնալով ցայտեց խարխախների ներքին սյունների մեջ։

739 Եվ հորգաբուխ աղբյուր բխեց, հոսեց, ծավալվեց բոլոր դաշտերում ու ամեն ինչ լցրեց, որչափ աչքը տեսնում էր։ Եղավ լի ու կապուտակագույն ծով, և դաշտերն առհա-

* Գետնի խորքը, դժոխք։

սարակ երկնագույն երևացին։ Տեսա հրեղեն սեղաններ, անշափ բազմությամբ և ամեն մի սեղանի վրա, մեկական սյուն՝ վրան մեկական խաչով, որոնք իբրև աստղերի բազմություն երևացին և անշափ փայլեցին։

740 Տեսա սև գույնի արծերի անթիվ հոտեր, որոնք ջուրն անցնելով ոչխարներ դարձան, իրենց գույնը սպիտակության փոխվեց և ոչխարի լուսեղեն բուրդը առհասարակ փայլում էր, ու նրա ճառագայթները փայլատակում էին։ Մինչդեռ նորից նայում էի, հոտերը հանկարծակի ծնվեցին ու բազմացան, ծնունդներն ամեն կողմ լցրին, և ծնված դառները ամենքը լուսագեղմ էին։ Հանկարծ այլ ծնունդներ շատացան, բազմացան, և կեսն ընկնելով գետի մեջ ջրի այն չողմը ելան։ Գառները դարձան թուխ գայլեր և գնացին հարձակվեցին հոտերի վրա, սկսեցին կոտորել, և արյան ճապաղիք եղավ։ Մինչդեռ նայում էի, տեսա, որ հոտերին թևեր բուսան և դարձան թևավորներ ու վերացան խոռոչեցին լուսեղեն զորքերին։ Հրեղեն հեղեղ բարձրացավ ու վերցրեց տարավ գայլերին։

741 Իսկ ես նայելով զարմանում էի։ Եվ այն այլը, որն առաջ իմ անունն էր կանչել, ցույց տվեց ինձ և ասաց, թե «ով մարդ, ինչո՞ւ ես զարմացած և շն՞ոք ըմբռնում Աստծու մեծամեծ գործերը»։ Ասացի. «Ինչպե՞ս, Տեր»։ Ասաց ինձ. «Այս տեսիլքը քեզ ցույց տրվեց, որպեսզի ըմբռնես։ Եթե ահավասիկ բացված է երկինքը, գիտեցիր, որ բացված են Քրիստոսի մարդասիրության դռները իր արարածների համար։ Իմացիր, որոտման հնչող ձայնը այն է, որ Աստծու զթության ու ողորմության անձրևն է իջնում։ Բացված են ահա երկնքի դռները, բացված են և նրա վրա եղած ջրերը, որպեսզի արգելքներ չլինեն այս աշխարհի մարդկանց վեր ելնելու։ Այս սուրբ նահատակները, որ այստեղ նահատակվեցին, հյուսիսային³² կողմերին ճանապարհ բացին, քանի որ իրենք ելան և այլոց շավիղներն ուղղեցին։

742 Ահա լույսը, որ այս վայրերը լցրեց՝ Ավետարանի քարոզությունն է. այն լցնելու է նաև հյուսիսի կողմը։ Եվ լուսեղեն զորքերը շատ փափագեցին իջնել նահատակների վարդագույն արյան անուշ, ծաղկանման բուրմունքի համար։

մանավանդ այսուհետև հրեշտակների բազմությունները խառնվելու են մարդկանց հետ բնակվելու համար:

743 Իսկ ահավոր ու շքեղ այլը, որ գնում էր լույսի առջևից՝ ոսկի կուանը իր ձեռքին, հարվածեց սանդղարամատին, ապա դա Աստծու նախախնամությունն է, «որը նայում է երկիր և դողացնում, մերձենում է լեռներին, և նրանք ծխում են»^{*}: Աստվածային այդ ահը հարթեց, կործանեց և տապալեց մոլորությունը երկրից: Իսկ այն, որ երկրի վրա հնչեց, ապա դա ծառայության հնազանդության ձայնն էր, որ խոսեց:

744 Իսկ սյունը, որի խարիսխը ոսկի է և ինքը՝ հրեղեն, խոյակը ամպեղեն և վրան լուսեղեն խաչ, ապա այդ ոսկի խարիսխը հաստատության անշարժ վեմն է, հրեղեն սյունը կաթողիկե եկեղեցին է, որն իր թևերի տակ հավաքում է բոլոր ժողովուրդներին հավատքի մի միություն մեջ: Ամպե խոյակը ընդունելու է արդարներին, երբ տիրոջ զալստյան ժամանակ թռչն նրան ընդառաջ՝ բարձրանալու:

745 Նրա վրայի լուսավոր խաչը ինքը մեծ քահանայապետությունն է ժողովուրդների մեջ, օրինակն է Քրիստոսի մարմնացյալ պատկերի, աստվածորդու քահանայապետության օժովյան: Այդ տեղում թող Աստծու տաճարը լինի, բոլոր հավատացյալների աղոթքի ու խնդրանքների տունը և քահանայապետության աթոռը:

746 Իսկ երեք խարիսխները, որոնք արնագույն կարմիր էին, [նահատակների] նեղությունների, շարչարանքների ու մահվան համբերության համար են, քանզի իրենց մահը հավատքի ճշմարտության խարիսխ դարձրին՝ իրենց արյունը թափելով: Ամպեղեն սյուններն այն բանի համար երևացին, որ ամպը հարություն, երկինք վերանալու թեթև արագություն ունի և մի հրեղեն խոյակը նշանակում է, որ նրանց բնակությունը աստվածային լույսի հրի մեջ է լինելու:

747 Խաչերը խորհրդանշում են նահատակների շարչարանքը, որը նման է տիրոջ շարչարանքներին, և [նրանք] մեռան նրա փոխարեն, քանի որ Աստծով ապրեցին ու

Քրիստոսի հետ խաչվեցին, և Քրիստոսը կենդանի է մնում նրանց ոսկորների մեջ, որ բոլորին ցույց տա նրանց կենդանությունը՝ հայտնի դարձնելով նրանցից ստացված իր գիտություն անուշ բուրմունքը և հուշակելով նրանց առաքինությունը ամբողջ աշխարհում: Քանզի նրանք սպանեցին երկրավոր մարմինները և կախեցին տերունական խաչից, շարչարակից եղան իրենց Տիրոջը, նույնպես հաղորդակից են լինելու նրա փառքին ու զորությունը:

748 Եվ առաջին խաչը, որ քեզ ցույց տրվեց, քահանայական պատվի պարծանքն է՝ Քրիստոսի խաչի փառավորությամբ: Իսկ մյուս երեք [խաչերը] տեղադրված էին սրբերի գերեզմանների մատուռների տեղում, որպեսզի նրանց արյան թափված տեղում շինվեն իրենց ոսկորների հանգստյան մատուռները: Իսկ որ առաջին սյունը բարձր է, նրանից է, որ կաթողիկե եկեղեցու պատիվը ավելի մեծ ու բարձր է, քան սրբերի ամեն բարձրությունները: Կամարները, որոնք սյուններն իրար էին կապում, կաթողիկե եկեղեցու հավասար միաբանության նշանն են: Իսկ վրայի խորանը վերին քաղաքի և երկնքի արքայության միաբան ժողովարանի օրինակն է:

749 Եվ քանի որ նահատակները քեզ երևացին, իմացիր, որ, ասում է՝ այս մահը ժամանակավոր է, իսկ նրանց կենդանությունը՝ հավիտենական, փառավորված ի փառս աստվածորդու, որի համար էլ խաչի օրինակը իրենց անձի վրա են տպավորել:

750 Շինվածքի զազաթին, որը տեսնում ես, նույն ինքը բարձր ինքնազո Աստծու ամենազոր էության աթոռն է, քանզի նա ինքը սուրբ եկեղեցու գլուխն է և ամեն բարությունների կատարիչը: Նրան պատշաճում է ամեն շինվածք, և աճում է նա աստվածային աճով, ու նրանով են բոլոր մարմինները հողերով, խաղերով, անդամներով հաստատված ու կազմված*:

751 խաչին փարած լույսը հենց նույն աստվածային Հոգին է, որը փառավորում է Որդուն: Եվ խառնվեց նրա ճառա-

* Սաղմ. 29, 32:

* Հմմտ. եփես. Գ., 16: Պողոս, Բ, 19:

գայթններին, քանզի ինքը Որդուց է վերցնում և պատմում իրեն սիրողներին: Իրար միացան, քանզի մեկ է աստվածային էությունը: Եվ լույսը ծագեցրեց շորս սյունների մեջ ու հորդաբուխ աղբյուր բխեցրեց, որովհետև կաթողիկե եկեղեցուց են շնորհները, իսկ նահատակների ու քահանայության մեջ բխելու է մկրտության աղբյուր՝ վիանալու հոգու աղտը մարմնականով հանդերձ: Եվ այն, որ հորդեց, լցրեց շատ վայրեր, բազմաթիվ ժողովուրդների մկրտությամբ փրկություն է լինելու: Իսկ եթե երկնագուն երևացին բոլոր գաշտերը, նշանակում է, որ երկիրը երկնքի նման է լինելու, որպես հրեշտակների ու մարդկանց խառնուրդ:

752 Հրեզն սեղանների բազմությունը, որ քեզ երևում է, արդարև իսկ լինելու են Աստծու սեղաններ, որոնք բազմություն կբաշխեն ամենքին: Եվ այն բանի համար հրեզեն երևացին, որպեսզի Հոգու պաշտամունքը փառքով լինի: Սեղանների վրա մեկական սյունները քահանայության աղոթքի ժամերգությունն են, իսկ նրանց վրայի խաչերը Քրիստոսի սուրբ անունը ամեն տեղ փառավոր դարձնելու համար են: Նրանց՝ աստղերի նման շատ լինելը այն բանի համար է, որ սրբության պաշտամունքը աստղերի շափ բազմանա:

753 Սև ալծերի բազմության հոտերը, որոնք ջուրն իջնելիս սպիտակ ուխտարների դարձան [նշան են այն բանի], որ ահա աստվածային շնորհների աջը հասնելու է քահանայապետության միջոցով, որի ձեռքը մկրտության աղբյուր է բխեցնելու բազմաթիվ մեղավորների թողության, բավության համար: Իսկ նրանց լուսեղեն բուրդը, որ փայլած, պայծառացած էր, նշանակում է, որ մկրտվածները լույսով են զգեստավորվելու և խոստացված արքայությանը արժանի են լինելու: Եվ եթե հոտերը ծնեցին, բազմացան և [բոլոր] վայրերը լցրին, ապա նշանակում է երկար ժամանակ աճեցնելու է քարոզությունը, և լինելու են նոր ծնունդներ, բազմացնելու է մկրտությունը:

754 Եվ այն որ հոտերի կեսը ջուրն էր ընկել և ելել այն կողմը, որտեղից անցել էին, նշանակում է, որ հետագայում

[մարդիկ] անօրեն են դառնալու՝ հեռանալով ճշմարտությունից, աստվածային սրբության ուխտի դրոշմը մի կողմ են գցելու, և շատերը լքելու են սուրբ ուխտը: Գառններից գալլեր են դառնալու, որոնք կոտորելու են սուրբ գառները, նշանակում է, որ նրանք հեռանալով ճշմարտությունից ու քահանայության ուխտից՝ գալլեր կդառնան, և կլինի գառների, այսինքն ուխտի ու քահանայության արյունահեղություն և ժողովուրդների խռովություն: Իսկ նրանք, որ հավատարմությամբ կհամբերեն, [լինեն] գառներից, ժողովրդից կամ քահանաներից, թևեր են առնելու և վերանալու Քրիստոսի արքայությունը: Իսկ որոնք գալլերի մտադրություն կունենան, կամ նրանց հափշտակության գործերը կկրկնեն, անշեջ հրի են մատնվելու:

755 Եվ դու, ասաց ինչ ալբը, պինդ կաց, քաջ և զգույշ եղիր, քանզի գործը եկել հասել է քեզ, հեշտությամբ բաբություն է արվելու, և ճշմարիտ մշակների հետ առնելու ես Քրիստոսի անպատում պարզակները: Արդ՝ զգույշ եղիր ավանդիդ, որը քեզ վստահվեց տեր Հիսուս Քրիստոսից: Ծինիր Աստծու անվան տաճար քեզ ցույց տրված տեղում, ուր հրեզեն սյունը ռակի խարխալ ունեն, և սրբերին վկայարաններ՝ այն տեղում, ուր զոհվեցին նրանք աստվածության հույսի, կենդանության համար, որպեսզի բժշկվեք հարված կրողներդ, քարոզությունը օրըստօրե, հարատևորեն հաջողություն ու առաջադիմություն ունենա և Քրիստոսի հավատքի մեջ ամենքը շափահաս դառնանա:

Երբ այս ասաց, ցնցում եղավ, և լուսաբացին տեսիլք ծածկվեց:

756 Արդ՝ ամենարարը, ամենաստեղծը, ամենիմաստը, ամենատերը, ամենակալը, ամենազյուտն ու ամենաբժիշկը խրատեց ձեզ, որպեսզի իր աստվածությունը մերձավոր դարձնի: Դրա համար էլ մեր միջոցով ձեզ ցույց տվեց կենաց ճանապարհը և փրկության հանգամանքները՝ միաժամանակ թողությունը բերելու ձեզ հասցնելու համար: Ահա թե ինչու գալիք բաների տեսիլքը ցույց տվեց ինձ, որպեսզի ձեզ պատմեմ, նրա կամքը ժամանակին ձեզ վրա կատարելով: Արդ՝ դուք էլ ասածներս, ըստ հրամանների,

փութացեք կատարելու Եկեք շինենք վկայարանները, նահատակներին գերեզմանները տեղափոխենք, քրպնաչի նրանք ձեզ տանեն նորոգության:

757 Այս ասելով՝ հրամայեց շինվածքի նյութը շուտափույթ պատրաստելու Մարդկանց ամբողջ բազմությունը այս լսելով, յուրաքանչյուրը զնաց նյութերը պատրաստելու: Հրամայված տեղերում կուտակում էին մեկը վեմ, մեկը քար, մեկն աղյուս, մեկը մայրի փայտ, պատրաստում էին խնդալից փութով և մեծ երկյուղով:

758 Իսկ ինքը՝ սուրբ Գրիգորը, շինողների ճարտարության լարը ձեռքն առնելով երանելիների վկայարան հանգրստարանների հիմքերն էր պատրաստում: Բազմության մեջ ամեն մեկն իր օժանդակությունը բերելով՝ ձգտում էր շինվածքի կառուցումն ավարտել գեղեցիկադիր ու հարմար հիմքերի վրա: Ամեն ոք մի գործի էր ձեռնարկում, և անգամ կանայք օգնելով, ըստ իրենց կանացի տկար ուժի, այսպես առհասարակ գործ էին կատարում հավատքով ու մեծ երկյուղով, որպեսզի ոչ ոք ամենևին անմասն չմնա շնորհների փրկությունից և չզրկվի բժշկությունից:

759 Կանգնեցրին երեք վկայարաններ, մեկը քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, ուր նահատակվեց սանական* Հռիփսիմեն երեսուներկու ընկերներով, մյուսը շինեցին նրա հարավային կողմում, ուր նահատակվեց Գայանեն՝ նրա սնուցիչը, երկու ընկերներով, իսկ մի ուրիշը՝ հնձանի մոտ, այգու մեջ, ուր նրանց կացարանն էր: Շինեցին կազմեցին այդ տեղերը և զարդարեցին ոսկի ու արծաթե լուսավոր կանթեղներով, վառ լապտերներով ու հրաբորբոք աշտանակներով:

760 Հրամայեց ամեն մեկի համար արկղի նման տախտակամած, մայրափայտե, բևեռապինդ, հաստահեղույս ու երկաթազամ տապան շինել: Ամեն ինչ նրա ասածի, պատվիրածի համաձայն արեցին, կազմված պատրաստեցին և ըստ տրված հրամանի սրբերի թաղման համար շինված արկղերը բերին հնձանի դռան մոտ՝ սուրբ Գրիգորի առջև:

* Որդեգիր, ասն, զավակ, գարձած:

Իսկ նա՝ ինքը միայն ներս մտավ և ուրիշ ոչ ոքի չթողեց մտնել Ասաց. «Չպետք է մոտենաք, մերձենաք նրանց, քանի որ բժշկված չեք և սրբված չեք մկրտությամբ»: Այլ միայն ինքը առանձնացած ամեն մի սրբին առանձին առնելով արկղի մեջ դրեց, յուրաքանչյուրին իր հանդերձներով և իր կազմությամբ ամրացրեց և կնքեց քրիստոսանշան կնիքով:

761 Իսկ թագավորն ու բոլոր արքայազույնները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խունկեր, պատանքի գույնզգույն նարոտներ ու մետաքսահյուս ոսկեթել կերպասներ, թագավորի տիկինը, թագավորազույն օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի, օսկեհուս դիպակ և երկնագույն ու ձյունապիտակ հանդերձներ սրբերի համար: Նույնպես ոսկին ու արծաթը և կտավը շտապով կուտակում էին հնձանի դռան առջև:

762 Արդ՝ դուրս գալով սուրբ Գրիգորը՝ տեսավ թե ինչպես այս բոլորը շեղշ-շեղշ կուտակված էին հնձանի դռան մոտ: Իսկ նա նրանցից ոչինչ չընդունեց՝ սրանց մատուցելու համար [այլ] ասաց. «Չէ՞ որ նախապես ասել եմ, թե պատշաճ չէ ձեր որևէ բերածը նրանց մատուցել, քանի զեռ չեք մաքրված մկրտությամբ, սակայն ձեր հոժարությունը բարի է ձեր փրկության համար: Այս ամենը թող արքունական զանձարանում պահված մնա, մինչև որ աստվածային բարերար կարգադրությամբ ձեզ հովիվ ու վարդապետ տրվի, ձեզ մոտ երևան զան առաջնորդներ, քահանայապետներ, տեսուչ-եպիսկոպոսներ և երեցներ Աստծու սիրո եկեղեցական կարգի լուսավորության համար: Եվ այդ ամենը ընտրված քահանայապետի ձեռքով ի սպաս կղբվի Աստծու փառավորընկալ զոհասեղանի ծառայությանը: Այլ այժմ եկեք սրանցից յուրաքանչյուրին իր հանգիստը մատուցե՛նք»:

763 Իսկ Տրդատ թագավորը այնժամ զեռևս ամբողջովին խոզի կերպարանք ուներ, բացի միայն մարդաբար խոսելուց: Ձեռքի ու ոտքի եղունգները խոզի նման էին, և զնձը՝ կնճիթի նման, մեծամեծ ժանիքներ ուներ վաջազների պես

և ամբողջ մարմնով խողի թավ մազեր ուներ: Սակայն ծածկել էր երեսն ու գլուխը՝ իր վրա բուրձ գցելով և այսպիսի կերպարանքով երևում էր ժողովրդի մեջ:

Արդ՝ մոտենալով աղաչում էր սուրբ Գրիգորին, որ գոնե ձեռքերն ու ոտքերը բուժելու հնար գտնի, որպեսզի սրբերի շինվածքի գործին գեթ սակավիկ մասնակցություն ունենալու արժանի լինի:

764 Իսկ երանելի Գրիգորը ծունկ դրեց ամենատեր, բարնարար մարդասեր Աստծու առջև, գնաց ընկավ քրիստոսական նահատակների երանելի մարմինների սուրբընկալ դագաղների մոտ՝ պաղատանք մատուցելու: Բազուկները համատարած երկինք բարձրացրեց և բոլոր հավաքվածներին ու թագավորին բժշկություն էր հայցում: Ապա դարձավ թագավորին, նրա ձեռքերն ու ոտքերը Քրիստոսի շնորհիվ բժշկեց, և նրա ոտքերի ու ձեռքերի կճղակները թափվեցին, որպեսզի գեթ մի անգամ իր ձեռքի վաստակով մասնակից լինի սրբերի գործին:

765 Հարցրեց Գրիգորին, թե ինչ կհրամայի, և նա տվեց սրբերի գագաղների շափը, որպեսզի յուրաքանչյուրի տեղը մարտիրոսների հանգստյան բնակարանի ներսում պատրաստի: Իսկ նա աղաչեց Գրիգորին, որ հրամայի նախ իր կնոջը՝ Աշխեն տիկնոջ և ապա իր հարազատ քրոջը, որի անունը խոսրովիդուխտ էր, որպեսզի նրանք էլ իրավունք ունենան գործին մասնակցելու: Հրաման տվեց, և նրանք գնացին նրա հետ գործին օգնելու: Եվ դագաղների շափը առան, տաճար-հանգստարանի ներսում սրբերի թաղման տեղը փոս փորելու համար:

766 Արդ՝ թագավորը բրիչ՝ ու բահ առած փորեց սրբերի հանգստյան գերեզմանները, ըստ դագաղների շափի: Նույնպես և նրանք երկուսով՝ Աշխեն տիկինը ու թագավորի բույր խոսրովիդուխտը, բրողների նման, իրենց հանդերձի մեջ վերցնելով հողը, դուրս էին թափում: Այսպես, կարգով, առջևի կողմում պատրաստեցին սուրբ Հռիփսիմեի գերեզմանը և նրանից հետո երեսուներկուսի [գերեզմանները],

այն տեղում, ուր նրանց երանելի մարտիրոսական արյունը թափվեց՝ Քրիստոսի սուրբ և փառավոր սեղանի համար պատրաստված հանգստյան տեղում: Սույնպես և վկայարանը, որը քաղաքի հարավային կողմում էր, պատրաստվեց նաև այն երանելի Գայանեի ու երկու ընկերների համար, ինքը Տրդատ թագավորը, իր բույր խոսրովիդուխտը ու Աշխեն տիկինը միասին սրբերի գերեզմանները իրենց ձեռքով պատրաստեցին, յուրաքանչյուրին իր հավիտենական բնակություն վայրում:

767 Եկավ թագավորը հրաժեշտ խնդրեց սուրբ Գրիգորից յոթնորյա ճանապարհ՝ գնալու բարձր լեռ Մասին ի վեր: Այնտեղ լեռան գլխից առնելով կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր, որոնցից մեկը ոչ ոք չէր կարող շարժել, թեկուզև մարդկանց բազմությունը, Արդ՝ հսկայագործ (թագավորը) հայկաբար վերցնելով ութ քար, դրեց իր թիկունքի վրա և բերեց տաճարների վկայարանները: Մեն մենակ չորս քար շեմքին կանգնեցրեց անմիտ մարտի փոխարեն, որը սրբի հետ մղել էր իր սենյակում, ուր [կույսը] ամենապահ շնորհներով պահպանված այնչափ հրաշքներ գործեց: Եվ սա [որպես] հաղթություն պսակ իր ձեռքերի զորություն վաստակը ցույց էր տալիս ամենքին:

768 Շինելով, կաղմելով՝ երեք սուրբ վկայականները շտկեցին, զարդարեցին, կարգով ու կանոնով հարդարեցին և ապա յուրաքանչյուրին վերցնելով իր նահատակության տեղը դրեցին: Սուրբ Գայանեին իր երկու նահատակ ընկերների հետ դրեցին հարավային կողմը՝ տաճարի վկայարանում: Նույնպես և երանելի Հռիփսիմեն երեսուներկու ընկերներով արևելյան կողմը շինված տաճարում դրվեց, իսկ մենավորը, որ հնձանի մեջ սպանվեց, սրա տաճարը գտնվում էր քաղաքի հյուսիսային կողմում: Միասին հավաքված բոլոր սրբերը՝ Քրիստոսի խաչազգյաց վկաները մեկ առ մեկ տեղափոխվեցին իրենց մարտիրոսական բնակություն համար շինված գերեզմանները: Կատարվեց ըստ նախապես Գրիգորին երեացած տեսիլքի հրամանի:

* Բնագրում՝ փայտատ:

769 Խորաններից ներս սրբերի տապանների հանգստա-
րանների վրա, զոհասեղանների տեղը, երեք վկայարան-
ներով, ամեն մեկի համար տերունական խաչի սուրբ
նշանը կանգնեցրեց ասելով. «Միայն այս ամենակեցույց
նշանի առջև պիտի երկրպագեք ձեր արարիչ Տեր Աստծուն:
Ահա հաստատուն սյուներ կանգնեցվեցին ձեր խարխուլ
շինվածքին: Այս այն սյուներն են, ասում է, որ տանում են
ձեր փրկության շինվածքի ծանրության բեռը. ահա երեք
սյուներ և շորրորդը՝ կենդանության սյունն է, որը ձեզ
բարձրացնելու է Աստծու մոտ: Եկեք տերունական տան
որոշված և հրամայված տեղը եզերելով ի պատիվ
շրջափակենք»:

770 Եվ թագավորի ու ամբողջ ժողովրդի հետ մեկտեղ
գնաց իսկույն, հասավ այն տեղը, ուր իրեն ցույց էր տրված
հրեզնե սյունը ոսկի խարսխի վրա, և իսկույն բարձր պարիս-
պով տեղը շրջափակեց ի պատիվ, զռնելով ու փականքով
ամբացրեց և կանգնեցրեց այնտեղ ևս փրկչական խաչի
նշանը, որպեսզի առհասարակ ամեն ոք, որ այնտեղ
հասնի, ամենազոր արարչին՝ Աստծուն երկրպագելով ծունկ
դնի:

771 Այսպես քարոզությամբ, լուսավորելով ժողովրդի
սրտերն ու հոգիները, աստվածային աղով աղեց, համեմեց,
[և նրանք] թողնելով սնոտի, ձեռագործ կուռքերի ունայն
պաշտամունքը մարդասեխ Աստծու պաշտամունքին դարձան:

772 Այնուհետև անապարեցին անձնական կամքով պահճի
ու աղոթքի, երկյուղի ու սիրո և Աստծո վարդապետության
ունկնդրությանը փութալ:

773 Արդ՝ երբ միահամուռ հավաքված էին Աստծու տան
հարկի աղոթավայրում, երանելի Գրիգորը սկսեց խոսել
և ասաց. «Մունր դրեք ամենքդ, որպեսզի Տերը ձեզ բժշկի
հարվածներից»: Ամենքը ծունր դրեցին Աստծու առջև, և
երանելի Գրիգորը մեծ աղոթքով ու պաղատանքով, ուժգին
ճգնությամբ ու արտասուքով թագավորի համար բժշկություն
խնդրեց: Իսկ թագավորը, մինչդեռ խոզի կերպարանքով
կանգնած էր ժողովրդի մեջ, հանկարծակի զոդի մատնվեց,
և մարմնի վրայի խոզի մորթը, ժանտատեսիլ ժանիքով ու

կնճիթադեմ երեսով հանդերձ վայր ընկավ: Խոզանման
մազի թավությամբ խորխացյալ կաշին դուրս նետվեց:
Գեմքն իր իսկական կերպարանքն ստացավ, և մարմինը
նորածին մանկան նման փափուկ, մատղաշ դարձավ, և
ամբողջ մարմնով լրիվ բժշկվեց:

774 Այսպես էլ բոլոր մարդիկ, որ բազմությամբ կու-
տակված էին, յուրաքանչյուրն իր ախտերը թոթափեց,
ոմանք բորոտ էին, ոմանք անդամալույծ ու շորացած ան-
դամներով, ջրգողված որովայններով, դիվահար, խեղան-
դամված և ոտնախտավոր: Եվ այսպես՝ շնորհների մարդա-
սեխ Քրիստոսը բացեց իր ամենակարող բժշկարանը՝ Գրի-
գորի միջոցով բոլորին բժշկելու: Յուրաքանչյուր ախտավոր
թոթափում էր իր հիվանդությունը: Այսպես էլ բացվեց
Քրիստոսի գիտություն աղբյուրը, ամենքի լսելիքը լցնելու
Աստծու ճշմարտապատում վարդապետությամբ:

775 Այնուհետև այնտեղ սրտալիր ուրախություն էր և
խնչ հաճելի տեսարան աչքի համար: Որովհետև մի երկիր,
որ անունն անգամ չէր լսել այն կողմերի, ուր աստվա-
ծային սքանչելի բոլոր գործերը կատարվեցին³⁴, շատ շու-
տով իմացավ եղած բաները, ոչ միայն իր ժամանակ կա-
տարվածները, այլև հավիտենապես նախասահմանված-
ները, հետո եկածները, սկիզբն ու վերջը, և բոլոր աստվա-
ծատուր ավանդությունները:

776 Իսկ երբ իրերի հաստատությունը փորձեցին, ապա
ավելի համարձակ ու ավելի շատ աշակերտներ էին հավա-
քում նորագյուտ վարդապետությունը ուսուցանելու, [նրանց]
կրթելու և անգետ մարդկանց քարոզի համար պատրաստա-
կամ դարձնելու: Նրանք իրենք հենց վեր էին կենում Հա-
յաստան աշխարհի զանազան կողմերից ու գավառներից
բազմությամբ գալիս հասնում էին Քրիստոսի գիտության
շնորհների բացված աղբյուրը: Քանզի Արարատյան նահան-
գում, թագավորանիստ կայանում Հայոց Թորգոմյան
տանը բխեցին Աստծու պատվիրանների Ավետարանի քարո-
զության շնորհները:

777 Այնուհետև թագավորի ու իշխանների հետ, նախաբարներով ու զորքով հանդերձ, [Գրիգորը] հավանություն խորհուրդ առավ ընդհանուր խաղաղության համար՝ գայթակղությունը քանդելու, կործանելու և մեշտեղից վերացնելու ու ջնջելու նպատակով, որպեսզի այլևս ոչ ոքի արգելք ու խոչընդոտ չլինի և լիանգարի վերին ազատությունը հասնելու։ Որպեսզի ամենքը քաջալերված հասնեն բարիքների կատարմանը, երանելի Պողոսի նշանակած նպատակին, թե «միասին հասնենք Քրիստոսի հասակի շափին»⁶։ Որովհետև ազատությունը երկնքում է, որտեղ սպասում են մեծ Աստծու փրկչին և [կունենանք] պարծանքը խաչի վրա և գովությունը ի փառս Աստծու։

778 Ապա թագավորը իսկույն տիրաբար հրաման տվեց, ամենքի հավանությամբ, գործը երանելի Գրիգորի ձեռքը հանձնելու, որպեսզի նախկին հայրենի, հնամենի և նախնիների ու իր կողմից Աստված անվանված շատվածները անհիշատակ դարձնի, մեշտեղից ջնջի⁶⁵։ Ապա ինքն իսկ թագավորը, ամբողջ զորքով հանդերձ, վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց Արտաշատ քաղաքը, ավերելու այնտեղ Անահիտ դիցուհու բազիլնը և այն, որ Երազամույն կոչված տեղերում էր գտնվում։ Նախ ճանապարհին հանդիպեցին քրմական գիտություն դպիր, Որմզդի գրչի Դիվան կոչված, երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիրաստծու ճարտարության ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել։

779 Այնտեղ երևացին կերպարանափոխված դևեր, այրուձիու բազմության ու հետևակազորի գնդի կազմության նմանությամբ, մկնդավորներ ու մուրճավորներ, առաջ էին ընթանում մարդկային կերպարանքով, նիզակներով ու զինանշաններով, զենք ու զարդով զինավառ, մեծ գոշումով աղաղակ բարձրացրին և փախչելով ընկան Անահիտի մեհյանը։ Այնտեղից հարձակվողների դեմ սկսեցին կովել շինվածքի վերևից ներքև մարդկանց վրա անուժ նետեր և

թանձրատարափ քարահոսք թափեցին, որոնցով և մի քիչ զարհուրեցրին նորահավատ մարդկանց։ Ծակ սուրբ Գրիգորը, երբ այս տեսավ, տերունական խաչի նշանը առած դիմեց մեհյանի դուռը և մեհյանի ամբողջ շինվածքը հիմնահատակ զրդալով տապալվեց, և փայտակերտ [մասերը] հանկարծ բռնկվելով վառվեցին տերունական նշանի զորությունից և ծուխը ծառայած մինչև ամպերը հասավ։

780 Բոլոր դևերը, փախուստի դիմելով, մարդկանց առջև երևացին, օձիք պատռելով, ճակատը ծեծելով, ճիշ բարձրացնելով, մեծագուշ լալով ասում էին, թե «վայ մեզ, վայ մեզ, վայ մեզ, որովհետև ամբողջ երկրից մեզ փախստական արեց մարդու դուստր Մարիամի որդին՝ Հիսուսը։ Այստեղից էլ բանտարկվածի ու մեռածի ձեռքով մեզ վիճակվեց փախստական լինել։ Արդ՝ ո՞ր փախչեց, քանզի նրա փառքը լցրել է տիեզերքը։ Եվ որովհետև մեզ առանց հանգիստ տալու, օդ ծեծելով անշատեց մարդկանց բնակություններից, ուստի մենք զնում ենք Կովկաս լեռան բնակիչների մոտ, հյուսիսի կողմերը, գուցե այնտեղ հնարավորություն լինի, որ կարողանանք ապրել և մեր կամեցածը նրանց միջոցով կատարել»։

781 Այս ասացին ամենքի առջև և մարդիկ, որ լսեցին, բոլորն էլ ավելի ևս հաստատ դարձան հավատքի մեջ։ Իսկ սևագունդ դևերը աներևույթ եղան, տեղից չքացան և ծխի նման վերացան։ Այնտեղ հասած մարդիկ իսկույն հիմքերը քանդելով մնացածն ավերեցին և ամբարված գանձերը աղքատներին, տառապածներին ու չքավորներին բաժանեցին։ Դաստակերտներն ու սպասավորներին, քրմերով հանդերձ, նրանց հողերով ու սահմաններով՝ նվիրեցին եկեղեցու պետքերին ծառայելու համար։

782 Եվ [Գրիգորը] առհասարակ ամենքի համար աստվածապաշտության խոսքը սերմանեց և բոլորին տիրոջ ճանապարհի վրա կանգնեցրեց՝ արարչի պատվիրաններին տեղյակ դարձնելով։ Հայաստանի բոլոր քաղաքներում, գյուղերում ավաններում ու ագարակներում ցույց տվեց

⁶ ՇՄՄ. Եփես. Գ, 13։

⁶⁵ Բովանգակությունից ելնելով բնագրի այս հատվածում կատարեցինք նախադասությունների վերաիկազմում և ըստ այդմ թարգմանեցինք։— Խմբ.

եկեղեցու տեղերը Թայց Քայտնապետ հիմքերը չէր դնում և ոչ էլ հանուն Աստուծո՛ւ արևէ՛ տեղ սեղան էր կանգնեցնում, քանի որ չունեի քահանայության աստիճան: այլ լոկ քաղաքորմով պարսպում էր այդ տեղերը և տերունական խաչի նշանն էր կանգնեցնում: Նույնպես և ճանապարհներին ելքերի ու մուտքերի մոտ, փողոցներում, հրապարակներում խաչմերուկներում որպես պահպան ու ապավին կանգնեցրեց ամենքի երկրպագած նույն նշանը:

783 Այնուհետև առավ Արշակունյաց տոհմի իշխանագլուխներին դպրոցներում վարդապետություն ուսուցանելու, որոնցից առաջինի անունը Տրդատ էր, որ և հենց թագավորն էր՝ իր ամբողջ տնով մեկտեղ: Նույնպես և ամեն մեկին ջանում էր ճշմարիտ գիտությունը հասցնել: Երբ այսպես բոլոր տեղերը լցրեց տիրոջ սուրբ Ավետարանի [քարոզով] և ամենքին խրատեց անմեղությունը անցնելու կյանքի ճանապարհը, ապա բոլորին էլ հասկացնում էր, որ ամիսյն իրենց տեղ Աստուծուն երկրպագեն ու նրան միայն պաշտեն»⁶:

784 Ապա հանձնելով նրանց Աստուծու ամենապահ շնորհներին, ինքն առավ թագավորին, շարժվեց գնաց, որպեսզի Հայաստան աշխարհի բոլոր սահմանների վրա, ուրիշ կողմերում ևս կենաց խոսքը սերմանեն: Գնաց հասավ Դարանաղյաց գավառը, որպեսզի այնտեղ ևս կործանեն սուտ աստվածների բազինը, որը թորդան գյուղում էր, սպիտակափառ Բարշամինա անվանված աստծու մեհյանը: Նախ այն կործանեցին ու նրա արձանը փշրեցին և բոլոր գանձերը, ոսկին ու արծաթը ավարի մատնեցին ու աղբատներին բաշխեցին: Եվ գյուղը բոլոր դաստակերտներով հանդերձ ու սահմաններով՝ եկեղեցուն նվիրեցին և ամենափրկիչ նշանի օրինակը այնտեղ ևս կանգնեցրին:

785 Իսկ երանելին, իսկույն իր ավետարանական արձվեստը բանցնելով, թագավորի անկեղծ օժանդակությամբ, սկսեց գավառում [քարոզել], ամենքին դուրս բերեց նախնիների ավանդություններից, սատանայապաշտ գիվա-

կան սպասավորությունից և մտեցրեց Փրիստոսի հնազանդ ծառայությունը: Երբ նրանց մեջ կենաց խոսքը սերմանեց ու ամենքին աստվածապաշտությամբ կրթեց, գավառի ընակիչներին մեծամեծ հրաշքներ երևացին՝ զևերը ալլակերպ ձևերով փախստական դարձան ընկնելով Խաղտյաց⁸⁶ կողմերը: Երբ նրանց ևս հաստատեց, գնաց հասավ Անի³⁷ անվանված ամուր վայրը՝ Հայոց արքաների գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը: Այնտեղ կործանեցին բազինը Զևա Արամազդ³⁹ աստծու, որը բոլոր աստվածների հայրն էր անվանված: Այնտեղ ևս տերունական [խաչի] նշանը կանգնեցրին, և ավանը իր ամբողջություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրեցին:

786 Դրանից հետո իսկույն ելան սահմանակից Եկեղյաց գավառը, և այնտեղ երևացին զևերը Հայոց թագավորների մեծ և բուն մեհյաններում, պաշտամունքի վայրերում, Երեզ ավանի Անահիտի մեհյանում, ուր զևերը վահանավոր զորքի նմանությամբ հավաքված մարտնչում էին և մեծագուշ աղաղակով լիռները թնդացնում: Նրանք փախստական դարձան, և նրանց փախելու ժամանակ բարձրաբերձ պարիսպները կործանվեցին հարթվեցին:

Դարձի եկած զորքերով այնտեղ հասածները, սուրբ Գրիգորը թագավորով հանդերձ, փշրեցին Անահիտ զիցուհու ոսկի արձանը, ամբողջ վայրը քանդեցին, փշացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին: Այնտեղից Գայլ գետի վրայով այն կողմ անցան ու քանդեցին Արամազդի դստեր՝ Նաննի մեհյանը թիլ ավանում: Երկու մեհյանների գանձերը ավարելով՝ Աստուծու սուրբ եկեղեցու ծառայությանը նվեր թողեցին տեղերով հանդերձ:

787 Այսպես բազում տեղերից վերացրին ձուլված, կռած կոփված, քանդակված, անպիտան, անօգուտ, վնասակար ու ցնորյալ մարդկանց անմտությունը արված գայթակղիչ, անմոռնչ [կուռքերը] և գարձյալ հավատի մեջ սրտանց հաստատվեցին: Արքան մեծասաստ իշխանությամբ հրաման տվեց այն կողմերի սատանայակուր և զիվամու ազգերին՝ թոթափել ու ազատվել ունայն, հնարած սնոտի-

⁶ Հմմտ. Մատթ. Գ, 10:

ապաշտութիւնից և հնազանդ լինել Բրիտոսի ծառայութեան ամենահաճելի լծին:

788 Երբ այնտեղ ևս ամենքի նկատմամբ հավասարապես այս բանը կատարեց՝ ավարտելով անհասարակ անհրաժեշտ քարոզութիւնը, այլևս չէր ապավինում թագավորի ահին ու սաստին՝ ամենքին հնազանդեցնելու համար, և ոչ միայն լոկ խոսքերով, այլև հնարներով ու հրաշքներով և տեսակ-տեսակ բժշկութիւններով փառավորեց Քրիստոսի սուրբ անունը: Այս ամենը կատարվեց մարդասեր Աստծու կամքով, Գրիգորի ձեռքով: Եվ ամեն տեղ հասնելով, ինքը՝ թագավորը, [կենդանի] քարոզ դարձավ խոստովանելով իր անօրենութիւնները. պատմում էր Աստծու արած բոլոր հրաշքների մասին, որոնք իր վրա կատարվեցին, բժշկութեան սղորմութիւնը. և այս ցույց էր տալիս բարձրաձայն աղաղակով, ամենքի առջև, հայտ հանդիման:

789 Ապա փութով հասավ Դերբան գավառը, որպեսզի այնտեղ ևս ջանասիրութեամբ առաջ տանի առաքելական քարոզութեան գործը և կարողանա ազատել նրանց դարձելի, դիցապաշտ, սատանայակիր, ճիվաղային բարբերից. խուժադուժ կողմերին աշակերտ դարձնելով՝ հեթանոսութեան կոշտ ու կոպիտ և անտաշ բարբերը աստվածուսուց իմաստութեան զգաստութեան կողմն էր շրջում, ավետարանական ավետիսներին ծանոթացնելով և կոկիլով հարազատ դարձնում:

790 Եկավ հասավ Արամազդի որդի կոչված Միհրի մեհյանը, այն դուռում, որը Բագայառիճ են կոչում պարթևերեն, և այն ի հիմանց բրելով քանդեցին, կուտակված գանձերը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաժանեցին և այդ տեղերը եկեղեցուն նվիրեցին, իսկ երկրի բնակիչներին ճշմարիտ զիտութեան մեջ հաստատեցին: Դրանից հետո նա ճիգ էր թափում իր մոտ եղած արքունիքը մեծամեծ ավագանու հետ մեկտեղ և ամբողջ ազատագունդ բանակով աստվածեղեն իմաստութեամբ կրթելու:

791 Իսկ Տրդատ թագավորը իր կին՝ Աշխեն տիկնոջ և իր քրոջ Խոսրովի դուստրի համաձայնութեամբ հրաման տվեց իր ամբողջ զորքերը միատեղ ժողովի կոչել: Ամեն կող-

մերից, ըստ հրամանի, շուտափույթ հասան Եշանակված վայրը՝ Վաղարշապատ քաղաքը Այրարատ գավառում, և հենց թագավորն էլ ճամփա ընկնելով այնտեղ հասավ: Ամբողջ զորքը առհասարակ կուտակվեց՝ մեծամեծներ, Ամբողջ զորքը առհասարակ կուտակվեց՝ մեծամեծներ, կուտակվեցին, գավառապետներ, պատվավորներ, պատվականներ, զորավարներ, պետեր, իշխաններ, նախարարներ, ազատներ, դատավորներ ու զորագլուխներ հասան, ներկայացան թագավորին:

792 Թագավորը ամենքի հետ խորհուրդ արեց, որպեսզի փութան, հասնեն բարի գործերին ծառանգորդ դառնալու: Եվ երբ, ասում է, փութանք Աստծու կողմից մեզ տրված կյանքի առաջնորդին՝ Գրիգորին հովիվ դարձնել, որպեսզի մկրտութեամբ լուսավորի և վերանորոգի մեր արարիչ Աստծու ամենուսուց խորհրդով:

793 Իսկ Գրիգորը հանձն շառավ ընդունել քահանայապետութեան մեծ պատիվը, ասաց. «Չեմ կարող համբերել, դիմանալ անշափ բարձրութեանը, քանզի անպատում է քրիստոսատուր փառքի առաջնորդութեան պատիվը՝ միջնորդ դառնալու Աստծու և մարդկանց միջև, այլ թող արժանի [մարդու] որոնեն, գտնեն»:

794 Ապա Աստծուց սքանչելի տեսիլք երևաց թագավորին: Տեսավ Աստծու հրեշտակին, որը խոսեց նրա հետ ու ասաց, թե «Պետք է որ դուք առանց հապաղելու Գրիգորին քահանայապետութեան պաշտոնը տաք, որպեսզի մկրտութեամբ լուսավորի ձեզ»: Աստծու հրեշտակը տեսիլքի մեջ երևաց նաև Գրիգորին, որպեսզի շինի թե այդ մասին պնդի, համառի, «Քանզի, ասում է, Քրիստոսից է այդ հրամայված քեզ», իսկ նա հավանելով անմիջապես գոչեց՝ ասելով, թե «Աստծու կամքը թող կատարվի»:

795 Այնժամ թագավորը շուտափույթ և երկյուղածութեամբ մեծ խնդրութեամբ հոգալով՝ հավաքեց երկրների գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին: Առաջինը, Անգեղ տան³⁹ իշխանը, երկրորդը՝ Աղձնյաց⁴⁰ իշխանը, որը մեծ բղբշխն է, երրորդը՝ մարդպետութեան իշխանը, չորրորդը՝ ասպետական իշխանութեան թագադիր իշխանը, հինգերորդը՝ սպարապետութեան իշխանը, Հայոց աշխարհի

զորավարը, վեցերորդը՝ Կորդվացի⁴¹ երկրի իշխանը, յոթերորդը՝ Սոփաց երկրի իշխանը, ութերորդը՝ Գուգարաց երկրի իշխանը, որն անվանվում էր մյուս բոլորի, իններորդը՝ Ռշտունյաց երկրի իշխանը, տասներորդը՝ Մոկաց երկրի իշխանը, տասնհինգերորդը՝ Սյունաց երկրի իշխանը, տասներկուերորդը՝ Մավգեից⁴² երկրի իշխանը, տասներեքերորդը՝ Ուտիացոց երկրի իշխանը, տասնչորսերորդը՝ Զարավանգ⁴³ և Հեր գավառի շահապ իշխանը, տասնհինգերորդը՝ մաղխագուսթյան տան իշխանը, տասնվեցերորդը՝ Արծրունյաց իշխանը⁴⁴։

796 Սրանք են Հայաստան աշխարհի, Քորդոմի տան ընտիր իշխանները, կուսակալները, կողմնակալները, հագարապետները, բյուրավորները, որոնց հավաքեց Տրդատ թագավորը և ուղարկեց Կապուտկացոց կողմերը, Կեսարիա քաղաքը, որը հայերեն Մաթաբ են կոչում, որպեսզի տանելով Գրիգորին, իրենց երկրի քահանայապետ դարձնեն ու պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնելու Եվ հրամայեց հրովարտակ գրել այս օրինակով։

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

797 «Վաղուց ի վեր կորած, մեղքերի տգիտությամբ պաշարված, մառախլապատ, միգապատ և ապշած էինք շկարողանալով նայել, իմանալ, նկատել, արդարության արեգակը տեսնել, որի համար էլ խավար էինք մթության մեջ թաթախված։ Իսկ երբ մեր արարիչ Աստծու քաղցրությունն ու մարդասիրությունը երևացին մեզ՝ արարածներին խրատելու և լուսավորելու, նա իր կենդանի լույսի ճառագայթները ծագեցրեց մեր սրտերում և կենդանացրեց մեր մեռելությունը՝ իր սուրբ, սիրելի նահատակներին այս կողմերը ուղարկելով։

798 Նրանք գալով, մեր անմտության [դիմաց] իրենց

քաջ՝ նահատակության, առաքինության հանդեսը ցույց տվին։ Եվ Տերը, որ գիտեր նրանց քաջությունը, թե ինչպիսիք էին, [ուղարկեք] որպեսզի մեզ՝ անմիտներին ևս իմաստություն սովորեցնեն և թե որչափ սիրով սիրեցին նրանք իրենց Տիրոջը, այդ պատճառով էլ առաքինության համար մղած մարտի ժամանակ սխրագործ տեր Աստված այնչափ հրաշքներ ցույց տվեց և մեզ սաստիկ պատիժներով պատուհասեց։ Մինչև անգամ մեր թագավորը խոզ դարձավ և արածում էր վայրենի գազանների հետ։ Այս մեզ ողորմելով, նահատակների ազոթքների բարեխոսությամբ, այս նահատակված Գրիգորի միջոցով ամենքիս բժշկեց։

799 Քանզի սա առավել ևս նահատակ գտնվեց, ավելի քան նահատակված, որի համար Աստված նրան մեզ առաջնորդ տվեց։ Սրա ձեռքով մեր նախկին ունայն սովորության կարգերը, հայրենի կուռքերը խլեց, մեշտեղից վերացրեց և մեզ ամենքիս սովորեցրեց իր օրենքներն ու հրամանները, որպեսզի իր կամքով ընթանանք, մինչև որ մեզ հայտ հանդիման հրաման տվեց՝ նույն այդ Գրիգորին՝ մեզ հովիվ, տեսուչ և ճշմարտապատում վարդապետ կարգել։

800 Այդ պատճառով մենք ապավինեցինք ձեր ազոթքների ընդունելության օգնությանը և ձեր սրբությանը՝ Ղևոնդիոս Կեսարիոս արքեպիսկոպոս և սուրբ եկեղեցու քահանայության այդտեղ գտնվող ամբողջ ուխտող, որպեսզի մենք՝ Տրդատ թագավոր, Մեծ Հայք երկրի ամբողջ զորքով, Աշխեն տիկին և մեծ օրիորդ խոսրովիդուխտ, ձեր ազոթքներով ողջունյալ առնենք Տիրոջ ողորմությունից։ Դրա համար ձեզ մոտ ուղարկեցինք զլիսավոր մարդկանց՝ մեր մեծ երկրի պատվական իշխանների, որպեսզի պատմեն ձեզ Աստծու բոլոր հրաշքները, որոնք այս երկրում մեզ հետ կատարվեցին։

801 Եվ մենք ձեզ մոտ բերել տվինք Քրիստոսի սուրբ խոստովանող Գրիգորին և մեր այս հրովարտակը ձեզ գրեցինք, որպեսզի ըստ Քրիստոսի հոգևոր աստվածատուր շնորհի ավանդության պարզեի, Գրիգորին տեսուչ, աստվածագնաց ճանապարհների առաջնորդության վարդապետ և մեզ հովիվ ու բժիշկ կարգեք, ինչպես մեզ հրամայված է

Աստծուց: Աղոթք արեք, որպեսզի Աստված մեզ իր օղոր-
ժութիանն արժանի դարձնի, ր առողջութիամբ գնանք նրա
ճանապարհներով և ձեր սերն ու ողջույնը հասնի մեզ»:

Այս օրինակով գրվեց հրովարտակի պատճենը:

802 Եվ կազմվեցին, պատրաստվեցին իրենց հետ
առան ընծաներ՝ ոսկի ու արծաթ, ձիեր ու շորիներ, զանա-
զան հանդերձներ, որպես զարդ ու սպաս եկեղեցիների
պատվական սուրբ տեղերին, ուր ուղարկված էին. իրենց
անցած վայրերում բոլոր եկեղեցիներին ընծաներ էին մա-
տուցում:

803 Հանեցին Գրիգորին արքունական ոսկեպատ կառքը՝
լծված սպիտակ ջորիներով: Եվ բոլոր իշխանները նրա մոտ
հավաքված կառքերով ու երկվարներով, զորքով, զինա-
նշաններով յուրաքանչյուրն իր գնդով շարժվեցին գնացին
Այրարատյան զավառից, Վաղարշապատ քաղաքից և հաս-
նելով հունաց սահմանները հյուրամեծարության բազում
պատիվներ գտան այլևայլ քաղաքներում: Շատ զվարճու-
թյուններ, ցնծություն և ուրախության խնճուղներ կազմա-
կերպեցին, երբ լսեցին Աստծու արած հրաշքները և փրկու-
թյան դարձն ու օգտակար ճանապարհներով գնալը:

804 Այսպես ճանապարհներում պատիվներ ստանալով՝
եկան հասան Կեսարիա⁴⁵ քաղաքը և այնտեղ տեսան սուրբ
կաթողիկոս Ղևոնդիոսին ու բոլոր եկեղեցական խումբ-
խումբ սուրբ կղերականներին ու դաս-դաս հրեշտակա-
կրոն սպասավորներին: Ողջույն տալով և պատմե-
լով նրանց, թե ինչ էր մի անգամ արել Աստված, թա-
ղալորի թուղթը մատուցեցին սուրբ քահանայապե-
տին, և նա, ինչպես և բոլոր քաղաքացիք, մեծ խնդու-
թյամբ ընդունեցին: Ամենքը ցնծության տոն կատարեցին
և, սուրբ Գրիգորին պատվելով, ինչպես արժանի է նրա
առաքինություններին, ճգնություններին ու մարտիրոսավայել
մարտին, կանթեղներով, սաղմոսներով ու հոգևոր երգե-
րով փառավորեցին նրան: Քաղաքի իշխանները եղածներին
շատ մեծարանքներ ցույց տվին և հոգատարությամբ ընդու-
նեցին, ըստ Քրիստոսի սահմանած կարգի: Այսպես, ամեն-

րից մեծ պատիվներով մեծարվեցին մարտիրոսի երանելի
անվանը արժանի ձևով:

805 Բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով եղավ Կեսարիա
քաղաքում, որպեսզի ձեռնադրեն սուրբ Գրիգորին և նրան
ավանդեն Քրիստոսի քահանայության խոնարհ աստիճանը,
և Աստծու փառավորության, եպիսկոպոսության բարձր
աստիճանն ու մեծ փառքը: Սուրբ Ավետարանով նրան ձեռ-
նադրեց եպիսկոպոսների ժողովը, որի զխավորն էր Ղևոնդի-
ոսը, որպեսզի նա իշխանություն անի երկնքում ու երկրում,
երկնքում արքայության փականքը առնելու, իսկ երկրում՝
կապելու ու արձակելու*:

806 Մեծ պատվով, թղթով ու ժողովով սուրբ Գրիգորին
իշխաններով հանդերձ այնտեղից ճանապարհ գրեցին:
Հրաժեշտ տվին և ճանապարհ ընկնելով մեր Տեր Հիսուս
Քրիստոսի շնորհներով եկան հասան Սեբաստիա քաղաքը
ու այնտեղ որոշ ժամանակ իջևանեցին, նա զտավ այնտեղ
կրոնավորների բազմություն, որոնց համոզեց իր հետ գալ,
որպեսզի նրանց իր երկրի քահանայության կարգը տա. և
բազմաթիվ խմբեր կուտակվեցին, որոնց նա առավ իր հետ
ու շատ մեծարանքների արժանացավ երկրի եպիսկոպոսնե-
րից, իշխաններից ու ժողովրդից:

807 Իսկ որտեղից որ անցնում էին, ժողովուրդը կու-
տակվում էր տեսնելու սուրբ եպիսկոպոս Գրիգորին, որ-
պեսզի օրհնվեն նրանից: Ասում էին իրար թե՛ կեք տեսնենք
սուրբ եպիսկոպոս Գրիգորին, քանզի սա այն մարդն է, որ
Քրիստոսի սիրուն համբերեց շարշարանքներին, հավա-
տարիմ վկա եղավ՝ խոստովանողի անուն ժառանգեց»:

808 Սրանից հետո իր հետ առավ կամակիցների բազ-
մությունը, նախարարակույտ զորքով հանդերձ. հրաժեշտ
տվեց այնուհետև շնորհատուր պարզներով ու բոլոր լու-
րայիններով անձնատուր լինելով Աստծու շնորհներին՝
ճանապարհ ընկավ և այսպես բազմաթիվ օթևաններ անց-
նելով առողջությամբ, հաջողությամբ ու հոգեկից ուրախու-
թյամբ եկան հասան Հայաստան աշխարհը:

* Հմմտ. Մատթ. ԺԶ, 19:

809 Երբ եկավ հասավ Հայաստանի սահմանները, Գրիգորը լսեց, թե Վահեվանյան մեհյանը մնացել է Տարոնի երկրում՝ մեծագանձ մեհյանը լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձեռնած բազում նվերներով: Պաշտամունքի ութերորդ հռչակավոր [վայրն] էր Վիշապաքաղն Վահագնի անվամբ, Մեծ Հայքի թագավորների զոհերի տեղը, Քարբե լեռան լանջին, Եփրատ գետի վրա, Տավրոս մեծ լեռան դիմացը, որը և պաշտամունքի վայրերի հաճախաշատ լինելու պատճառով անվանված էր Աշտիշատ: Քանզի այնժամ դեռևս շին էին նրանում երեք բազիլիկները, առաջինը՝ Վահեվանյան մեհյանը, երկրորդը՝ Ոսկեմայր Ոսկեծին աստվածուհու և բազիլիկ այս անվամբ էլ կոչված էր Ոսկեհատ Ոսկեմայր դիցուհու, երրորդը, Աստղիկ դիցուհու մեհյանը, Սենյակ՝ Վահագնի կոչված, որը հունական ձևով Ափրոդիտես է: Արդ՝ այնտեղ դիմեց սուրբ Գրիգորը, որպեսզի այն ևս քանդի, քանզի տակավին տգետ մարդիկ շփոթությամբ զոհ էին մատուցում այս մնացած բազիլիկներին:

810 Երբ վերադառնում էր նա հունաց կողմերից, իր հետ բերել էր մեծ մարգարե, Երանյալ Հովհաննես Մկրտչի ու Քրիստոսի սուրբ վկա Աթանազիոսի⁹⁷ ոսկորների նըշխարները: Երբ եկան հասան մեհյանների դիմաց, Եփրատ գետի մոտ, կամենում էր նրանց վեր հանել մեհյանների բարձրավանդակ տեղը, կործանել բազիլիկները և նրանց վկայարաններ շինել:

811 Երբ եկան մոտեցան Եփրատ գետին երկու ձիւնթաց (հեռավորությամբ) և դեռ կամենում էին անցնել մի փոքր ձորակ, սակավ ջրի միջով, կանգնեցին կառքերի սպիտակ ջորիկները, որոնց վրա գտնվում էին աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները և շկարողացան հանել ձորակի միջով: Հայտնվեց Տիրոջ հրեշտակը Գրիգորին ու ասաց. «Տերը կամեցավ, որ Աստծու սրբերն այս տեղում բնակվեն»: Ապա խկույն բազմաթիվ զորքերը բոլորը միասին

օգնելով շինեցին մատուռը և սրբերին գերեզման փոխադրեցին:

812 Երբ մատուռն էին կառուցում, Գրիգորը հրաման տվեց զորականին ու իր հետ եղած իշխաններին, որպեսզի ելնեն ու մուրճերով տապալեն մեհյանի շինվածքը: Նրանք ելնելով շատ ջանացին, բայց շկարողացան բազիլիկների դռները գտնել, որ ներս մտնեն, քանի որ գեները նրանցից ծածկեցին: Դրսից ջանացին, սակայն երկաթը շներգործեց այնտեղ, ապա իշխանները, փութացին հասան և նրան ամեն ինչ պատմեցին:

813 Իսկ նա առավ տերունական խաչի նշանը և ձորակից ելնելով կանգնեց շինվածքի բարձրաբերձ տեղերին դեմ հանդիման ու ասաց. «Թող քո հրեշտակը, Տեր, հալածի նրանց»: Այս խոսքերի վրա ուժգին հողմ փչեց խաչանիշ փայտից, որը ձեռքում բռնած էր սուրբ եպիսկոպոսը: Հողմը բարձրացավ, ունեց լեռան հավասար և եկավ հարթեց, տապալեց, վայր գցեց բազիլիկների ամբողջ շինությունները: Այնպես կործանեց, որ դրանից հետո ոչ ոք այդ տեղում չէր կարող որևէ հետք նշմարել, ոչ քարի, ոչ փայտի, ոչ ոսկու, ոչ արծաթի և բնավ չէր երևում թե այնտեղ որևէ բան էր եղել: Այն տեղում գտնվող քրմությունը ծառայող մարդկանցից շատերը կոտորվեցին, և նրանց ոսկորները անհետ եղան: Տեսնողներից անթիվ մարդիկ հավատացին: Սուրբ Գրիգորը ասաց. «Արդ՝ տեսեք, թե ինչպես ջնջվեցին ձեր գայթակղությունները, քանզի ոչինչ էին. բայց սրանից հետո ծառայեցեք տեր Աստծուն, որն ստեղծեց երկինքն ու երկիրը»:

814 Սրանից հետո ելավ նա մեհյանների վայրերը և երկրի մարդկանց ժողովելով զեպի աստվածապաշտություն դարձրեց և այնտեղ եկեղեցու հիմքեր դրեց ու Քրիստոսի փառքի սեղան կանգնեցրեց, որովհետև նախ և առաջ այստեղ էր, որ եկեղեցիներ շինելու սկիզբը դրեց: Հանուն սուրբ երրորդության սեղան կառուցեց, մկրտության ավազան շինեց և նախ մկրտությամբ նրանց լուսավորեց, որոնք իր հետ էին՝ մեծամեծ նախարարներին, որ իր հետ գնացել էին Կեսարիա քաղաքը և ապա գավառականներին՝ երկրի

⁹⁷ Հարս:

բնակիչներին: Քսան օր իջևանեց և այնտեղ մկրտեց ավելի քան տասնինը բյուր՝ մարդկանց և սեղան կանգնեց սրբերի գերեզմանի իր շինած վկայարանում, փրկութիան պատարագ մատուցեց և այնտեղ բաշխեց կենարար Քրիստոսի մարմինն ու արյունը:

815 Հրամայեց, որ տարեց տարի այդ նույն տեղում ամենքը հավաքվեն՝ սրբերի հիշատակը կատարելու, որի օրը սահմի ամսի յոթն էր, որպեսզի, խնդությամբ հավաքվելով, տոնախմբութուն անեն, քանզի այնտեղ էր նախ և առաջ եկեղեցիներ շինելու սկիզբը դրել: Տարբեր տեղերում քահանաներ կարգեց և այդ վայրերը լցրեց եկեղեցիների շինությամբ ու քահանաներով:

816 Եվ ինքը հեռացավ այնտեղից, Քրիստոսի խաչի զորութիան մեծապանծ պարծանքով լի և վերցրեց սրբերի նշխարների մի մասը, որպեսզի այլ տեղերում ևս նրանց հիշատակը հաստատի: Երջում էր ամեն տեղերում ու գավառներում, եկեղեցիներ շինում ավաններում ու արարակներում և մկրտութուն կատարում, քահանաներ կարգում:

817 Լսեց ապա և մեծ թագավոր Տրդատը, որ Գրիգորը եկել հասել է մեր Հայոց երկիրը: Առավ իր զորքը, Աշխեն տիկնոջը և իր քույր Խոսրովիդուխտին ու շվեց Այրարատյան գավառից, Վաղարշապատ քաղաքից՝ Գրիգորին ընդառաջ: Եկավ հասավ Բագավան գյուղաքաղաքը, որը պարթևներն լեզվով կոչվում է Դիցավան և այնտեղ սպասեց մեկ ամիս ժամանակով: Իսկ նա շրջում էր, որպեսզի տարբեր կողմերը լցնի եկեղեցիներով, քահանաներով, [եկեղեցու] սպասավորներով ու ամեն տեսակ աստվածազործ պաշտամունքային կարգերով և շատերին լուսավորի մկրտությամբ:

818 Ապա եկավ հասավ վերոհիշյալ Դիցավանը ամենայն մեծամեծներով, զորքով ու աշխարհակույտ ամբոխով, որոնք տարբեր կողմերից էին հավաքվել, գնում շրջում էին նրա հետ, բժշկութուն գտնում և նրանցից յուրաքանչյուրը իր պետքերն էր հոգում նրա միջոցով: Եվ նա ամենասփյուռ վարդապետությամբ ամենքի համար

կենաց խոսքն էր սերմանում և Ավետարանի բոլոր սպասավորներով հանդերձ, որոնք իր հետ էին, և հնարավոր չէ յուրաքանչյուրին անուններով նշել՝ բարոզում էր Ավետարանը: Երանելի եպիսկոպոսը նրանց հետ միասին հանձնվելով Աստծո շնորհներին, եկավ հասավ նպատ լեռան ստորոտը:

819 Ընդառաջ եկավ նրան թագավորը, ամբողջ զորքով հանդերձ, Եփրատ գետի ափին և հենց որ նա նրանց պատահեց, ամենքին լիացրեց Քրիստոսի Ավետարանի ողջույնով ու բազում ցնծությամբ և ուրախությամբ դարձան ավանը: Այնտեղ վերադարձած իշխանները թագավորին մատուցեցին ողջունաբեր թղթի բերված պատասխանը, որի պատճենը այսպես էր գրված.

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԹՂԹԻ ՊԱՏՄԵՆԸ

820 Գանահարված ու խրատվածներ, զարնված ու համոզվածներ, տանջված ու նվաճվածներ, կորած ու զրտնըվածներ, մոլորված ու դարձի եկածներ, ուշադրության առնված ու Տիրոջից սիրվածներ՝ Տրդատ Մեծ Հայքի թագավոր, Աշխեն տիկին, մեծ օրիորդ Խոսրովիդուխտ և Մեծ Հայքի բազմամբոխ ժողովրդի ամենայն բազմութուն, Ղևոնդես արքեպիսկոպոս մեծ՝ Կեսարիայի մետրոպոլիտ և ամենայն ուխտ սուրբ եկեղեցու քահանայության, եպիսկոպոսների, երեցների, սարկավազների ու ժողովրդի ի Տեր ողջույն:

821 Աստծուց ձեզ հասած կենսատու փրկութիան համար, ինչպես մեզ պատմեցին, անսպաժան ուրախությամբ զոհացանք Քրիստոսի անզեղչական փառքի և Աստծու այն սուրբ նահատակների համար, որոնք ձեր մեջ և ձեր երկրում

* Բյուր՝ տասը հազար:

* Բնագրում մեզադէ, հունարեն՝ մեծ:

փառավորվեցին. Որպեսզի դուք էլ նայելով նրանց ընթացքի վախճանին և նմանվելով նրանց հավատքին՝ փառավորվեք, նրանց պսակներով պսակավորվեք:

822 Քանզի ամենքի և բոլոր երկրների արարիչը, որն ամենքին համոզում է, որ [նրա] որդեգրությունն ընդունեն, իր հաճույական կամքով ամենքին խրատում է, որով մխիթարելու է սնամաստակ աշխատությունից, իր արքայության մեջ հանգստացնելու է բեռնավորվածներին ու հոգնածներին «Քանզի նրա լուծը քաղցր է և բերը թեթև»¹: Իր թևերով պաշտպանում է, վարդապետում, որպեսզի ամենքին իր հանգստյանը արժանի դարձնի:

823 Քանզի դուք կանխավ արժանին շնանաչեցիք, այդ պատճառով էլ անարժան գավազանը բերեց ձեզ վրա քնից ընդոստ արթնացածի նման, որպեսզի ճանաչեք զգաստությունը, որ արժանավորն է: Եվ որովհետև դուք մարդկայինը շնանաչեցիք մարդկայնորեն, ձեզ տեղյակ դարձրեց ոչ մարդկայնապես: Եվ որին անգիտությունք արհամարհեցիք, ձեզ հաստատեց անշարժ գիտության մեջ, քանզի այն վեմք, որ շինողների կողմից անարգված էր, ձեզ համար անկյան գլուխ եղավ² ։

824 Նա, որին ուրախությամբ բարկացրիք, արցունքներով հաշտվելու եք նրա հետ և այն, որից ձեր աչքերը փակելով խավար էիք համարում, ծագեց, բացեց ու լուսավորեց ձեր աչքերը, վերացրեց ձեզանից հեթանոսության խավարը և ճառագայթարձակ պատմուճան հագցրեց: Իսկ նա, որին անմիտ էիք համարում և ամբարտավանորեն սպանել ցանկանում, նույն ինքը ձեզ իմաստուն դարձրեց և նույն ինքը ձեզ տրվեց, որպես [փրկություն] գտնող:

825 Արդ՝ երբ մենք տեսանք այսպիսի հրաշալի մարդուն և լսեցինք մեծամեծ հրաշքների մասին, որոնք նրա ձեռքով ձեզ մոտ կատարվեցին, Աստծու սիրո խորությունն մեջ ընկղմեցինք ինչպես ալիքների բազմությունը ահեղ ջրերի մեջ, անհատնում գովարանությունք և դեռ ավելին՝ անդա-

դար բեռանով և անհանգիստ լեզվով օրհնեցինք մեր բարևաբար, սքանչելագործ պարզևաբաշխ տեր Հիսուս Քրիստոսին: Գոհություն մատուցեցինք առ Աստված՝ հայրն ամենայնի, շնորհելու Գրիգորին սուրբ հոգու անապական պարզևները, որով և դուք արժանի եք լինելու երկնքի արքայության ողջունի շնորհին: Եվ ձեզ [թեև] մարմնով հեռու, հոգով մերձավոր համարելով՝ հիշեցեք ձեր նոր աղոթքներում, ձեզ պարզև տրված փրկության մեջ, մանավանդ, երբ ձեզ սըրբերի հիշատակը տոնեք ձեր ուրախությամբ:

826 Եվ թող ուխտը հաստատուն մնա երկու կողմերիս միջև, որպեսզի ձեր երկրի նորոգ քահանայապետության մեր կողմից պարզևաբաշխումը անշարժ մնա Կեսարիայի եկեղեցու մեջ, որտեղից պատրաստվեց ձեզ փրկության ձեռնադրությունը: Այսպիսով, խորհրդի անապական պարզևները ձեզ կբաշխվեն մարտիրոսացած աջով, շնորհիվ վերանորոգ մկրտության ու փրկչի խաչի, Քրիստոսի կենդանաբար մարմնի ու քավիչ արյան և բազմացյալ քահանայությանց երանությունք, որով և դուք կլինեք վերանալով խառնվածներ աղոթաբուխ մշտնջենավորներ քրիստոսակեցույց գնդի գործին: Ողջ եղեք Քրիստոսով և շարունակ վայելեցեք Տիրոջ փրկությունք:

827 Ուրախ եղան թղթի մխիթարությամբ և որովհետև ուղեգնացնելը լուսավորությամբ եկել հասել էին ու երևացել աստվածաշնորհ պարզևներով, առավել հոգևոր սիրո անձկությունն էին սփռում և շատ ավելի հաստատվեցին հավատքի մեջ մեծ ու ցնծալի բերկրությունք:

828 Իսկ նա իսկույն, ընդունված սովորությունք, անդադար վարդապետությունը գործի դնելով, Տրդատ բարեպաշտ արքայի մասնակցությունք այնտեղ իր գործն էր առաջադրում, խրատում էր հորգորելով, որով առավելագույնս հնազանդվում էին նրան ըստ Աստծու հրամանների թագավորը և ամբողջ զորքը աշխարհախումբ բազմությունք հանդերձ, որոնք բոլորը հանձն առան նրա խնդրածց կատարել և հրամայածները գործադրել:

829 Եվ նա հրաման տվեց արքայազունդ բանակների մի ամիս ժամանակով պասի ու աղոթքի մեջ մնալ: Սկսեց

¹ Մատթ. ԺԱ, 30:

² Գործք. Գ, 11:

նա սովորագրան [ձեռով], իր հետ այնտեղ բերված ընկերներով միասին պասն ու աղոթքները, տքնությունները, արտասովորյալ պաղատանքները, խստակեցությունները, աշխարհահեծ հոգսերը, հիշելով հոգեպատում մարդարեի ասածը, թե «երբ որ հեծեծես, այն ժամանակ կապրես»^{*}։

830 Այսպես շատ աշխատանք կատարեց՝ [ջանալով] ամբողջ երկրին բարիք գործելու որևէ միջոց գտնել, որի համար էլ ամենաշնորհն Աստված իր պարգևաբաշխ սուրբ աջով իշխանություն տվեց [նրան]՝ հայրական ձեռով ծնելու նոր ու սքանչելի ծնունդ, ամենքը ջրից ու հողուց, [ինչպես] արգանդից, մյուս անգամ վերստին ծնվելու մկրտությամբ, և կատարյալ դարձնելու, սրբելու, զրոշմելու նրանց որպես Տիրոջ մեկ ժողովուրդ։

831 Այնտեղ հիմքեր դրեց, եկեղեցի շինեց ու սրբերի ոսկորներին նշխարները, որ ունեւր, տեղավորեց տերունական տանը։ Սույնպես և դավառների ամեն կողմերում եկեղեցիների հիմքեր դրեց, սեղաններ կանգնեցրեց և քահանաներ կարգեց։ Ամբողջ երկիրը սրտանց դարձ կատարելով ձգտում էր պասի, պաշտամունքի ու Աստծու երկյուղին։

832 Իսկ երբ լրացավ պաս կատարելու տրված ժամկետը, երանելի Գրիգորը առավ աշխարհաբնակ զորքը և իրեն՝ թագավորին, նրա տիկին Աշխենին, մեծ օրիորդ Խոսրովի-գովստին, ամենայն մեծամեծներին և բանակի բոլոր մարդկանց, առավոտյան այգը լուսանալուն պես Ծփրատ գետի ափը տարավ և այնտեղ մկրտեց⁴⁸ առհասարակ ամենքին հանուն Հոր և Որդու և սուրբ Հոգու։

833 Երբ բոլոր մարդիկ ու թագավորը իջնում էին այնտեղ՝ Ծփրատ գետի ջրերի մեջ մկրտվելու, Աստուծուց սքանչելի հրաշք երևաց, քանզի գետի ջրերը կանգնելով ետ դարձան։ Սաստիկ լույս երևաց լուսավոր սյան նման և կանգնեց ջրերի վրա ու նրա վրա տերունական խաչի կերպարանքը. և լույսն այնքան ծագեց, մինչև որ արգելեց ու նվաղեցրեց արեգակի ճառագայթները։ Օծություն յուղը, որ Գրիգորը մարդկանց վրա էր թափում, գետի մեջ շրջան

կատարելով մարդկանց շուրջն էր պտտվում։ Ամենքը դարձացած օրհնություն էին տալիս ի փառս Աստծու։ Օրվա երեկոյան հրաշքը աներևույթ եղավ, և նրանք դեպի վեր՝ ավան վերադարձան։ Նրանք, որ այն օրը մկրտվեցին, ավելի քան տասնհինգ բյուր էին, արքունական զորքից։

834 Ելան այնտեղից մեծ ցնծությամբ, սպիտակ հանդերձներով, սաղմոսներով ու օրհնություններով, վառ կանթեղներով ու մոմերով և լուսավառ ջահերով, մեծ ուրախությամբ և սաստիկ զվարթությամբ լուսավորված ու հրեշտակացած։ Աստծու որդեգրի անուն ստացած մտան սուրբ Ավետարանի ժառանգությունը և սրբերի վիճակին խառնվելով, Քրիստոսի անուշ հոտով ծաղկելով, վեր ելան, տերունական տունը դարձան։ Այնտեղ [Գրիգորը] օրհնություն պատարագ մատուցեց, ամենքին հաղորդություն տվեց զոհության խորհրդով, բոլորին բաշխեց սուրբ մարմինն ու պատվական արյունը ամենափրկիչ Քրիստոսի, որ կենդանարարն է ու կեցուցիչը ամեն մարդկանց, արարիչն ու աշխարհագործը բոլոր արարածների և աստվածատուր շնորհները ամենքին առատապես մատակարարեց։

835 Դրանից հետո հոգևոր մխիթարության համար այնտեղ յոթ օր մնաց։ Այդ յոթ օրերում արքունական բանակից մկրտվեցին ավելի քան շորս հարյուր բյուր այր, կին ու մանուկ։

836 Եվ կարգադրեց բերված մարտիրոսների հիշատակների համար մեծ տոն սահմանել սնտաի պաշտամունքի ժամանակներում ամենաբեր նոր պտուղների Ամանորի աստծու՝ Հյուրընկալ Վանատուրի* տոնին, որը առաջներում հենց նույն տեղում ուրախությամբ տոնում էին Նավասարդի օրը։ Որպեսզի հավաքվելով մեծ երանելի Հովհաննեսի և Աստծու սուրբ Ծահատակ Աթանագիների հիշատակին այդ օրը նույն ավանում խմբված տոնեն։

837 Ուր և երանելի Գրիգորը իր ուսուցչությունը ի գործ դրեց և հավաքվածներին ընդունելի դարձնելու համար քաղցրացրեց ու ծովացրեց վարդապետության խորու-

* Ծմ. Լ, 15։

* Հմմտ. Բ. Մակար. 2, 2։

թյունը, լիքը լցրեց ամեն հոգևոր բարություններով: Դրանից հետո նա շրջվեց, վերահասու եղավ Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերին՝ շինելով եկեղեցիներ բոլոր նահանգներում, գավառներում, կողմերում, քաղաքներում, ավաններում, շեններում, գյուղերում ու ագարակներում: Այդպես էլ թագավորը իր ամբողջ իշխանություն մեջ առհասարակ նշանակեց շորսական ծխի հողաբաժին բոլոր ագարակ տեղերում, իսկ ավաններում՝ յոթական ծխի հողաբաժին⁴⁹-ի ծառայություն սպասավորության քահանայության [որպես] նվեր պտղի՝ Տիրոջը մատուցեց:

838 Քահանաներ կարգեց ամեն տեղերում և հրաման տվեց, որ պաշտվի միայն տեր Աստվածը՝ երկնքի ու երկրի արարիչը: Ամեն տեղ բազմացրեց Տիրոջ սեղանի սպասավորներին, բոլոր եկեղեցիներում յուրաքանչյուր սեղանին քահանաներ կարգեց: Այսպես էլ եպիսկոպոսներին Տիրոջ ժողովրդի զլսավորությունը հանձնեց և հրաման տվեց նրանց հավատարիմ առաջնորդությամբ լուսավորապես Քրիստոսի հոտին վերակացու լինել:

839 Նույնպես [Գրիգորը] համոզեց թագավորին, որպեսզի զանազան գավառներից, կողմերից, այլևայլ տեղերից մանկանց բազմություն հավաքեն ուսուցանելու նպատակով, գազանամիտ, վայրենագույն և ճիվղաբարո գավառների բնակիչներին, որոնց ընդգրկեց ուսուցման մեջ և հոգևոր սիրով ու եռանդով վերացրեց դևերի ու սնոտի կուրքերի պաշտամունքի շարավաճոտ աղտն ու ժանգը և այնչափ հեռացրեց իրենց բուն բարբերից, մինչև որ նրանք ասացին, թե «մոռացա իմ ժողովրդին ու իմ հոր տունը»⁵⁰:

840 Տրդատ թագավորը Հայոց երկրի տարբեր կողմերին հրաման տվեց՝ իր իշխանության նահանգներից, գավառներից, ուսման համար մատաղ մանուկների բազմություն բերել և նրանց վրա հմուտ ուսուցիչներ կարգել: Առավելապես քրմերի պղծագործ ցեղին և նրանց մանուկներին այնտեղ հավաքել, հարմար տեղերում դաս-գաս խմբել և ապուստի թոշակ նշանակել: Նրանց երկու մասի բաժանեցին:

ումանց տվեցին ասորի դպրության և ոմանց՝ հելլենականին: Գրանով իսկույն, մի ակնթարթում, երկրի վայրենամիտ, դատարկասուն և անասնաբարո բնակիչները արագորեն մարգարեազետ, առաքելածանոթ և Ավետարանի ժառանգորդներ դարձան ու աստվածային բոլոր ավանդություններին ոչ մի բանով անտեղյակ [չմնացին]:

841 [Գրիգորը] հասավ իր առաջին դաստակերտը, Այրարատյան գավառի մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ⁵⁰, որտեղից առաջին աստվածատուր հրամանների սկիզբը եղավ, ուր նախ նշմարեց և նշանակելով կանգնեցրեց սուրբ խաչի նշանը, ուր և Աստծու սուրբ նահատակները զետեղվեցին և նրանց վկայարաններում, սրբերի գերեզմանների վրա, Աստծու սեղաններ կանգնեցրեց, նշանակված տեղում եկեղեցի շինեց՝ տեսիլքի մեջ իրեն ցույց տրվածը, որը նախապես իր կողմից կնքված էր, այնտեղ կանգնեցրեց Քրիստոսի եկեղեցին: Նույնպես էլ մեհյանների տեղերում, որոնք նախապես կործանեց և Արտաշատ քաղաքում ու ամեն տեղերում, նահանգներում ու գավառներում առհասարակ, այս ձևով վարվեց և բազմացրեց եկեղեցիները, քահանաներ կարգեց ու քրիստոսյան դրոշմով ամենքին առհասարակ պատվում էր, որպեսզի բոլորը սուրբ հոգով լինեն:

842 Այսպես ամբողջ Հայոց երկրում, ծայրից ծայր, ջանաց, սփռեց, տարածեց քարոզության ու ավետարանության գործը՝ Սատաղացիներին⁵¹ քաղաքից մինչև խաղտյաց երկիրը, Կղարքի⁵² մոտ, ընդհուպ մինչև Մասբունի⁵³ սահմանները, մինչև Արանաց դռները, Կասպից սահմանները և Հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը: Ամիգ⁵⁶ քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, անցնելով Ասորիքի սահմանները, Նոր Շիրական⁵⁵ երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահբե—Տան⁵⁶ իշխանի երկիրը և Ատրպատական՝ սփռում, տարածում էր իր ավետարանական քարոզը⁵⁷:

⁵⁰ Հմմտ. Սաղմ. ԽԳ, 11:

⁵¹ Բնագրում՝ ոտաստակ:

843 Իր կյանքի բոլոր ժամանակներին՝ ամառ և ձմեռ, ցերեկ ու գիշեր անվեհեր, առանց հապաղելու իր իսկ ավետարանական ողջունատու ընթացքով, առանց ընդդիմության հակառակորդների կողմից, ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց թագավորների, իշխանների ու բոլոր հեթանոսների առջև և ամեն մարդու զարգարեց Քրիստոսի զգեստով ու հոգեպես:

844 Եվ բազում բանտարկյալների, կալանավորների ու բռնակալների ձեռքում շարշարվածների փրկություն տվեց՝ կորզելով նրանց Քրիստոսի փառքի ահավոր զորությունը և անհրավազիր, ապօրինի շատ մուրհակներ պատռեց: Շատ վհատված սղափորների համար իր մխիթարական քարոզությունները մեծ Աստծու և ամենափրկիչ Հիսուս Քրիստոսի փառքի հայտնության համաձայն հույսի ակնկալություն նվաճեց և ամենքին միանգամայն փոխեց, աստվածապաշտության ու կարգ ու կանոնի մեջ դրեց:

845 Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում հաստատեց դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական, անձավաբնակ, արդիաբնակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց առավաշակերտ, ձեռնատուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանին արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր: Նրանցից ասաջինի անունը Աղբիանոս էր, որը հետո Եփրատ գետի կողմերում եպիսկոպոս եղավ, երկրորդինը՝ Եվտաղիոս, որը Բասեն գավառի կողմերում հոգևոր հովիվ կարգվեց, երրորդինը՝ Բասոս, չորրորդինը՝ Մովսես, հինգերորդինը՝ Եվսեբիոս, վեցերորդինը՝ Հովհաննես, յոթերորդինը՝ Ազապես, ութերորդինը՝ Արտիթես, իններորդինը՝ Արսուկես, տասներորդինը՝ Անտիոքես, տասնմեկերորդինը՝ Տիրիկես, տասերկուերորդինը՝ Կիրակոս⁵⁸: Սրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու, քարոզությունը տարածելու համար: Մյուսների անունները եթե որևէ մեկը կամենա, չի կարող թվել:

846 Եվ Աղբիանոսին՝ ճշմարիտ ու աստվածասեր մարդուն, թողեց արքունի դռան բնակիչների եպիսկոպոս և ինքը

ժամանակ առ ժամանակ անբնակ լեռներն էր ելնում, ուր և ինքն իր անձով իսկ օրինակ էր ցույց տալիս: Բոլոր մենաստաններից առնում էր որոշ աշակերտների և գնում դառնում էր լեռնակյաց, մենակյաց, մտնում էր խոռոչների ու ճեղքերի մեջ և առօրյա սնունդը հայթայթում խոտեղեն ու տեղիքներով: Այսպես՝ վշտակյաց տկարության էին անձնատուր լինում, մանավանդ, որ աչքի առջև ունեին առաքելական խոսքերի մխիթարությունը, թե «երբ տկարանում եմ Քրիստոսի համար, այն ժամանակ զորացած եմ լինում» և թե «ավելի լավ է պարծենալ տկարությանը, որպեսզի իմ մեջ բնակվի Քրիստոսի զորությունը»^{* *}:

847 Այնուհետև այնտեղ չէին հարում գինով, այլ լըցվում էին հոգով, ու սրտերը հոգևոր երգերով էին պատրաստում ի փառս և ի գովություն Աստծու: Այնտեղ վարժվում էին հոգեպատում գրքերի քաղցրուսույց ընթերցանությամբ: Այնտեղ քաջալերվում էին հորգորոզ լուսավոր քարոզությամբ՝ հասնելու Քրիստոսի նշանակած պսակառատ նպատակակետին: Այնտեղ հոգով եղում էին աստվածապաշտական սպասավորությամբ: Այնտեղ աղերսալի աղոթում էին, փարվելով պաղատում և ամենքի կյանքի համար հաշտեցուցիչ խնդրանքներ էին անում մարդասեր Աստծուց:

848 Այս միևնույն հոգեկրոն գործով շատ օրեր անց էր կացնում անբնակ տեղերում, Եփրատ գետի ակունքների մոտ, բնակվելով երկրի քարայրներում ու քարածերպերում, լեռների կատարներին, օրինակ առնելով մեծ մարգարե Եղիայից և երանյալ առաքինի Հովհաննես Մկրտչից, որոնց բարի գործերին նախանձավոր եղավ, նույն առաքինի ապրելակերպը և աստվածամուխ կյանքը իր անձի վրա ցույց տվեց:

849 Եվ եթե երբեմն երբեմն անհրաժեշտ էր լինում իջնել, շրջել՝ հոգով զորացնելու ճշմարտության աշակերտներին, բոլոր եկեղեցիներին, պիտանի օգտակար բաների համար օգնության հասնելու Աստծու շնորհներով, առանց

* Բ Կորնթ. ԺԲ, 10:

** Բ Կորնթ. ԺԲ, 9:

հապաղելու, առանց բնավ դանդաղելու շարունակ իջնում էր պատահող դեպքերին օգնելու և Աստծու զորությունները գործելու Անփակ բերանով ավելի հորդ ու առատ էր ծավալում վարդապետության վտակները ու սերմանում լսողների սրտերի մեջ և այս անում էր նա ամբողջ կյանքում իր անձի ու աշխարհի համար:

850 Քանզի ճշմարիտ ուսուցիչները սովոր են իրենց ուսաքինությունները աշակերտների համար օրինակ դարձնել, մանավանդ որ մտաբերում են տերունականը, միմիայն իմաստուն Աստծունը, որովհետև ասում է. «Սկսեց Հիսուսը գործել և ուսուցանել»*, նա շատ անգամ իր աշակերտներին առնում մի կողմ էր տանում և իր անկարող անձով կարողությունների համար օրինակ էր դառնում, երբ Խարորական լեռան վրա տալիս էր խոստացած երանությունը և երբ նույն լեռան վրա կանոնական աղոթքն էր անում, մինչդեռ աշակերտները նավում էին Տիբերական ծովի վրա: Եվ դարձյալ բաղարջակերաց օրերին, հին օրենքներով սահմանված տոնին, Չիթենյաց լեռան վրա առանձնացած երեք անգամ գիշերվա աղոթքն էր անում: Ուստի և հաստատապես հայտնի է, որ ամենատերը ոչ թե իր անձի, այլ համայն աշխարհին սովորեցնելու համար էր այն անում, ինչ որ օրինակ է բոլոր հնազանդվածներին, որի համար էլ ասում էր. «Արթուն կացեք, աղոթեցեք, որ փորձության մեջ չընկնեք»**:

851 Իսկ արդ՝ եթե երկրածին մարդիկ թեթև գործերի վերաբերմամբ գիտությունից պակաս են, մարդս որչափ տգետ պիտի համարվի այն գործի հանդեպ, որով Աստծու հետ է խոսում և որի մասին Երանելի Պողոսն ասում է, որ ամենքը տգետ են***, դրա համար էլ ամենակեցուց Հոգին օգնության հասնելով՝ անմոռնչ հեծություններ բարեխոսում է****:

* Գործք. Ա, 1:

** Ղուկ. ԻԲ, 46:

*** Հմմտ. Ա. Կորնթ. ԺԴ, 36—38:

**** Հմմտ. Հռովմ, Ը, 26:

852 Արդ՝ երբ լսում ենք, թե սկսեց Հիսուս գործել՝ և ուսուցանել, պետք է հասկանալ իսկապես՝ գործում է, որպեսզի ուսուցանի, և ոչ թե պարզևի: Եվ նրա բարեխոսելը սրբերի համար և սուրբ Հոգու բարեխոսելը մեզ սովորեցնելու նպատակով է, որպեսզի միմյանց փոխարեն բարեխոսենք և ոչ թե կարծենք, թե Միածնին կամ սուրբ Հոգուն կարող են բարեխոսել բարձրագույնի մոտ, քանզի աստվածալինը [հավասարապես] միապատիվ է և ոչ թե բազմապիսի [պատվով]:

Իսկ երանելի առաքյալները ճշմարտության վարդապետից ընդունելով օրինակը նախ [իրենց] կարոտ անձերին մատակարարեցին և ապա վերցրին տարան աշակերտածներին: Երբեմն առանձին և երբեմն ժողովարաններում հավաքված ավելի ու ավելի բարձրացնում էին Քրիստոսի փառքը:

853 Քանզի իսկապես ավելի օգտակար է բոլոր աշխարհային զբաղմունքներից մի կողմ քաշվել, առանձնանալ և միայն աստվածապաշտությունը պարապել, ինչ որ նախապես անում էին մարգարեները, որոնք լեռներում, անպատներում, քարայրներում և քարերի փապարներում աստվածային կրոնի սպասավորություն էին անում: Նույնպես և բոլոր հայրերը, որոնք հաջորդեցին, կրելով առաքելական կանոնները իրենք անձամբ վերջիններին օրինակ ցույց տվին: Ուստի և այս երանելին իր վրա էր տանում ավանդածների պատիվը և նույնը պատվիրելով ազդարարում էր բոլոր իրեն մոտեցողներին: Եվ այսպես հետո էլ բոլոր աստվածային գանձերի վայելչությամբ ամենքին հաստատաբար լցրած, պարարտացրած կենցաղավարում էր շատ ժամանակներ՝ նույնով նույնի համար, առավոտը կանուխ վեր կենալով և նույնի մեջ ամեն օր հարատեկելով:

854 Այն ժամանակ երանելի, ցանկալի և անչափ սքանչելի եղավ մեր Հայոց երկիրը: Ինչպես Մովսեսը, որը միանգամայն երբայական բանակին օրենսուսուցչ էր եղել, ամբողջ մարգարեական դասի հետ և կամ ինչպես առաջադեմ Պողոսը բովանդակ առաքելական գնդով Քրիստոսի աշխարհակեցուց Ավետարանի հետ, նույնպես և սա [Գրիգորը] գա-

լով հասնելով, երևալով հայաբարբառ հայերենախոս դարձավ⁵⁹,

855 Արդ՝ գավառից գավառ անցնելով իր անձի համար անբնակ տեղերում հանգստյան կայան էր ընտրում և այնտեղ բնակվում էր ու անբնակ տեղերից ամենքին լուսավորում:

856 Հայաստանի՝ իր իշխանության տակ եղած բոլոր գավառներում բազմացրեց, կարգեց տեսուչ-եպիսկոպոսներ, նրա կողմից ձեռնադրվեցին ավելի քան շորս հարյուր եպիսկոպոս, որոնք տարբեր տեղերի տեսուչ նշանակվեցին: Իսկ երեցներին, սարկավազներին կամ զբակարդացներին կարգը, և որոնք Տիրոջ համար ուրիշ սպասավորության կարգը վեցին, անթիվ էին իրենց բազմությունը:

857 Իսկ Տրդատ Թագավորը այս ուխտը գրեց ամեն մի մարդու հետ, որ նրա տիրապետության տակ էր գտնվում, մեծին ու փոքրին, որպեսզի ամենքը հաստատապես անխորշ ու անխեթ, առանց երկմտության և ամբողջ սրտով հնազանդվեն աստվածահրաման պատվիրաններին՝ հավատան արարչությանը: Այս բանին բոլորը համաձայնելով՝ անմիջապես փութացին հրամանները կատարել:

858 Իսկ Թագավորը շատ աղաչեց Գրիգորին մշտապես իր մոտ մնալ, որպեսզի իր հետ շրջեցնի. այս բանին չհամաձայնելով [Գրիգորը] հանձն չառավ, այլ կամեցավ քայրել անբնակ տեղերում, ինքն իրեն պասով խոնարհեցնելով, որ չլինի թե հպարտությունը գլուխ բարձրացնի և ոտնակոխ անի իրեն: Այլ ժամկետ գրեց ինքն իրեն՝ իր կյանքի բոլոր օրերին քառասուն-քառասուն օր պասով մնալ մինչև իր վախճանի քրիստոսակոչ հանգստյան օրը:

859 Երբ Թագավորը, երկրի [մարդկանցով] հանդերձ, շատ փափագեց նրան, որպեսզի իրենց մեջ ապրեր, և դանգատվում էին կարոտյալները, որ նա մնար, այն ժամանակ լսեցին տեղյակ մարդկանցից, որոնք սուրբ Գրիգորի մասին զիտակ դարձրին Թագավորին, թե նախկինում, երբ երիտասարդական տարիքում զինվորակաս էր, ամուսնացել և երկու որդի էր ունեցել, որոնց առաջինի անունը Վրթանես էր, որը աշխարհական կյանք էր [վարել], ու ապա քահա-

նայության եկեղեցական աստիճան ընդունել. երկրորդինը՝ Արիստակես⁶⁰, որը մանկությունից աստվածապաշտական ծառայության համար էր զաստիարակված, որ միայնակեաց, լեռնաբնակ, կրոնական [կարգն] էր մտել և բազում ու տեսակ-տեսակ տառապանքներ էր կրել, ըստ Ավետարանի, ամեն տեսակ վարժություններով, իրեն տալիս էր ամեն ինչի, որ հոգևոր էր՝ միանձնության, լեռնակեցության. քաղցի ու ծարավի, բանջարաճաշակ կյանքի, անլույս արգելարանների, խարաղանազեստ ու զետնատարած անկողինների, բազում անգամներ զիշերվա հաճելի հանգիստուն ու քնի հարկը ոտքի վրա տքնություն վերջացնում էր մի ակնթարթում, և այս անում էր ոչ քիչ ժամանակ: Մի քանիսին ևս գտել իր կողմն էր քաշել՝ հետևորդ դարձնելով սույն ավետարանական ծառայությանը: Այսպես, կամավոր քաջություններ տանելով բոլոր վրա հասած փորձությունները և զբանով լուսավորվելով ու պայծառանալով՝ ծանոթ ու հաճելի էր դարձել Աստծուն և բոլոր մարդկանց:

860 Արդ՝ երբ Տրդատ Թագավորը այս ամենը լսեց, անմիջապես, փութաչան և անդանդաղ ուղարկեց երեք ավագ փառավոր, պատվական մարդկանց, հրովարտականորով հանդերձ, որպեսզի Գրիգորի երկու որդիներին շուտով իր մոտ հասցնեն: Եվ նրանք, որ ուղարկվեցին արքայի կողմից, որպեսզի բերեն նրանց, հետևյալներն են. առաջինի անունն էր Արտավազը՝ որը Մեծ Հայքի բոլոր զորքերի սպարապետն էր, երկրորդի անունն էր Տաճատ՝ Աշոցք⁶¹ գավառի իշխանը, և երրորդի անունն էր Դատ՝ արքայի սուրհանդակը:

861 Եկան նրանք հասան Կապուտկացիների երկիրը և վրթանեսին գտան Կեսարիա քաղաքում ու սուրբ Արիստակեսին՝ անբնակ վայրում իր մենաստանում կենալիս: Նա չհամաձայնեց իջնել այն անապատից մինչև որ քրիստոնյաների բազմության ժողով եղավ, որոնք համոզեցին նրան գնալ այնտեղից. «ավելի լավ է քեզ, ասում են, Աստծու մշակի զործք. քան մենավոր բնակությունը այդ անապատում»: Այնուհետև նրանց ճանապարհ դրին այնտեղից: Իսկ նրանք եկան հասան Հայոց երկիրը և Թագա-

վորի առջև ներկայացրին բերվածներին՝ Գրիգորի երկու որդիներին, որոնց առավ թագավորը անձամբ նրանց հետ մեկտեղ սուրբ Գրիգորին որոնելու գնացին, ուր որ պետք է գտնվեր: Եկան գտան Գարանաղայց գավառում Մառնյա Այրք կոչված լեռան վրա, անբնակ տեղում:

862 Ապա երանելի թագավոր Տրդատը աղաչեց սուրբ Գրիգորին, որպիսիքի այն բանի փոխարեն, որ չհամաձայնվեց մնալ ու շրջել իր հետ և նախընտրեց մենավոր կյանքը՝ ձեռնադրի և եպիսկոպոս գարձնի իր սուրբ որդուն՝ Արիստակեսին, որին նա բերել էր տվել: Նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց իր փոխարեն, ինչպես որ դրան համապատասխան գրված է, թե՛ «Հայրերի փոխարեն կլինեն որդիները՝ իշխան կդառնան երկրի վրա»: Նա հորից ավելի բարձր էր ցույց տալիս իր վարդապետությունը հոր [կենդանության] օրոք, և նրանքից հետո ստանձնեց հայրենի երկրի [իշխանությունը] և ասպա նստեց Մեծ Հայքի կաթողիկոսական աթոռին: Ապա ինքն իսկ, մեծ Գրիգորը, դուրս եկավ նշանակված տեղերը և Հայոց աշխարհի կրոնափոխված գավառները՝ ամենքին զվարթացնելու, զորացնելու, նորոգելու և հաստատելու համար:

863 Եվ աստվածասեր թագավոր Տրդատը, բարեպաշտությունը ծառայելով քրիստոնյա հետևորդի հավատքով, դարձավ երկյուղած և տեղեկանալով ու վարժվելով աստվածային հրամաններին, օրինապահ ընդունվածների հետ սիրելի դարձավ և բարի օրինակ՝ ամբողջ երկրի համար: Եվ հենց այնտեղ փութաջանությունը ուշադրություն էր դարձնում աստվածային զրբերի ընթերցվածներին, մանավանդ նախապես տեղյակ էր հունական աշխարհիկ դըպրությունը, երկրավոր իմաստությունը, առավել ևս հմուտ լինելով փիլիսոփայական մտքի հանճարագիտության մեջ՝ սովորած լինելով այն:

864 Արդ՝ ընդունելով նաև երկնային պարգևների շնորհները, որով և շուտով լուսավորվեց ու թափանցեց աստվածատուր հրամանների հանգամանքների մեջ և ամեն պատ-

բաստությունը իրեն զարդարելով, ըստ ավետարանական կանոնների՝ դարձավ մարդասեր Աստծու ծառայությունը: Այնուհետև մերկացնելով հեթանոսակիր ցանկությունները, փառքի խաչն իր վրա առնելով ու գնալով ամենակեցույց խաչյալի ետևից՝ հավանեց հրամանների կանոնները, հետևեց Քրիստոսին աշակերտյալների խաչակիր գնդին: Եվ իր անձը սահմանափակեց պատով ու տքնությունը, մըշտամուռնջ աղոթում էր և բազկատարած պաղատում Աստծուն և շարունակ արտասվում իր երկրի համար: Նույնպես և իր անձի համար խնդրում էր, որ չհիշվեն այն մեղքերը, որ նախկին տգիտության մեջ հեթանոսության ժամանակ գործել էր:

865 Ամբողջ մեծ ուժով նպաստեց Ավետարանի քարոզության գործին և հնազանդությունը հպատակություն ցույց տվեց ու ծառայեց՝ Ավետարանին վայել ձևով: Այսպես խրատելով ու զգաստացնելով կրոնավորական վարժով, ամեն ուղղությունը, բոլոր բարի գործերի մեջ առավել ևս պայծառորեն օժանդակում էր քարոզչական գործին:

866 Իսկ մեծ արքեպիսկոպոս երանելի Գրիգորը իր սուրբ որդուն՝ Արիստակեսի հետ, բոլոր երևելի օգնականներով ու աշակերտածներով շրջում էր և [հորդորում] նրանց հաստատ մնալու ճշմարտության պատվիրանին:

867 Այդ ժամանակներում Սպանիայում և Գաղիայում թագավորեց Կոստանդին արքայի որդի Կոստանդինոսը: Նա հավատաց Աստծուն երկնքի ու երկրի արարչին և նրանից ծնած Բանին՝ միածին Որդուն և նրա աստվածությունը սուրբ Հոգուն: Եվ կուտակեց, հավաքեց իր մոտ զորքերի բազմությունը Օվկիանոս մեծ ծովի ափին և ուխտ արեց ամենքի համար, որ առհասարակ հավատան ճշմարտությունը՝ կապված մեկ աստվածային պատգամներով, մեկ կատարյալ ազգ և մեկ Աստծու փառաբանիչներ դառնան:

868 Եվ Աստծուն ապավինելով շարժվեց հեթանոս թագավորների վրա և իսկույն ամենքին սպանեց առհասարակ, նրանց կործանեց աստվածային խաչի զորությունը, պիղծ

* Սաղմ. ԽԳ, 17:

* Խոսք, իսկ բանն Աստուծո՝ որդին Աստուծո:

ու անօրեն Դիոկղետիանոս, Մարկիանոս, Մաքսիմիանոս, Լիկիանոս, և Մաքսենտիոս թագավորներին ու պղծալից հեթանոս թագավորների բոլոր զավակներին մեջտեղից ջնջեց:

869 Շինեց նաև ավերված եկեղեցիները և կանգնեցրեց Տիրոջ տան կործանված սեղանները: Շինեց և նահատակների վկայարանները, ճոխացրեց երանելի մարտիրոսների հիշատակների փառաբանությունը և բազմացրեց Աստծու քահանաների աստիճանը, որպեսզի միանգամայն խաղաղություն լինի երկրավորներին, գայթակղությունը մեջտեղից վերանա, և ոչ ոք որևէ բանով չսայթաքի Աստծու մոտ տանող ճանապարհից: Ավերեց դեերի պղծալի մեհյանները և երանց առհասարակ իրենց պաշտամունքի ծառայողներին հետ մեկտեղ փախուստի մատնելով՝ պակասեցրեց: Պատիվներ ու պարգևներ տվեց նրանց, որոնք ճշմարիտ աստվածապաշտության հավատարիմ էին մնացել և երբեք չէին թողել հաստատուն [հավատքը]: Սրա համար նրան հաղթություն տրվեց ամեն ինչի վրա, որովհետև նա իջանձի վրա կրեց խաչի հաղթական նշանը:

870 Եվ Տիրոջ նկատմամբ ունեցած հավատքի մեջ հաստատուն մնալու ճշմարիտ պատվիրանի սաստիկ հրամանը իր հրովարտակներով տիեզերքի մեջ տարածեց հաղթող զորությունը սպառնալով [որպեսզի] Տիրոջ լույս հավատքը բարեպաշտությանը [պահպանեն]: Սրանով հալածում էր խավարի զորքերին և վերին հզորությանը ամեն ինչի վրա գերազանց էր: Իսկ նրանք, որ այս բանին համաձայն եղան և ճշմարտության երկրպագուներ դարձան, այդպիսիների հետ բարեկամանալով, մերձենալով, պատվելով՝ իրեն մոտեցրեց: Այսպես հզոր երևալով իր թագավորությունը հաստատեց մարդկանց վրա. իր թագավորությունը աստվածակարգ անվանեց և այնչափ հզորացավ բոլոր մարդկանց մեջ, որ իրոք պայծառացավ:

871 Այսպես հաղթող լինելով իրեն հաստատուն դարձրեց, այնպես որ իր կյանքի բոլոր օրերում երկնքից իջած հրեշտակը մշտապես նրան էր ծառայում, ամեն առավոտ

թագի քրիստոսական նշանը վերցնելով՝ նրա գլուխն էր դնում: Եվ այսպես՝ երանելի և բոլոր թագավորների սիրելի Կոստանդիանոսը երկնավոր հրեշտակին տեսավ իրեն սպասավորելիս: Նույնիսկ իր թագավորական ծիրանիները Քրիստոսին էր նվիրում աստվածասեր, աստվածապաշտ և ամենքին հաղթողը, որ թագավորությունը հավատքով հաստատեց և բոլոր եկեղեցիներում հաստատ պահեց՝ ճշմարիտ հավատքը:

872 Այն ժամանակ այս բանը լսվեց Մեծ Հայքում, Արշակունյաց թագավորության արքունիքում, Մեծ Հայքի արքա Տրդատի կողմից: Սա երբ իմացավ, ամենքի տիրողը մեծ փառաբանություն մատուցեց, խնդրությամբ և մեծ ուրախությամբ գոհացավ նրանից, որ ամբողջ աշխարհում իր սուրբ անունը փառավորում էր:

873 Ապա Հայոց մեծ արքա Տրդատը, երբ այս ամենը լսեց, խորհուրդ արեց այն ճանապարհների մասին⁸², կազմեց, պատրաստեց, իր հետ առավ մեծ արքեպիսկոպոս Գրիգորին, նրա որդի Արիստակես եպիսկոպոսին և մյուս եպիսկոպոս Աղբիանոսին⁸³, Զինվորական կողմից՝ իր պալատի շորս գահերեցներին, որոնք բղեշխ են կռվում. առաջինը՝ Նոր Շիրական կողմի սահմանակալը, երկրորդը՝ Ասորեստանի կողմի սահմանակալը, երրորդը՝ Արուստանի կողմի, չորրորդը՝ Մասբունների կողմի: Ապա [վերցրեց] Անգեղ տան մեծ իշխանին, թագադիր ասպետին, մեծ սպարապետին, Մոկաց իշխանին, Սյունյաց իշխանին, Ռըշտունյաց իշխանին, Մաղխազության տան իշխանին, Շահապիվան շահապին, սպասկապետության իշխանին: Եվ այլ բազմաթիվ մեծամեծներով ու յոթնասուն հազար ընտիր զորքով հանդերձ Այրարատ գավառից Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց դնաց անցնելու Հունաց սահմանները:

874 Բազում օթևաններ անցավ մեծ ուրախությամբ և հանդիպած քաղաքներում ու պատահած իշխանների կողմից հպատակության շատ պատիվներ և ընդունելության մեծ օրանքներ գտավ: Ցամաքի ու ծովի վրա փութաջան աճապարհցին մինչև դնացին հասան Իտալիա, Դաղմատիա, Հռոմ թագավորանիստ քաղաքը:

875 Նրա մասին իսկույն պատմեցին արքունական պալատում, որ երբ լսեցին պատվակալ աթոռի աստվածակարգ թագավոր Կոստանդիանոսը և մեծ հայրապետ արքունի գոան արքեպիսկոպոսը, որի անունն էր Եվսեբիոս, մեծ սիրով պատիվ անելով ընդառաջ եկան և իրար հավասարապատիվ ողջուն տալով՝ ուրախ եղան։ Որոշ ժամանակ մնացին այնտեղ տիեզերական քաղաքում, այսպես աստվածասեր կայսր Կոստանդիանոսը զարմացած հարցրեց Տրդատ արքային, թե «ինչպե՞ս կամ որպե՞ս քեզ պատահեցին Աստծու հրաշքները»։

876 Իսկ նա կայսեր առջև պատմեց Աստծու բոլոր գործերը ու նրա արած բարերարությունները։ Ամոթ չհամարեց պատմել նրան իրեն հասած ահավոր պատուհասները, անասունի կերպարանք ստանալը և նահատակ քաջ վկաների տոկոսությունը, նրանց կատարած գործերը և նրանց զորավոր էությունը։ Կամ՝ այնտեղ իսկ կայսեր առջև ցույց տվեց իր հեռա տարված Գրիգորին, թե ռՍա այն մարդն է, — ասաց, — որի ձեռքով մենք ճանաչեցինք Աստծու մարդասիրությունը և նրա տոկուն համբերության նշանավոր հրաշագործությունները։ Սրա վրա զարմանալով Կոստանդիանոս կայսրը խոնարհեցրեց իր անձը, ընկավ Գրիգորի առջև, որպեսզի օրհնվի նրանից և բազում վայելուչ մեծարանքներով պատվեց նրան իբրև Քրիստոսի խոստովանողի, ըստ նրա արժանավորության։

877 Նույնպես և Տրդատ արքային, իբրև սիրելի եղբոր, մեծ ուրախությամբ սեր ցույց տվեց, մանավանդ նրա աստվածածանությունից համար առավել դաշինք կնքեց նրա հետ՝ միջնորդ դարձնելով տիրոջ Քրիստոսի նկատմամբ ունեցած հավատը, որպեսզի միշտ հաստատուն պահեն մտերիմ բարեկամություն իրենց թագավորությունների միջև, և Հայոց արքայի հավատը Երրորդության հանդեպ առավել ևս հաստատ լինի։ Իսկ Տրդատը պատմեց նաև Աստծու նահատակների մասին, թե որպե՞ս կամ ի՞նչ ձևով մարտիրոսացան։

878 Ապա Կոստանդիանոս կայսրն սկսեց պատմել նրանց ազնվական վարքի մասին, որն առաջվանից գիտեր,

երբ դեռ յունեզ իրենց երկրում էին, թե ինչպիսի հաճելի վարք ունեին և կամ որպիսի ազնվականներ էին ծագումով։ Պատմեց Աստծու կողմից իրեն տրված զորության, հաղթության գործերը և ճշմարտության բոլոր թշնամիների դեմ հաղթող դառնալը Ասաց։ «Գիտեցիր, եղբայր, որ Աստված իր ողորմության զորությունը ցույց է տալիս ամբողջ աշխարհում, որպեսզի նրա բոլոր արարածները ճանաչեն նրան և նրա փառավորիչները լինեն ճշմարտությամբ Քրիստոսի այսպիսի երկրպագուներ է որոնում իր համար»։

879 Ապա դրանից հետո նրանք մեծարվեցին արքունիքի, եկեղեցիների ու քաղաքի պատվական իշխանների կողմից նշանակված ապրուստի ու մեծապատիվ շքեղության կարգով և մեծամեծ ընծաներով ու երևելի պարզեցնելով սիրով մեծարվեցին։

880 Ապա հրաժեշտ տալով ծիրանափառ օգոստականներին ու սուրբ կաթողիկոսին, ընդունելով եկեղեցու ու քաղաքի երևելի իշխանների ողջունը և ամեն ինչում հաջողելով ելան ոսկեպատ, արքայական կառքերը և մեծ շուքով ու բազում վայելչությամբ արքունական ճանապարհներն ընկան։

881 Եվ բոլոր հանդիպած քաղաքներում փառավոր էին երևում, և այնտեղ ըստ թագավորական արժանավորության մեծամեծ պատիվներ ընդունելով՝ եկան հասան Հայոց երկիրը, Այրարատյան գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, ուր սրբերի գերեզմաններն էին։

882 Բերեցին այնտեղ տրված պարգևները՝ ոսկին ու արծաթը և թանկագին կարասին, նվեր տվեցին Աստծու եկեղեցու սպասավորությանը և սուրբ մարտիրոսների նվիրական տանը դրեցին։ Նաև կայսեր տված ոսկի սպասները նույն սրբերի գերեզմաններում գրեցին և իրենց եկեղեցիները առավել ևս շենացրին ու հաստատուն դարձրին։

883 Եվ մեծ Գրիգորը առաջվա աշակերտների մոտ շքուցում էր ու հաստատում նրանց ճշմարիտ վարդապետության մեջ։

884 Ապա սրանից հետո մեծ կայսր օգոստական Կոստանդիանոսը հրաման արձակեց բոլոր եպիսկոպոսներին հավաքել Նիկիա քաղաքում: Այնժամ մեծ արքա Տրդատը և սուրբ կաթողիկոս Գրիգորը պատրաստեցին և ուղարկեցին Արիստակեսին, որ բոլոր եպիսկոպոսների հետ գնար հասնել Նիկիայի մեծ ժողովին ուր պիտի որոշվեր ամբողջ տիեզերքի ընդունելի ավանդության հավատքը, լուսավորության կարգը, հաստատված կանոնները, Աստծու անշարժ բարձր կամքի աստվածատուր զորությունը: Ուր և մեծ կայսր Կոստանդիանոսը մտնելով խոստովանեց հավատքը և օրհնությանը պատկանելով ժողովից՝ անուն թողեց երկրի վրա և արդարություն հաստատեց երկնքում:

885 Իսկ երանելի Արիստակեսը եկավ պայծառ հավատքով փայլած և նիկիական աստվածաճանո կանոններով հաստատուն երևաց Հայաստան աշխարհում և թագավորի ու սուրբ կաթողիկոսի առջև դրեց բերված ավանդները: Դրանց վրա սուրբ Գրիգորը ավելացրեց սուրբ լուսավոր կանոնները՝ իր ժառանգությունը, Հայաստան երկիրը առավել պայծառացնելով Տրդատ արքայի միաբանությունը մեկտեղ իր կյանքի բոլոր օրերը լուսավոր դարձրեց:

886 Ապա այսպիսի գործերից հետո դարձյալ երանելի Գրիգորը սկսեց ավելի բարձր ուսումով հաճախագույն, գծվարապատում ճառեր կարգել ու հորինել, խորիմաց, գյուրալուր, բազմադիմի շնորհագիր, մարդարեական զբոքների զորությունից ու նյութից հորինված, ավետարանական ճշմարիտ հավատքի բոլոր ճաշակներով լի Դրանց մեջ ավելի հանդերձյալ կյանքի հարության հույսի վերաբերյալ շատ նմանություններ ու օրինակներ հորինեց, կազմեց աշխարհիս անցավոր բաներից, որպեսզի տխմարներին ու մարմնական բաներով զբաղվածներին հաճելի ընդունելի ու գյուրահասկանալի լինեն՝ սթափեցնելու, արթնացնելու ու խոստացված պարզեցների նկատմամբ հիմնովին քաջալերելու համար:

887 Ավետարանական ընթացքն ու սուրբ եկեղեցու վերակացությունը Աստծու շնորհներով, առանց պակասու-

թյան առաջ էր տանում ու ավելի ևս ճգնում, ջանք էր թափում, ամենքին հորդորում էր բարդությունների մղելով:

888 Գիշեր ցերկ պասով ու աղոթքով և ուժգին խընդրանքով ու բարձր ձայնով հիշեցնելով աստվածադիր պատվիրաններն ու հրամանները՝ զուշացնում էր ամեն մարդու: «Քուն չէր տալիս իր աչքերին, ոչ նինչ արտեանունքներին, ոչ էլ հանդիստ իր մարմնին», մինչև Տիրոջ հանգստյան հասնելը:

889 Այսպես թագավորի ու բոլոր աշակերտների հետ մեկտեղ ամբողջ ժամանակը օր ու գիշեր զբքերի ընթերցանությամբ էին անցկացնում և դրանով ծաղկած ու շահված՝ բարի օրինակ էին դառնում ուսումնասեր ունկնդիրներին:

890 Մանավանդ որ զուշացուցիչ պատվիրաններ ունեին Աստծու կարգած պատգամավորներից, որոնց առաջինը հրամայում է, թե «Տիրոջ օրենքի մասին պիտի խորհես գիշեր և ցերեկ»** և երկրորդը նմանապես պատվիրում է. «Ուշադրություն դարձրու ընթերցանության, մխիթարության, վարդապետության, անփույթ մի լինիր շնորքիդ վերաբերմամբ, որ կա քեզանում, այդ մասին խորհիր և դրանում կաց, որ քո առաջադիմությունը ամենքին հայտնի լինի: Զգուշ կաց անձիդ և վարդապետությանդ և դրա մեջ հարատևիր, եթե այդ անես, կազատես թե քեզ, և թե քեզ լսողներին»***:

891 Արդ՝ այս կերպով իր կյանքի բոլոր օրերը առաքելական, առաքելազոր՝ [եղանակով] վարեց, գնաց ընդունված հրամանների հետքերով, տարեց տարի այս արեց մինչև զեպքերի վախճանը և թաղվելով Քրիստոսի սիրո մեջ՝ լուսավորում էր:

* * *

892 Իսկ մենք, երբ ստացանք քո թագավորական հրամանները, ով այրերի մեջ քաջ Տրդատ, այս ամենը գրելու, ըստ այնմ մատյանների ժամանակագրին վայել ձևով դրոշ-

* Սաղմ. ձև, 4:

** Հմմտ. Սաղմ. Ա.—2:

*** Տիմոթ. Գ., 13—16:

մեցինք, ամեն ինչ շարադրելով հունական ճարտասանության օրինակով:

893 Քայց [միաժամանակ], ինչպես հայելու մեջ նայել ենք շնորհված հրամանների աստվածադիր բարձրությանը, որոնք տրվել էին երանելի Մովսեսին՝ տեղի ունեցած բուրդի դեպքերը և ավանդված աստվածային պատգամները մատենագրելու ի պահպանություն գալիք հավիտենականությանը:

894 Նույնպիսի ձևով այլ մարգարեներին էլ է հրամայված. «առ, ասում է, նոր ու մեծ քարտ և գրիր վրան ճարտար դպրի գրչով*, և այլուք, թե «գրիր տեսիլքդ տախտակի վրա և հաստատիր գրքի մեջ, որպեսզի ով որ այն կարգա, համարձակ լինի»**:

895 Իսկ Գավիթը առավել հայտնի ձևով ակնարկում է, որ աստվածատուր օրենքը ամեն ազգերին պիտի վիճակվի, ասելով, թե «պիտի գրվի այս եկող ազգի համար»*** և թե «Տեքը ժողովուրդներին պատմելու է գրով»****:

896 Որ եկավ լրացրեց ամենափրկիչ Քրիստոսը իր շնորհատուր հրամանով, թե «Ելեք բոլոր ազգերի մեջ»***** և թե «Այս Ավետարանը պիտի քարոզվի երկնքի ներքո»*****, Ուստի և այս երանելին համարձակություն առնելով, հուսալից ջանքով իր մշակությունը երևելի և արդյունակատար դարձրեց ըստ Ավետարանի:

897 Արդ՝ քանզի մեր գրածների համեմատ ավարտին հասանք, այդ ոչ թե հին զրույցներից տեղեկանալով և մատենագրելով կարգեցինք, այլ մենք ինքներս ականատես⁶⁵ եղանք նրանց կերպարանքներին և առկա հոգևոր գործերին և լսող՝ նրանց շնորհապատում ուսման և նրանց ծառան ըստ ավետարանական հրամանների: Ոչ թե ստապատում ճարտարախոս լինելով [գրեցինք] մեր խոսքերով,

այլ հաճախագույնը թողնելով և նշանավոր գիտականերից քաղելով այս համառոտը կարգեցինք, որը ոչ միայն մեզ, ով թագավոր, այլև երբ քո առջև կարդան այս մատյանը, հայտնի կդառնա [ճշմարտացիությունը]:

898 Քանզի մենք չէինք հանդուրժի սրբերի ամեն մի արարքը գրքերի մեջ նշանակելու, այլ պատասպարվեցինք այս ավելի հեշտ ու դյուրինով՝ առաքելականով: Սրբերի բազմախուռն վաստակները թողեցինք, որպեսզի մանրակրկիտ պատմենք կարևորագույնն ու օգտակարագույնը:

899 Ուստի և մենք այս կերպ ասացինք ոչ թե [ավելացնելու] Աստծու ընտրյալների պատիվը, որոնք ամենապարծ և կենդանատուր խաշով ճանաչված հարգվեցին, այլ որպես քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակներին և այն ամենքին, որոնք նրանց միջոցով սերնդեսերունդ աշակերտելու են, ըստ հոգևոր երգչի խոսքերի, որ ասում է. «Այն, որ մի անգամ պատվիրեց մեր հայրերին՝ ցույց տալ այս իրենց որդիներին, որպեսզի ճանաչի նոր սերունդը: Այն որդիները, որ ծնվելու են, պիտի ելնեն ու պատմեն իրենց որդիներին, որ հույսը Աստծու վրա դնեն, շնորհալից Աստծու գործերը և նրա պատվիրանները ընտրեն, պահպանեն, որպեսզի չլինեն իրենց հայրերի նման»:

900 Որպեսզի նրանք իրենց Արարչին այսպիսի խոսք ուղղելով ասեն. «Մեր Տեր Աստվածը դու ես, և նա ասի նրանց՝ «Իմ ժողովուրդն եք դուք»:

* Սաղմ. 21, 5-8:

** Ովս. Բ, 24:

⁶⁵ Նս. Ը, 1:

** Ամբակ. Բ, 2:

*** Սաղմ. ԺԱ, 19:

**** Սաղմ. 22, 6:

***** Հմմտ. Մատթ. ԻԸ 19:

***** Հմմտ. Մատթ. ԻԳ, 14. ԻԶ, 13 Մարկ. ԺԳ, 9:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Ներածականի և ծանոթությունների)

ԵՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

Ազարանդեղոս — Ազաթանգեղոսի Պատմությունը Հայոց: Աշխատութեամբ
Գ. Տէր Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց: Էջմիածին — Տփղիս, 1909:
Յուզարձան — Յուզարձան, գրական ժողովածոյ, Վիեննա, 1911:

Agathangelus — Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887.

Արար. Ազար. — Ազաթանգեղոսի արարական նոր խմբագրութիւնը, հրատ.
Ա. Տէր-Ղևոնդյան, Երևան, 1968:

Garitte — G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Rome, 1946.

Հունարեն Վարդ — Ազաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ
խմբագրութիւնը (Վարդ), Թարգմ. հունարեն բնագրից Հ. Բարթիկ-
յանի, առաջարան և ծանոթ. Ա. Տէր-Ղևոնդյանի, էջմիածին, է, Ը,
Թ — Ժ, 1966:

Март — Н. Март, Крещение Армян, Грузин, Абхазов, и Аланов святым Григорием (Арабская версия). С.-Петербург. 1905:

Տաշյան — Հ. Տաշյան, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և
ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղոսի գրոց, Վիեննա, 1891:

Адонц — Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908.

Մանանդյան — Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատ-
մութեան (հատոր Ա, հատոր Բ — մասն Ա,) Երևան, 1944, 1957:

Կորին — Կորին, Վարդ Մաշտոցի, բնագիրը... Թարգմանութեամբ, առաջա-
բանով և ծանոթութիւններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մ. Արեւլյանի,
Երևան, 1941:

1. Ազաթանգեղոսի առաջարանը առեղծվածային է և գեղ լրիվ պարզ
չէ նրա էութիւնը, մասնաճիւղները ալտեղ նկատել են հակասու-
թիւններ. խոսվում է հեղինակի մասին որպէս հոռոմացու, հոռոմական
և հունական գաղութիւնների, որը եկել է Տրդատ Բագավորի ար-
քունիքը և դարձել թարտուղար, սակայն մի քիչ ներքե նա իբրև հայ է
ներկայանում: Կամ ականատես վկա է համարվում, նրա ասվում է, թե
կարողացել է Թորգոմյան ազգի և Հայաստան աշխարհի մեջ քրիստոնեու-
թիւնը տարածելու գրվածքը:

Բանն այն է, որ առաջարանը միատարր չէ և հավանաբար այնտեղ
կան որոշ շերտեր, դուցե նաև ազգավարձներ: Համենայն դեպս լի ժխտ-
վում, որ առաջարանը ծ դարում Ազաթանգեղոսի գրքին կից է եղել, մա-
նավանդ որ իր լեզվական հատկանիշներով բնագրից լի հեռանում: Գաս-
կան մատենագրութեան ուսումնասիրողները (Նորայր Բյուզանդացի, Ն.
Ալիինյան) Ազաթանգեղոսի ամբողջ բնագրի հետ միասին առաջարանը ևս
համարում են դասական գրաբարով հորինված:

Ազաթանգեղոսի հունարեն թարգմանութիւնը սուի մի ուրիշ առաջա-
բան, նույնպէս առեղծվածային, հետևյալ բովանդակութեամբ.

Մնավարկողները հոժարակամ մտնում են ծովերի վտանգներէ մեջ,
նալիք են պատրաստում և ծովի ալիքների վրա տուրում հետևյալ երկըր-
ներու Ուինչ նրանց լի վախեցնում և իրենց կյանքը վտանգի են ենթարկում
ցանկացածը ձեռք բերելու համար: Ոմանց քաղաքները ապրանքներով
մատակարարելու համար ճանապարհ են ընկնում, ուրիշները մարդկանց
զարգերի համար մինչև Հեղկաց ծովն են կալարկում:

Ան ևս ձեռնամուխ լինելով Հայաստան աշխարհի առևտրին, գրի առա եղած դեպքերը, Պարսից ու Հայաստան երկրներում պատահածները և նրանց միջև տեղի ունեցած պատերազմները:

Երբ Պարսիկները ուժեղացան, իրենց սահմանակից Պարսից, Հայոց ու Հնդկաց թագավորություններին, ինչպես նաև Մասցոթաց ազգին հպատակեցրին հասկալ կարգով: Պարսիկաց կամ Արշակունյաց տոհմի ավագագույն անդամը՝ հասակով շքեղ և արի, ստացավ Պարսից արքայական իշխանությունը, նրանից հետո երկրորդը ստացավ Հայոց թագավորությունը, երրորդը՝ Հնդկաց տերությունը, իսկ նրանցից չորրորդը՝ վերջրեց մասցոթաց թագավորական իշխանությունը: Այս էր Պարսիկաց տոհմի կարգը:

Սկսեմք պարսիկների անկումից. Վաղարշ Պարսիկ որդի Արտավանը, որ աստղագուշակ էր, մի գիշեր նայեց աստղերին ու, հասկանալով նրանց խորհուրդը, ասաց իր թագուհուն. «Աստղերի ընթացքը ցույց է տալիս, որ եթե մեկը ապստամբի իր տիրոջ դեմ, հաջողություն կունենա և կհաղթի»: Այս ասելով քուն մտավ:

Նաժիշտներից մեկը, որ գիշերները սպասարկելու համար նրանց առագաստի մոտ էր քնում, ելավ անմիջապես և հայտնեց գլխավոր իշխաններից Սասանի որդի Արտաշիրին, որին նա տախանքով սիրում էր:

Մտավ նրա տաղավարը և այսպես խոսեց. «Իմ սիրեցյալ Արտաշիր, բաց թող քունը քո արտահանություններից, զորացիր և քաջ եղիր, քանզի ժամանակն է գործելու: Թագավորը, քննելով աստղերի ընթացքը, ասաց, որ եթե ժառանգիրդ մեկը այժմ իր տիրոջը դեմ կանգնի, կհաղթի: Արդ, եթե հաջողեցնես ձեռք բերել Պարսից թագավորությունը, ինձ կնստության առնել շնո մոռանա, ինչպես հաճախ խոստացել ես»:

Արտաշիրը, նրա ձեռքերը իր աջով երկինք բարձրացնելով, ասաց. «Ահավասիկ թող լսեն աստվածները, արևն ու հուրը, օդն ու հողը, որ այսօր եթե խորհրդակցելու եմ Պարսից ավագների հետ և շուտով քեզ տրկնություն պատվին պիտի բարձրացնեմ»: Ապա Արտաղուխոսը գնաց արքայի տաղավարը ու զաղտնի իր մահիճը մտավ:

Արտաշիրը ժողովի հրավերեց Պարսից ու Ասորեստանի մեծամեծներին և հիշեցնելով, թե ինչպես պարսիկները հափշտակել են իրենց իրավունքները, կոչ արեց զենքի գիմն լսելով, որ ավելի լավ է մեռնել, քան թե ծառայել անիրավ թագավորին:

Պարսիկ իշխանները ուրախությամբ ընդունեցին այս խոսքերը, քանզի կամենում էին թոթափել պարսիկների լուծը և ունենալ ընդ պարսիկ թագավորի՝ «Դու եղիր մեզ առաջնորդ», — ասում էին Արտաշիրին, — և մենք պատրաստ ենք հետևելու քո խոսքերին»: Նրանք Արտաշիրի առաջնորդությամբ պատվիրակ ուղարկեցին Արտավան արքայի մոտ Ջիկ և Կարեն զորավարներին: Ներկայանալով մեծ արքային՝ այսպես խոսեցին. «Սուրհանդակ ենք ուղարկված Պարսից երկրից, և եթե արամադիր նս մեզ լսելու, աներկյուղ կպատմենք մեր առաքելության մասին, քանզի միշտ օրենք

է եղել յամեն Վտանգից զերծ պահել պատվիրակներին»: Արտավան թագավորը հրաման տվեց ասելու, ինչ որ կկամենային:

Այնժամ ասացին «Մենք՝ պարսիկներս, հավատացած ենք եղել, որ ծառաները պետք է հպատակ լինեն տերերին, իսկ թագավորը հավասարությամբ ու արդարությամբ խնամատար լինի նրանց: Սակայն ինչպե՞ս կարող է նա անիրավությունները պատժել, եթե ինքն է շարիք հասցնում: Արդ՝ մեզ հասցրած քո շարիքների պատճառով մենք որոշեցինք դուրս գալ քո իշխանությունից՝ ոչ թե հպատակությունից ձանձրանալով, այլ խուսափելով ասիրատ թագավորից»:

Ջգաց Արտավան թագավորը իր թագավորության վերահաս կործանումը և, նայելով պատգամավորներին, ասաց. «Ես ինքս եմ այս շարիքների պատճառը, քանզի ձեռնից ժամանց իշխանությամբ ու ավագությամբ մեծարեցի, այլոց հարստությամբ ճոխացրի, իսկ շատերին ազարակների ու կալվածների տեր դարձրի: Ապա դուք փութացեք կատարել ձեր խորհուրդները, և ես ձեզ ցույց կտամ, թե ինչպես կարելի է ընդդիմանալ թագավորին: Գնացեք և այլևս այսպիսի նպատակի չձառայեք, թե չէ՝ հենց ձեռնից կսկսեմ վրեժ լուծել»:

Երբ այս բաները լսեցին, Ջիկն ու Կարենը գնացին պարսից խորհրդի առյուծը և ամեն ինչ պատմեցին Արտաշիրին ու պարսից ավագանուն և ավելացրին նաև թագավորի հանդուգն զայրույթը, որ որոշել էր զիմադրել իշխաններին: Իսկ Արտաշիրը բերել տալով Արտաղուխտին՝ փակեց նրան ունեցվածքով հանդերձ ամուր զլյակում և ինքը պարսից ու ասորեստանցիների հետ կովի պատրաստվեց ընդդեմ Արտավան մեծ արքայի: Իրազեկ լինելով, որ իր դեմ մարտի են պատրաստվում, Արտավան արքան ինքն էլ պատրաստվեց պարսիկների հետ՝ ունենալով իր կողմը ոչ սակավ պարսիկ համակիրներ: Առաջին ընդհարման ժամանակ երկու կողմից շատերը՝ պարսիկներ ու պարսիկներ թավալուր ընկան, սակայն Արտաշիրի կողմը զորացավ, երբ շատերը լքելով Արտավանին՝ Արտաշիրի կողմն անցան: Երկրորդ անգամ ընդհարվելիս՝ պարսիկներից շատերն ընկան, իսկ ինքը՝ Արտավանը, աճապարեց փախչել, սակայն մարտը լզազարեց: Արդ՝ երբ տաններկու ամիս իրար դեմ ճակատեցին, երբեմն կոպելով, երբեմն դազար տալով, ապա կովի ժամանակ Արտաշիրը ձայն տվեց Արտավան արքային ու ասաց... Թագավորեց (նա) պարսիկների մնացորդի, պարսից ու ասորեստանյանների վրա, ամեն ինչ բարեկարգությամբ ուղղեց և արդարության սիրող եղավ, քանզի ճիշդ էր գործում գովության արժանի դառնալ այն բանի համար, որ կորզել էր Պարսից թագավորությունը:

Այս բոլոր անցքերը որ պատահեցին, Մեծ Հայքի թագավոր Արշակունու ակաջըը հասան, թե Սասանի որդի Արտաշիրը զորացած խել էր Պարսից թագավորությունը և կորստյան մատնել նրա եղբորը՝ Արտավանին: Գուժկաններն ավելացրին, որ պարսիկները խիստ հավանել են և նախընտրել Արտաշիրի թագավորությունը, քան նրա համազգի ու արյան հարազատին, և որ շուտափույթ լքել են...»

Այս Հատվածի լրիվ թարգմանությունը հունարենից տես՝ Գ. Զարրհա-
Նայան, Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1886, էջ 184—191:

Հունական այս առաջարանի սկզբնական փոքր հատվածը, որ խոս-
վում է հավաքակցության մասին, հայկական առաջարանի առաջին մասի
ամփոփումն է, ասկայն մնացյալը բոլորովին նոր նյութ է: Հայկական ոչ
մի կնազգիք նման նյութ չունի, իսկ Ագաթանգեղոսի երկի հունարենն այն
կնազգիքից, որոնք բնագրի սկիզբը պահպանել են, միայն մեկը՝ Փլորեն-
ցիայի Հավրենտյան մատենադարանի գրչազիրը, ունի այս առաջարանը:
Մնացած բոլոր գրչազիրները սկսվում են այնտեղից, որ հայկական Ագա-
թանգեղոսի բուն սկիզբն է առաջարանից հետո: Հունական առաջարանի
նյութերն անցնել են նաև Մետրափրաստյան խմբագրության մեջ:

Հազար Փարպեցու ու Մովսես Խորենացու վկայություններից լի երև-
վում, որ նրանք այսպիսի առաջարան տեսած լինեն: Հազար Փարպեցին
Ագաթանգեղոսի բնագրի բովանդակությունը տալու ժամանակ սկսում է,
«Սա զնուազումն թագաւորութեան Արշակունւոյն Արտաւանայ...» խոսքե-
րով, որոնք գրեթե նույնությամբ Ագաթանգեղոսի սկզբնամասի կրկնու-
թյունն են. «Ընդ նուազել ժամանակաց թագաւորութեանն Պարթեաց...»:

Ա. Յ. Գոտշմիդը իր ժամանակին ձեռքի տակ ունենալով միայն վերո-
հիշյալ Փլորենտյան օրինակը՝ ենթադրել էր, որ այս առաջարանը թարգ-
մանի կողմից է ավելացված: Սակայն, ինչպես նշվեց, հունական ոչ մի
արդէն ձեռագիր այն չունի, ուստի չէր կարող թարգմանչի ավելացրածը լի-
նել: Այժմ պարզ է, որ այս հատվածը ավելացված է հունարենի թարգ-
մանվելուց հետո Սիմեոն Մետափրաստեսի ամփոփումից առաջ:

Հունական առաջարանի խորթ տարր լինելը Ագաթանգեղոսի բնագրի
մեջ երևում է հենց այն բանից, որ նրա հեղինակի համակրանքը Արտա-
շիր Սասանյանի կողմն է՝ ընդդեմ Արշակունյաց, իսկ Ագաթանգեղոսի
պատմության մեջ՝ ընդհակառակը: Հունական առաջարանի լեզուն ու ոճը
նույնպես տարբեր են Ագաթանգեղոսի երկի հունարեն թարգմանությունից:

Թ. Նեոլդեբեն գտնում է, որ հունարեն առաջարանի համար Արտաշի-
րի ազատամբությունը վերաբերող նյութերը քաղվել են «Արտաշիր Բա-
բական Կարնամակ» գրքից: Հունարեն առաջարանում եղած բացահայտ
հայկաբանությունները նկատի ունենալով՝ բանասերները եզրակացրել են,
որ Կարնամակի և հունական առաջարանի միջև եղել է մի հայկական
միջանկյալ օրինակ (տես՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, «Ֆիրդոսի», Երևան,
1934, էջ 25—29):

Այս առիթով հարմար է բերել Կարնամակի համապատասխան հատվա-
ծը 2. Թիրյաթյանի թարգմանությամբ.

«Արտաւան զեղանի հարն մ'ունէր որ ուրիշներէն աւելի յարգի էր նմա և
Արտաւանին ամեն տեսակ գործերը [նա] կը կատարէր:

Օր մը Արտաշիր ախոռատունը նստած նուագարան կ'ածէր, կ'երգէր և կը
զուարճանար. աղջիկը դիտեց զայն ու սիրտը կապուեցաւ անոր հետ այնու-
հետև Մտերմութիւն, սէր և համաձայնութիւն պատուաստեցաւ անոնց

մեջ և ամեն դիշեր, մինչ տարաբախտ Արտաւան կը ննչէր, աղջիկը
զաղտնապէս Արտաշիրին մօտը կուգար և մինչև բամ (լոյս) այնտեղ կը
մնար. յետոյ Արտաւանին քովը կը դառնար:

Օր մը Արտաւան Գրան դէտերը և ախտարհամարները առջևը բերել
ուուա և հարցուց թէ— Ի՞նչ կը տեսնէք եւթնից և երկոտասանից հանգա-
մանքէն և աստեղաց դիրքէն և ընթացքէն: Եւ քաղաքաց քաղաքաց տէրն-
րու ժամանակի մասին և աշխարհի մարդոց և իմ իսկ և որդոցս և
մարդոցս մասին ի՞նչ կը գուշակէք:

Ախտարհամարաց սարդարն (պետ) ի պատասխանի ըսաւ. «Երկոտա-
սանք ինկած են (ի վայր խոնարհեալ), և Որմզդի աստղը դարձեալ բարձր
է, և վահրամ և Անահիտ դէպի Եւթնարջն կոյս և յԱօրծ կը դիմեն և
Որմզդի օգնութեան փութալ կը թուին:

Մեկնութիւնն այսպէս կը ցուցանէ, որ նոր տէր և թագաւոր մը պիտի
երևնայ և շատ տիրապետներ պիտի մեռցնէ և աշխարհ վերստին մէկ միա-
հեծան պիտի մը ձեռք պիտի անցնի»:

Անոնց մէջէն ուրիշ զլխաւոր մը յատաչ եկաւ ու ըսաւ. «Այսպես կ'երե-
վի որ ծառայ մարդ մը եթէ սա երեք օրուան մէջ իւր տիրոջմէն ապս-
տամբելով փախչի վերկութեան և իշխանութեան կը հասնի և իւր տիրոջը
վրայ իշխան և յաղթական կը լինի»:

Աղջիկը այս խօսքը, ինչպէս որ Արտաւանին ըսած էին, երբ գիշերը
Արտաշիրին քովը եկաւ, անոր հազորքեց:

Արտաշիր այս լուրը իմացածին պէս միտքը դրաւ փախչիլ անկէ: Եւ աղջկան
ըսաւ. «Եթէ քո սիրտն ուղիղ և անկեղծ է, եկ, սա երեք օրը շանցուցած,
քանի որ ախտարաց զլխաւորը իւր տիրոջմէն վտարանշողին մեծութիւն և
թագաւորութիւն գուշակեց, փախչինք այս տեղաց և երթանք մինչև աշ-
խարհի տիրներ: Եւ եթէ Աստուած և Արեաց աշխարհի բախտը զօրաւինդն
լինին մեզ որ ազատներ և բարձր դիրքի մը հասնինք, այնպէս ընեմ, որ
աշխարհիս մէջ քենէ աւելի բարեբաստիկ մեկը չգտնուի»:

Համաձայնեցաւ աղջիկը և ըսաւ. «Ազատէ դիս և ինչ որ հրամայես կը
կատարեմ»:

(Լուսարացին) մօտ աղջիկը վերստին իւր տեղը՝ Արտաւանին քովը
դարձաւ և գիշերը, մինչդեռ Արտաւան քնացած էր, նորա գանձարանէն
հեղիկ սուր և ոսկի թամբ և կամար մեծասարտ և թագ ոսկի և բաժակ
ոսկի լի ակամբք և դրամ ու դեներ բազում յոյժ և զրահ և շքեղ աս-
պազէնք և այլ շատ բաներ վերցնելով Արտաշիրին բերաւ:

Արտաշիր Արտաւանի նժոյզներէն օրը եւթնասուն հրասանգ ճամբայ
կտրող երկու ձի թամբեց, միոյն վրայ ինք նստաւ և միւսին վրայ աղ-
ջիկը հեծուց և Փարսիստանի ճամբան բռնեցին և շտապաւ կ'երթային:

Արտաւան իսկոյն շորս հազար զօրք սպառազինէց և ի Փարս Արտաշիր

Ստեղծել է պեղծեցաւ, և երբ կեսօր եղաւ տեղ մը հասան, որ Փարսի ճամբան անկէ կանցնելու:

(Արշակունի արքան իմանում է երկու փախստականներէ մասին)

Արտաւան երբ որ աւայսպէս լսեց ետ զարձաւ և վերստին իւր տեղը վեցաւ:

Յետ այնորիկ գունդ մը կազմեց և իւր որդւոյն հետ Փարս ուղարկեց Արտաշէրը բռնելու:

Իսկ Արտաշէր ծովագերքի ճամբան բռնեց:

Եւ մինչդեռ աշայէս կը յառաջանար Փարսի մարդիկներէն մի քանի հոգի որ Արտաւանէն զփոճ էին իրենց բռնող ունեցածները և իրենց անձերը Արտաշէրին առջևը դրին և անոր հնազանդութիւն և ծառայութիւն յայտնեցին:

Երբ Ռամեշն-Արտաշէր ըստած տեղը հասաւ Արտաշէր Բանակ անուն մեծիմաստ մարդ մը որ Արտաւանի ձեռքէն փախչող սպաններէն մին էր և այնտեղ բնակութիւն հաստատած էր, և կաւ յարեցաւ Արտաշէրին իւր վեց որդւոցը և բազում ըստ սպայից հետ:

Արտաշէր կասկածաւ էր նորա մասին, թէ մի գուցէ Արտաւանի կողմէն զինք բռնելու ապստամբ լինի:

Յետոյ Բանակ Արտաշէրին քովը եկաւ, երդում ըրաւ և ապագումանութիւն տուաւ, որ— «Ծնւրլափ կենդանի եմ ես և որդիքս՝ քո հրամանէն զուրս չենք ելլէրս»:

Արտաշէր և Քրտայեց որ այն տեղ աւան մը շինուի որ Ռամեշն-Արտաշէր կոչուեցաւ (անդորրաւայր):

Բանակը այրուածից հետ այն տեղ թողուց և ինք դէպի ծովեզր փութաց:

Երբոր ծովը ալքովը տեսաւ Աստուծոյ փառք տուաւ և աւան մը հիմնեց Արտաշատիտ անուն և տալը վրամական կրակ ծովու մօտերն հրամայեց հաստատել և անկէ Բանակին և այրուածից մօտը եկաւ և զօրք զումարելով Ատր-Հրուբայ մեհնանը ուխտի գնաց և անկէ յաշողութիւն խնդրեց և Արտաւանի գեմ պատերազմի ելաւ և Արտաւանի բոլոր զօրքը շարդելով զանձ, հարստութիւն, անասուն, կահ կարասի աւարեցին և ինք Ստահր նստաւ:

Եւ Կրմանէն և Մակրիստանէն և ի կողմանց կողմանց Փարսի անհամար զօրք ժողկեց և պատերազմի դրկեց Արտաւանի վրայ:

Չորս ամիս ամէն օր մարտ և ջարդ կար անխնայ: Արտաւան ի կուսից կուսից ինչպէս ի Հոնգեսէ, Դուրաւանդէ, Դալլամանէ և Բաղաշարկարէ զօրք և ձի ուղեց: Եւ որովհետև Կայանց փառքը Արտաշէրի հետն էր՝ Արտաշէր յաղթող ելաւ:

Արտաւանը սպաննեց և նորա բոլոր ինչքը և հարստութիւնը Արտաշէրին ձեռքը անցաւ և Արտաւանին զուտորը կին առաւ և զարձեալ Փարս եկաւ և Արտաշէր-Խորայ ըստած շահաստանը շինեց: Մօտերը մեծ վիր (զուր, հոր, վիհ) մը փորել տուաւ և շորս առուի շուր անկէ վիժեցուց և (Վրամա-

կան) կրակէն շխտեց հաստատեց (Նստեցուց) և ասուար լեռ մը պեղել տալով մաքուր շուր անկէ յորդեցուց և բազում զինուոր և զաստակերտներ շինեցուց և շատ վրամական մեհնաններ հրամայեց անց հիմնելու:

(Արտաշէր Բարական Կարեամակ, Պահլաւ բնագրէն Քարգմանեց Գանդերձ ծանոթութեամբք զօրք. Յ. Թրեբարեան, Փարիզ, 1907, էջ 8—14):

Ազգաբնակչոցի վարք կողմած խմբագրութեան հոնարեն քննարկ հրատարակութեան առթիվ Ժ. Գարիտը մանրամասն էամմատելով կրա և հոնական վերոհիշյալ առաջարանի լեզվական հատկանիշները քննարկ անմտութիւն է գտնում, սակայն զգուշանում է եղրակացութիւններ անել Այս հարցի շուրջը և. Ակիսյանց որոշ ենթադրութիւններ է անում և կնատի ունենալով, որ Ազգաբնակչոցի այս խմբագրութեան (վարք) գունական թարգմանութիւնը սկիզբ չունի, այն տեսակետն է առաջ քաշում, թէ հոնական Ազգաբնակչոցի լավիքները զրազրում եղած վերոհիշյալ առաջարանը (Արտաշէրի ապստամբութեան մասին) այստեղից է հանված (Արտաշէր Բարականի վեպը յունարէն Ազգաբնակչոցի մէջ և Ս. Գրիգորի նորագիտ յունարէն վարքը, Հանդէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 567—581) և Այս տեսակետը ուժեղ կողմաների կարիք է զգում:

Չ. Վիեննայի կրկնագիր օրինակը որոշ տարբերութիւն ունի այս տեղում.

«...[Ընդ է]լակի հանապազորդեալք երթեկէն ասորերկկալ վաճառովք զփոքը մանունս յարգել և ևազար և յերես ըազմացուցանելով վասն այսորիկ իսկ ընդ ծաղկածն ալիսն ըազմութիւն համատարած ծովուն ընդ-խառնելք շահատակիցեն ոչ ըստ անձանցն կամի այլ վարգիլ աւղոն վարելոյ բունավարեալք ի վերայ յորձանացն յաճախատարած լայնացելոցն դանդաղիցեն վասն աւղոտն գտանելոյ...» Յուշարձան, 72—73):

Թարգմանութեան մեջ մտցրել ենք «վարգիլ օղոյն» արտահայտութիւնը որն ավելի տրամաբանական է, քան «վարիլ օղոյն»:

Յ. Այս պարբերութեան խոսքերը ակնարկում են Ազգաբնակչոցի աղբյուրները (Մ. Աբելյան, Երկեր, Գ., 182): Ե զարի հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է ամենից առաջ հայոց գարձի պատմութեան Գ զարում զրված նախնական խմբագրութիւնը:

Ազգաբնակչոցի համար բազմաթիվ աղբյուրներ են նշվում հայագիտական գրականութեան մեջ Գ. Տեր-Մկրտչյանը հիշում է Գրիգորի և Շամոնայի ասորական վկայարանութիւնը և Աբրահամ Նաստուվանդի վկայք Արևելիցը (Ազգաբնակչոցի աղբյուրներից, Վաղարշապատ, 1896, էջ 3—62), և. Ակիսյանց գտնում է, որ Ազգաբնակչոցի պատմութեան մեջ Գրիգոր լուսավորչի վարքը ձևված է Ս. Աբերկիտի վարքի հետևողութեամբ (Քննութիւն վարուց Ս. Աբերկիտի Յերապոլոսոյ եպիսկոպոսի Հանդէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 513—526), սակայն այս տեսակետը չի ընդունում Պ. Պետերսը (Revue des Etudes Arméniennes, t. I, 1920/1921 p. 385—387): Ակիսյանց ենթադրում է նաև, որ Ազգաբնակչոց քաղվածքներն ունի Կյուրեղ Երուսաղեմացու վկայարանութիւնների (Վկայա-

քանութիւն որդոյն Կիրողի (Կիրակոսի) և մօր Նորա Աննայի, Ազաթանգե-
զօսի աղբյուրներէն, ևանդէս Ամսօրեայ, 1948 էջ 129—136):

Ազաթանգեղոսի պատմութեան մեջ առատօրէն յօտադրոված է Աստ-
ժամառունը, որից լատ (կայսրութիւններ կան, և Փարթևանը մատնա-
բույց է անում, որ Ազաթանգեղոսի մեջ կան Բարսեղ Կեաարացու պատա-
բարից լատվածներ. թե՛ սը պատարագներ ևս իստթ են նշել հեղինա-
կին (Սրբազան պատարագամտուցց Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 90—91):

Ազաթանգեղոսը ինք սղերս ունի Կորյունի հետ, ընդ որում բանասեր-
ների մեծ մասը համոզված է, որ Ազաթանգեղոսի խմբագիրն է քաղել
Կորյունից:

4. Պարթևների թագավորութեան վերանալու թվականն է 224 և բնա-
կանաբար չէր կարող Տրդատ Գ-ի հոր, խոսրով Բ-ի օրոք տեղի ունեցած
լինել: Ազաթանգեղոսի սույն հատվածում վիպական տարրի ներթափանց-
ման պատճառով որոշ շփոթութիւններ կան:

Բ դարի վերջում և Գ դարի սկզբին Արշակունյաց թագավորութիւնը
Հայաստանում դարձել էր ժառանգական և Վաղարշ Բ-ին հաջորդել էր
նրա որդի խոսրով Ա (մեռ. 316). Սրա օրոք սկիզբ առավ Սասանի
թոռ Արտաշիր Պապականի պայքարը Արշակունու դեմ, որ
խոսրովի որդու Տրդատ Բ-ի (216—252/3) օրոք վերջացավ Պարսկաստա-
նի Արշակունիների պարտութեամբ: Արտաշիր Սասանյանը թշնամական վե-
բարերմունք ունեցավ դեպի Մեծ Հայքի թագավորութիւնը, որովհետև Հա-
յաստանը Արշակունիների երկրորդ թագավորութիւնն էր և այստեղ էին
ապաստանել Արտավան Ե-ի որդիներն ու Սասանյաններին հակառակորդ
իշխանները:

Տրդատ Բ նա մղեց Արտաշիրի առաջին հարձակումը Հայաստանի
վրա, որը նա կատարել էր Մարաստանը նվաճելուց հետո 228 թվին: Այս
հայերը Միջագետքում մասնակցեցին հռոմեացիների մղած կռիվներին,
ներխուժող պարսիկների դեմ: Որոշ դադարից հետո Արտաշիրը 237/38
թվերին վերստին հարձակվեց Միջագետքի վրա և զբաղեց Մծրինն ու
Խառանը: Պատերազմը շարունակեց նաև Արտաշիրի որդի Շապուհ Ա
(241—272), որը երկար պայքարից հետո կարողացավ 252/3-ին նվաճել
Հայաստանը, իսկ Տրդատ թագավորը հեռացավ արևմուտք:

Տրդատ Բ-ի պարտութեանց հետո Հայաստանի դահին նստեց Արտա-
վազը (252/3—272/3): Նրանից հետո Մեծ Հայքի թագավորութիւնն
անցավ խոսրով Բ-ին, որը կարծվում է, թե Տրդատ Բ-ի որդին էր (Մա-
նանդյան, հտ. Բ, մ, Ա, էջ 99): Ազաթանգեղոսի այն տեղեկութիւնը, թե
Հայոց խոսրով թագավորը արշավել է Պարսկաստանի խորքերը, հավատի
հիշողութիւնն է խոսրովի սպանութիւնից հետո մանուկ Տրդատին տանում
են արևմուտք: Վերջապես 298 թվականին հաղթական հռոմեացիք դա-
շինք են կնքում Սասանյան ներսահի հետ, և Մեծ Հայքի թագավորութեան
գահին հաստատուն կերպով նստում է Տրդատ Գ, որի օրոք հայերն ըն-
դունեցին քրիստոնեութիւնը:

Ինչպես տեսնում ենք Ազաթանգեղոսի տեղեկութիւնները թեև խառն են

վիպական տարրերով և որոշ շփոթ շփոթ են, այնուամենայնիվ գործի լին
պատմական արժեքից: Ազաթանգեղոսի մոտ Գ դարի սկզբին ապրող խոս-
րով Ա ու որդին՝ Տրդատ Բ մասամբ միաձուլված են դարի վերջում
ապրած խոսրով Բ-ի և որդի Տրդատ Գ-ի հետ:

Այս առթիվ հարմար է տալ Հայաստանի հեթանոս Արշակունիների ժա-
մանակաշրջանի ցուցակը (հիմնականում ըստ Լ. Մանանդյանի):

Տրդատ Ա	66—75
Սանատրուկ	75—110
Աշխադար	110—113
Պարթամասիր	113—114
(Հռոմեական նվաճում)	
Վաղարշ Ա	117—140/3
Սոհեմոս	140/3—161
Պակուր	161—163
Սոհեմոս	164—180
Վաղարշ Բ	180—191
խոսրով Ա	191—216
Տրդատ Բ	216—252/3
(Արտավազը Ե	252/3—272/3)
խոսրով Բ	272/3—287
(Պարսկական նվաճում)	
Տրդատ Գ	298—330

(Տե՛ս նաև C. Toumanoff, The third-century Armenian Arsacids
Revue des études arméniennes, t. VI 1969, p. 233—281).

5. Ստահը արաբ. Իսթախր, պարսից Աքեմենյան ժամանակաշրջանի
մայրաքաղաք Պերսեպոլիսի կոթրինն էր:

6. Ալանաց ղոներ. միջնադարում այսպես էր կոչվում այժմյան Գա-
բիալի կիրճը Կովկասյան լեռներում:

7. Ինչպես այժմ պարզված է, Ազաթանգեղոսի երկի նախնական բնա-
գրում պետք է եղած լիներ «զճորայ պահակին», սակայն զըլի սխալով
դեռ շատ վաղուց դարձել է «զիւրայ պահակին», Այսպես է եղել հենց Զ
դարի վերջին, երբ թարգմանվել է հունարենիս:

Նորահայտ արաբական թարգմանութիւնը նույնպես ունի «Ջուարու»
ձևը (արաբ. Ազաթ. 2)

Ազաթանգեղոսի գրիթի բոլոր ձևագրերում այս վերջին ձևը կա:

8. Հոներ. այս ցեղախումբը հանդես եկավ Բ—Գ դարերում և կարծ-
վում է, որ խառնուրդ է ուղբական և ասիական ցեղերի: Գ դարում շարժ-
վել են դեպի արևմուտք բախվելով զոթերի հետ Ե դարում նշանավոր էր
նրանց պետը՝ Աթիլան, որը մեծ տաղանդ պատճառեց արևմտյան հռո-
մեական կայսրութեանը և Բյուզանդիային: Հոների մի ճյուղը հաստատված

էր Հյուսիսային Գովկասում և պայքարի մեջ էր Սասանյան Պարսկաստանի դեմ:

9. Լիփնեերի (Լիփնք, ճիշտ ձևն է Լիփնիք) ցեղը ապրում էր Կախեթի (Վրաստան) Լիփնիք ազգագավառում: Հայտնի էր Լիփնաց քաղաքը (Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ Աշխարհացույցի, Երևան, 1963, էջ 54—55): Եփրեթի ցեղը ապրում էր Կովկասյան լեռների Եփրք գավառում (Կասեթից հյուսիս): Կասպերը կովկասյան ցեղեր են, որոնք ապրում էին Աղվանքի արևելյան տափաստաններում, ծովի ափին, որը եռյակս կոչվում էր Կասպից ծով: Առաջին անգամ հիշվում են Հերոդոտոսի պատմության մեջ:

10. Քուշնաց թագավորությունը տարածված էր Միջին Ասիայում, այժմյան Աֆղանստանում և Հյուսիսային Հնդկաստանում. իր ծաղկման շրջանն ապրեց Ա—Գ դարերում: Վաչկատուն ցեղերի մի խումբ էր, որի գլխավոր ցեղը կոչվում էր Քուշան և հունա-բակտրիական թագավորության անկումից մեկ դար հետո թագավորություն կազմեց: Քայքայվեց Գ դարում և վերածվեց մանր թագավորությունների: Քուշանների օրոք բուդդայականությունն սկսեց Հնդկաստանից ներթափանցել Միջին Ասիա:

11. Փոսպղուս լեռանցքը գտնվում է Կարինից զեպի Կոզոնիա տանող ճանապարհի վրա: Գալլ զեպի ակունքների մոտ:

12. Գոթեր, գերմանական ցեղերի մի խումբ է, որը Ք դարի վերջում շարժվեց դեպի հարավ-արևելք: Գոթերը պայքարել են հռոմեական կայսրության դեմ: Կային արևելյան գոթեր (օստգոթ) և արևմտյան գոթեր (վեստգոթ):

13. Դիոկղետիանոս կայսրը (284—305) իրեն զահակից էր ընտրել Մաքսիմիանոսին և երկուսն էլ օգոստոս ախտոսն էին առել: Նրանք մեկական տեղապահ՝ կեսար ընտրեցին Քլորոսին ու Գալերիոսին, և այսպիսով ստեղծվեց չորրորդապետությունը: 305 թվին Դիոկղետիանոսը իշխանությունից բազմեց, և սկսվեց կատաղի պայքար իշխանության համար: Կեսար Գալերիոսի մահվանից հետո պայքարում էին չորս օգոստոսներ՝ Լիկինիոսը, Մաքսենտիոսը, Մաքսիմիանոսը և Կոստանդինոսը (Կոստանդին):

Լիկինիոսը (250—325) հայտնի էր որպես զորավար և կայսերակից էր ընտրվել Գալերիոսի կողմից, որի մահվանից հետո զաշնակեց Կոստանդինոսի հետ. սրանք հաղթեցին բոլոր հակառակորդներին և 313 թվականին երկու կայսրերը իշխեցին ամբողջ կայսրության մեջ: Սակայն 324-ին Կոստանդինոսը հաղթեց Լիկինիոսին և սպանել տվեց նրան:

Կոստանդինոսը (306—337) զարձավ միահեծան կայսր և ամբապնդեց հռոմեական կայսրությունը՝ նոր մայրաքաղաք ընտրելով Բյուզանդիոնը (Կոստանդնուպոլիս): Միլանի հրովարտակով (313 թ. քրիստոնեությունը ազատ կրոն հռչակվեց):

14. Տրդատ Գ Արշակունին Հայոց պատմության մեծ դեմքերից է և ըստ արժանավճի գնահատվել է, թե միջնադարյան պատմիչների, թե նոր ուսումնասիրողների կողմից:

Խոսքով Բ-ի սպանությունից հետո նա տարվել է արևմուտք և հռոմեա-հայկական զորքերի հաղթանակից հետո վերադարձնել Հայոց թագավորությունը:

Տրդատ Գ-ի (298—330) ժամանակաշրջանին վերաբերող մի շարք հունարեն արձանագրություններ են գտնվել Հայաստանում: Տիրապահերտի պարիսպների վրա գտնվել է մի արձանագրություն, որը Ց. Մարկվարտը, Լ. Մանանդյանը և վերջերս Գ. Սարգսյանը (Գ. Саркисян, Тиграпет, Москва, 1960, стр 85) գտնում են, որ Տրդատ Գ-ին է վերաբերում: Դա մի հրաման է՝ ուղղված քաղաքի բնակիչներին, որոնք, ինչպես երևում է, նախապես ապստամբվել էին: Ապարանում գտնված հունարեն արձանագրության մեջ «Մեծ Հայքի Տրդատ Մեծ արքան մի Գնթունի իշխանի պարզևում է Նիգ քաղաքը» (Մ. Ростовцев, Апаранская надпись царя Тирдата, С. П., 6—1911): Լ. Մանանդյանը Տրդատ Գ-ին է վերագրում նաև Գանդիի արձանագրությունը տաճարի շինարարության մասին, սբ հիշվում է, թե Տրդատ Մեծը, Մեծ Հայքի արքան, կառուցել է այն և այլև: Գանդիի արձանագրության տարբեր վերծանումներ են եղել բանասեր-պատմաբանների կողմից, ընդ որում մեծ թվով ուսումնասիրողներ այն վերագրում են նաև Տրդատ Ա-ին: (К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М. Л., 1953, стр. 174—211):

Տրդատ Գ-ի ժամանակ ղեկնա նրա նախնիների օրոք համայնքների ձեզվով, Հայաստանում տարածված քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձավ: Փոքր Հայքի ու Կասպովիկայի կողմերից եկած Գրիգորը և նրա հետևորդները նախ հայտնվեցին ու շարժարկեցին, ապա Փրիգորը ընդունվեց որպես Հայոց կաթողիկոս: Քրիստոնեության հաղթանակը Հայաստանում պատմաբանների մեծ մասի կողմից վերագրվում է Գ դարի սկզբին: Ե դարի եկեղեցական պատմիչ Սողոմենոսը հետևյալ վկայությունն է տալիս Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման մասին, սես տեղեկացա, որ հայերն ընդունել են քրիստոնեությունն ավելի առաջ [քան վրացիներն ու ուրիշները]: Ասում են, որ Տրդատը, որն այս ժողովրդի առաջնորդն էր, մի ինչ-որ աստվածանշան հրաշքի պատճառով, որ նրա տան մեջ պատահել էր, իսկույն դարձել էր ինքը քրիստոնյա ու նաև հրամայել էր, որ քարավղության միջոցով այդ կրոնի ընդունեն բոլոր իր հպատակները» (Մանանդյան, հտ. Բ, մ. Ա, էջ 126):

Ինչպես ընդունված է պատմագիտության մեջ, Հայաստանը առաջին երկիրն էր աշխարհում, որ ոչ միայն ազատ դարձրեց քրիստոնեությունը, այլև պետական կրոն հռչակեց այն: Հռոմեական կայսրությունը 313 թվականի Միլանի հրովարտակով քրիստոնեությունն ընդունեց որպես հանրաժան կրոն, իսկ պետական կրոն դարձավ սոսկ դարի վերջում:

Տրդատ Գ-ը դաշինք կնքեց Հռոմի Կոստանդինոս կայսր հետ, որն առավել ևս սերտ դարձրեց Հայաստանի մշակութային հարաբերությունները հռոմեական կայսրության երկրներին հետ:

Տրդատ Գ-ը զորավար էր և քաղաքագետ։ Նա կայունություն մտցրեց Մեծ Հայքի թագավորության մեջ և վերահաստատեց նախարարական տիրույթների սահմանները, որի մասին վկայում է Ապարանի վերահիշյալ արձանագրությունը։ Սկիզբ առավ Հայոց պատմության մեջ մի ժամանակաշրջան՝ որը պարարտ հող նախապատրաստեց գրեթե գլուտի և հայ մատենագրության ստեղծման համար։

15. Երեզ (կամ Երիզա) ավանը այժմյան Երզնկա քաղաքն է Կարեն նահանգի Նիկոզյաց զավառում։ Հիմնադրության շրջանում այստեղ գտնվել է Անահիտ դիցուհու հուշակավոր տաճարը։

16. Գայլ գետ. վտակ է, որը թափվում է Եփրատ գետի մեջ՝ Երզնկա քաղաքի մոտ։

17. Գրիգոր Լուսավորչի ծագման մասին Ազաթանգեղոսի տարբեր խմբագրությունները և նրանից քաղած կամ նրա հետ աղբյուր ունեցող մյուս պատմիչները տարբեր վկայություններ են տալիս։ Ըստ Ազաթանգեղոսի Հայոց պատմության նրա հայրն էր Անակ Պարթևը, պարթևական հզոր տոհմից, այսինքն ցեղակից Տրդատ Արշակունուն։ Անակի տոհմի կոտորվելուց հետո Քաղաքից հեռու գալով Գրիգորին տանում են Կեսարիա, որտեղ ջրօգտնական եղով զատախարակվելուց հետո վերադառնում է Հայաստան։

«Տարբեր Պատմության մեջ, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու գրքում կա մի այլ տարբերակ։ Բուրգար անունով պարսիկ աշնվականը փախել էր Գամիթթ (Կապադոկիա) և Կեսարիայում ամուսնացել Սոփիի հետ, որը մեծատուն Եվթաղի թույրն էր։ Վերցնելով իր կնոջը՝ Բուրգարը կամենում էր գնալ Պարսկաստան, բայց ճանապարհին կանգ է առնում Վաղարշապատում և Սոփիին դառնում է Գրիգորի ստնտուն։ Անակի տոհմի կոտորվելուց հետո Բուրգարը վերցնում է մանուկ Գրիգորին նրա մոր՝ Ողուհու մոտից և փախցնում Կապադոկիա։ Գրիգորին ուսուցանում են հունական և ասորական գրություն։ Նա ամուսնանում է աստվածապաշտ Գավթի դստեր՝ Մարիամի հետ և ունենում երկու որդի՝ Արիստակես ու Վրթանես անուններով (Պատմություն Տարսնոյ, Երևան, 1941, էջ 69—72)։

Եթե առաջին տարբերակի մեջ Գրիգորը Կապադոկիայում միայն դաստիարակվել էր, ապա ըստ երկրորդ տարբերակի՝ նա դեռ Հայաստանում ունեցել է Կապադոկիացի ստնտու, և նրա կապը Կապադոկիայի հետ ավելի է շեշտված։ Նկատի ունենալով այս փաստը, ինչպես նաև Գևորգ Ասորու այն վկայությունը, թե Գրիգորը հռոմեացի էր, Ն. Աղոնցը եղբակացնում է, որ Գրիգորի ծագումը պետք է փնտրել Փոքր Հայքի կողմերում (Grégoire l'Illuminateur et Anak le Parthe. Revue des Et. Arm., t. VIII, 1828, p. 233—245), որի հարևան Կապադոկիայում նույն անունազրիններ (Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Նազիանզացի)։ Ահա Գևորգ Ասորու խոսքերը.

«Գրիգորին այն որ աշակերտեց զՀայս, ով ուսումնասէր հռոմայեցի

էր ազգաւ, ինչպէս որ յայտնի է իւր կենսագրութեան խօսքերէն, բայց աղայութեան ժամանակ Հայոց աշխարհն եկաւ կամ Գիողեթախանոսի քրիստոնէից ղէմ յարուցած հայածանաց կամ ուրիշ մեզ անծանօթ պատճառաւ. եւ երբ Հայոց երկրին մէջ սնաւ և ուսաւ անոնց գիրն ու լեզուն՝ իւր անունը տարածուցեաւ...» (Տաշյան, 4)։

Գրիգորի ծագումը պարթև թագավորական տան հետ կապելու ձգտման նպատակն էր, ըստ Աղոնցի, նրան ազգակից դարձնել արևելքում այնքան հռչակված և Հայոց զահին էլ տիրացած պարթև Արշակունիներին։ Այս հարցում նկատվում է իրանական վիպական գրույցների ազդեցությունը, և Ն. Աղոնցի կարծիքով Ազաթանգեղոսի պատմական մասը պարսիկ վիպասանական գրականության ազդեցության ենթակա է։

Ինչ վերաբերում է պարթևի ձևերով խոսքով սպանության փաստին, ապա դա պատմական հիմքեր ունի։ Եղիշեն հիշում է, որ երբ Հայոց նախարարական—եկեղեցական ժողովը Քենդոս կայսեր նամակ ուղարկեց, այնտեղ առված էր սպանությունը և նախնին մեր Տրդատիս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարգարտոյս յող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ. սնաւ յերկրիդ Յունաց...» (Եղիշէ, Երևան, 1957, էջ 72)։

Ուրեմն, իրոք Տրդատի հայր խոսքով սպանվել էր Արշակունու ձեռքով և այս իրական դեպքը միահյուսվել էր այլ տարբերի հետ ու ստեղծել Գրիգորի պարթևական ծագման պատմությունը։

Պատմական հիմք կարող է ունենալ նաև երկու պարթև եղբայրների (Անակի ու Եղբոր) գաղթը Հայաստան, քանզի իրոք Պարսկաստանի Արշակունյաց անկումից հետո Հայաստան գաղթեցին պարթև աղնվականներ, որոնց մեջ էին հին հնց Արտավան Ե-ի որդիները։ Ենթադրվում է, որ ահա այդ ժամանակ Հայաստան եկան Կամոսարականներն ու Մամիկոնյանները (K. Arslan, Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909 p. 139 Մանանդյան, հտ. Բ—մ, Ա, էջ 89), թեև այս հարցերը դեռ ուսումնասիրման կարգու են։

Գրիգորի տոհմի ծագման մասին ավելի հստակ պատկերացում է տալիս Նորահայտ հունարեն վարքը։ Գրիգորին դիմելով Տրդատ թագավորն ասում է. «Ե՛րբ դու ինձ մոտ եկար, ասացիր, որ Հայոց աշխարհի առաջիններից ես, բայց այժմ ի՞նչ երևում ոչ քո աղնվական ծագումը, ոչ էլ քո [հուշակված] երկիրը... (Հունական Վարք, 2)։ Բացի սրանից, այլ տեղում նույն Հունարեն վարքը հիշում է, որ Գրիգորի ազգականները զբոսնելով էին Կեսարիայում։

Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ Գրիգոր Լուսավորչիը հայ իշխանական երևելի տնից էր և հավանաբար Փոքր Հայքի որևէ իշխող տոհմից։

18. Հայկական ձեռագրերի սյուսուրն չորրորդի՝ արտահայտության դիմաց Վիեննայի կրկնագիրն ունի՝ սյուսուրն երրորդի՝ (Յուշարձան, 111),

այս դեպքում նաև այլ հոգևորականներ, ինչպես նաև հունարեն ու արաբերեն թարգմանությունների մեջ:

19. Ըստ հայկական ձեռագրերի, Գրիգորը ետք վերապում մնաց «ամս երեքտասան», սակայն Վիեննայի կրկնագիրն ունի «ամս չորքտասան» (Յուշարձան, 118), որը կրկնված է նաև հունարեն ու արաբերեն թարգմանությունների մեջ:

20. Տրդատի հրովարտակի խորագրում եղած «առ շինականս» բառերը լուսն են Վիեննայի կրկնագիրը (Յուշարձան, 122—123) և հունարեն ու արաբերեն թարգմանությունները:

21. Հոհիսիմյանց վկայաբանությունը ինքնուրույն դիրք ունի Ազաթանգեղոսի ամբողջ բնագրի մեջ: Ուշագրավ է Հ. Տաշյանի այն վարկածը, թե Հոհիսիմյան կույսերը հավանաբար Փոքր Հայքից պետք է եկած լինեն (Տաշյան, 137), այսինքն ոչ թե Հռոմից էին եկած, այլ հռոմեացիների կողմից:

Քրիստոնեությունը շատ վաղ շրջանից տարածվել էր Փոքր Հայքում և երբ քաղաքներում (Մելիտին, Սեբաստիա) կային ուժեղ համայնքներ: Ինչպես Գրիգոր Լուսավորիչ, այնպես էլ Հոհիսիմյան կույսերի ծագումը ըստ երևույթի պետք է Փոքր Հայքի սահմաններում սինտրի, որի հայ աղաբանակությունը հունական բարբերին ենթարկված լինելով հռոմ էր համարվում բուն Հայաստանի հայության կողմից:

22. Ձեռագրերի մի մասում կա «այս յետ երկուց ատուրցն», իսկ մյուսների մեջ «այս յետ երկուց ատուրցն»: Գ. Տեր-Միկայելյանը և Ս. Կահանյանը նախընտրել են առաջին ձևը, սակայն Վիեննայի կրկնագիրը (Յուշարձան 129) ունի երկրորդը: Հունարեն և արաբերեն թարգմանությունները նույնպես ունեն՝ երեք օր:

23. Բնագրում դրված է՝ դար, որը նշանակում է թե՛ հարյուրամյակ, թե՛ հազարամյակ և կամ որևէ երկար ժամանակամիջոց: Միջնադարյան մատենագրության մեջ երբեմն Ազամից մինչև Նոյ դրվում է ութ դար, իսկ երբեմն Ազամից մինչև Փրիստոս վեց դար և յոթերորդը՝ նրանից հետո մինչև աշխարհի վախճանը (Նոր բառգիրք Հայկազգեան լեզուի, Վենետիկ, 1836, Ա, 603): Որպեսզի հասկանալի լինի, թարգմանել ենք դարաւը նշան:

24. Եուշանը բարելացի մեծատուն հրեա Հովակիմի կինն էր, նշանավոր իր գեղեցկությամբ: Երկու ձեռք գատավորներ ցանկացան նրան, բայց պարկեշտ կինը մերժեց, և ձեռունիները, անհզորեն ամբաստանելով Եուշանին անբարոյականության մեջ, համոզեցին ատյանին՝ մահվան դատապարտել նրան: Դանիել մարգարեն, վերաբնեցնելով գործը, ապացուցեց երկու ձեռունիների խարդախությունը, մահվան դատապարտեց նրանց և ազատեց Եուշանին (Դանիել, ԺԳ, 1—64): Եուշանը Ազաթանգեղոսի երկու թերթ լարության անմեղ զոհ հիշեցնում է Հոհիսիմյանին:

25. Դերովրան և Հայելը (Ցայել) հրեաների պատմության դատավորների շրջանից են: Քանանացիք հարձակվել էին Իսրայելի վրա, և այն ժամանակ Իսրայելի գատավոր Դերովրա՝ մարգարեուհին կազմակերպեց

այսպիսի ինքնապաշտպանություն: Քանանացիների զորավար Միսարան փախավ հրեաների առջևից և ապաստանեց Փարեթի կնոջ՝ Հայելի վրանում, որտեղ սակայն Հայելը սպանեց նրան, և հրեաները դուրս գրեցին ինքնապաշտպան (Գրքեր Դատաւորաց, գլ. Գ—Ե): Ազաթանգեղոսի գրքում այս երկու կանայք հիշված են իրրև շար ինքնապաշտպան կանացի քաղցության խորհրդանշան:

26. Արաբների երկիր կամ Տաճկաստան անելով վաղ միջնադարի հայ պատմիչները նկատի ունեն Միջագետքի ու Ասորիքի անապատը, որտեղ վաղուց թափառել են արաբական վաղապատուն ցեղերը:

27. Հռոմի հին հայկական ամիսներից է: Հայկական ամիսներն էին՝ Նավասարդ, Հոհի, Սահմի, Տրե, Փաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից, Անկեաց: Այս ամիսները երեսուներեք օր ունեին բացի վերջինից՝ որն ընդհանրապես հինգ օր ուներ, իսկ Նահանջ ամիսում՝ վեց օր: Նավասարդի մեկը ավանդաբար ընկնում է օգոստոսի 11-ին (Տեա՛ Հ. Ս. Բաղայան, օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970):

28. Փառական Ենձակացի ճիշտ տեղը հայտնի չէ: Հ. Գ. Նահապետյանը նախ առաջարկել է կարգավ «Փառական էնձակաց», Փառականը տեղանուն համարելով, իսկ երկրորդ բառը բացատրելով վրացերեն ղև նշանակությամբ (Ուղղագրություններ Ազաթանգեղեայ Պատմության, Բազմավէպ, 1907, էջ 147—148), այսպիսով էլ նոր բացատրություն՝ Փառական նամակաց, այսինքն ճահճախոտ և եղեգնուտ դաշտ (Բազմավէպ, 1907, էջ 268—269): Նրան հակաճանաչելով Հ. Կ. Տեր-Սահակյանը առաջարկեց [Փա]՝ փառական [եր]ամակաց ուղղումը (Բազմավէպ, 1907, էջ 270): Վերջապես «Փառական նշանակաց» հողվածով Հ. Գ. Նահապետյանը եզրակացրեց (Բազմավէպ, 1907, էջ 403—407), որ Փառական դաշտը պետք է գտնվեր Մասիս լեռան ստորոտի մեծ շամբի մոտ և այդ տեղանունը կապ ունի Մովսես Խորենացու հիշած Փառախոտի հետ, որը կառուցել էր Ամասիայի որդի Փառոտը Մասիս լեռան մոտ (Պատմություն Հայոց, Ա, գլ. ԺԲ): Ըստ Անանունի Փառականը որսաղաշտ էր (Սեբեոսի Պատմություն, Երևան, 1939, էջ 7): Տեա՛ Գ. Արզաբյան «Սեբեոսի Պատմությունը և Անանունի անեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 116:

29. Տրդատի խողացումը կապ ունի Հայ-իրանական հեթանոսական շրջանի մտածելակերպի հետ: Պարսիկների համար վայրի խոզը՝ վարազը, արքունի անասուն էր և արքայից արքայի կնիքը վարաբի պատկերն ուներ: Հ. Անառյանը վարազ ձևից երկու տասնյակ հայկական անուն է հիշում՝ վարազ, վարազ-Գնէլ, վարազ-Գրիգոր, վարազդատ, վարազդէն, վարազ-դուխտ, վարազ-կոտորով, վարազման, վարազ-Յոհան, վարազ-Ներսէհ, վարազ-Շապուհ, վարազպետ, վարազ-Սահակ, վարազվաղան, վարազ-վալէ, վարազտիրոց, վարազ-Տրդատ և վարազ-Քորդակ: Խառնակներում վարազ կան վարազ կենդանու անունով անձնանուններ (Հայոց անձնանունների բառարան, Ե, 62—69): Ղ. Ալիշանց (Այրարատ, 879, փան. 3) Նունների բառարան, Ե, 62—69): Ղ. Ալիշանց (Այրարատ, 879, փան. 3) Տրդատի խողացման մեջ տեսնում է գալղամարդության ախտը (Այ-

canthropie)։ Այս նյութի շուրջ տես՝ Գ. Յովսէփեան, Նիւթեր և սուսու՝
Նասիրոսթիւններ, պրակ Գ, Նիւ-Յորք, 1944, 61—63, Տաշյան, 139—140։

30. Սույն պարբերութեան վերջին տողերը Վիեննայի կրկնագրում և
մասամբ այլ կենդանիներում հետևյալ ևն ունեն տրպէս չի համարեալ
իսկ լիցի զերանելիան իսկ ի գլխովին լանդիման տեսանելը (Յուշարձան,
148)։

31. Այս պարբերությունից անմիջապէս հետո սկսվում է վարդապե-
տությունը, որը ծավալով հավասար է Ազաթանգեղոսի գրքի ամբողջ
մնացած մասին։ Վարդապետությունը թեև նյութի տեսակետից թույլ է
կապված Ազաթանգեղոսի բուն քննարկ հետ, այնուամենայնիվ նրա հետ
որոշ ամբողջություն է կազմում, լեզվական տեսակետից չի տարբերվում
մնացած մասից և անտարակույս Ե գրքից է։ Ազաթանգեղոսի հունարեն
թարգմանվելու ժամանակ 2 դարի վերջում, վարդապետությունը եղել է
նրա կազմում։ Այդ վկայում են հունական, ինչպես նաև նորաշայտ արա-
բական թարգմանությունները, որոնք թեև վերջի են այս ընդարձակ հատ-
վածը, այնուամենայնիվ պատմության առաջին (վարդապետությանը նա-
խորդող) մասի վերջում վարդապետության սկիզբը ազդարարող սակնեթ
Քրիստոսի շնորհներով... և վարդապետությանը անմիջապէս հաջորդող
«Արդ՝ եկեք, նորայրներ...» խոսքերը բառացիորեն են թարգմանվել և
ստացվել է որոշ անկապ շարադրանք, բանի որ երկուսի միջև ինչ-որ հատ-
ված պահասում է (Տաշյան, 158)։ Ներկա աշխարհաբար թարգմանության
մէջ վարդապետական մասը նկատի չի առնված։

32. Հայաստանը հյուսիսային երկիր է համարվել, ինչպես հայ, այն-
պես էլ ասորական ու արաբական մատենագրության մեջ։ 2. դարի ասորի
մատենագիր Զաբարիա Հոնտորը հյուսիսային երկիր անվան տակ հասկա-
նում է Հայաստանը և նրան հարող ու եկեղեցականորեն ենթակա Վրաս-
տանն ու Աղվանքը (Н. Пигулевская. Сирийские источники по исто-
рии народов СССР. М.—Л., 1941, стр. 165), իսկ Թ՝ դարի արաբ
աշխարհագրագետ Իբն Խորդադեհը, այս բոլորի հետ, հիշելով նաև
Ասորպատականը, Զարբի (ասորերեն՝ հյուսիս) է կոչում (Ա. Տեր-Վանդ-
յան, Հայաստանի վարչական բաժանումները ըստ արաբ աշխարհագրա-
գետների, Տեղեկագիր, 1961, 4: էջ 66)։ Վերջինս Սասանյան կայսրու-
թյան հյուսիսային բուստակն (երկրամաս) էր։

33. Վերջերս էջմիածնի Մայր տաճարը և Հոփփսիմ եկեղեցին վերա-
նորոգելիս Ա. Սահինյանի կատարած պեղումները շատ բան բացահայտե-
ցին Վաղարշապատի հնագույն եկեղեցական կառուցվածքների վերաբեր-
յալ Սայր տաճարում վաճան Մամիկոնյանի կողմից վերակառուցված
հիմքերի ու մույթների տակ գտնվեցին ավելի հին հիմքեր ու մույթների
խարխուսներ, իսկ խորանի տակ՝ կրակարանի մնացորդներ և նույնիսկ
Հայաստանի ուրարտական ժամանակաշրջանի հղկված բազալտ քարակո-
թող Ա. Սահինյանը եզրակացնում է, որ էջմիածնի մայր տաճարը իր
նախնական ձևով Տրդատ Գ-ի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ եղել է
բազիլիկային կառուցվածք թաղակապ ծածկով՝ նման Քասաղի, Նղվարդի,

Աշտարակի, Տեկորի և Երբրույցի բազիլիկ տաճարներին։ Պեղումների նյու-
թերը հաստատում են Մայր տաճարի մասին Ազաթանգեղոսի ու Վազար
փարպեցու վկայությունների ճշմարտացիությունը։ Ե գրքում վաճան Մա-
միկոնյանը տաճարը վերակառուցել է և տվել նրան դմբեթակեր հորին-
վածք, ընդ որում նրա խարխուսները դրվել են հենքի վրա։

Հոփփսիմ տաճարի պեղումների ժամանակ նույնպես հայտնաբերվել են
մույթների հին խարխուսներ, որոնք հեթանոսական մեծյանների ճարտարա-
պետական զարդեր ունեն։

Այս նյութերի շուրջ տես՝ А. Самиян. Новые данные об архитек-
турном облике эвмиадзинского собора. XXV Межд. Конгрес. Вост.,
Москва, 1960 Ա. Սահինյան, էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական
տեսքը, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1966, 3, էջ 71—93։

Սույն նյութերը հերքում են 2. Գեղեցիկի այն տեսակետը, թե քրիստոնե-
յա Հայաստանի վաղ ժամանակաշրջանի եկեղեցական կենտրոնը Վաղար-
շապատը չէր, այլ Աշտիշատը և որ նույնիսկ այդ ժամանակ Վաղարշա-
պատում կաթողիկոսական եկեղեցու գոյությունը կասկածելի է (2. Գեղեցիկ,
Փառատոս Թիզանդ կամ Հայկական եկեղեցու սկզբնաւորութիւն, Վենե-
տիկ, 1896, էջ 57—64)։ Այս բոլորը հիշտ է միայն այնքանով, որ Աշտի-
շատը իրոք կրոնական շատ մեծ նշանակություն ունեցող կենտրոն էր թե
հեթանոսության ժամանակ, թե քրիստոնեության օրոք։ Այնտեղ էին Վա-
հագնի, Անահիտի ու Աստղիկի նշանավոր մեծյանները և այնտեղ էր որ
դումարվեց եկեղեցական հայտնի ժողովը Ներսես Պարթևի օրով։ Սակայն
դա չի կարող նսեմացնել Վաղարշապատը, որի դեռ Գ դարում կաթողի-
կոսանիստ կենտրոն լինելու փաստը հնագիտական պեղումներով հաստատ-
ված իրողություն է։

Վաղարշապատը եղել է Արշակունյաց Հայաստանի հիմնական մայրա-
քաղաքը և միաժամանակ մշակութային ու կրոնական կարևոր կենտրոնը։
Նրա տեղում դեռ շատ վաղուց գոյություն է ունեցել Վարդգեսավանը, որի
հիմնադիրն է, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայկազյան Երվանդ Սակավա-
յաց արքայի ջրոջ ամուսինը՝ Վարդգեսը։

Վաղարշ՝ Ա. Արշակունի թագավորը (117—140) նախկին Վարդգեսա-
վանը պարսպով պատեց և դարձրեց մայրաքաղաք։ Հունական աղբյուր-
ները Վաղարշապատը կոչում են Նոր քաղաք, որը կա նաև Ազաթանգեղոսի
և այլոց մոտ՝ Նորաքաղաք։ Վաղարշապատը դարձավ Արտաշատի կողքին
երկրի մյուս մայրաքաղաքը, իսկ Գ դարում հոսրով Կոտակ արքան Գվինը
դարձրեց իր մայրաքաղաքը։ Այսուհանդերձ Արշակունիների հիմնական
մայրաքաղաքը (մինչև Ե դար) միշտ էլ Վաղարշապատը մնաց։ Բ դար-
ում, երբ Հռոմը ուժեղ պայթար էր մղում Հայաստանում իր ազդեցու-
թյունը պահպանելու համար, Վաղարշապատում հռոմեական կայսրը էր
մնում, Վաղարշապատում գտնվել են մի հունարեն և երկու լատիներեն
արձանագրություն՝ գրված Բ դարի երկրորդ կեսում հռոմայեցիների կող-
մից։ Լատիներեն արձանագրությունները վերաբերում են Վաղարշապա-

տում կատարված ռազմական կառույցներին և սուաբին Վերթին քաղաքի պարսպաններին (К. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М. Л., 1953 стр. 251—270):

Վաղարշ Բ թագավորի ժամանակ (180—191) Վաղարշապատի հոռոմեական կայսրերը դուրս բերվեց Հայաստանից, և Հայոց թագավորության կախումը Հռոմից մեծ չափով պակասեց: Այս Վաղարշին հաջորդեցին նրա որդիներն ու թոռները և ըստ էության նրանով սկիզբ առավ հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը: Տրդատ Գ-ի օրոք, ինչպես տեսանք, Վաղարշապատը հայ եկեղեցու պաշտոնական կենտրոնը դարձավ: Արշակ Բ-ի պարտությունից հետո 369 թվին պարսից Շապուհ արքան մտավ Հայաստան և ի շարք այլ քաղաքների գրավեց նաև Վաղարշապատը և բնակիչներին 19 հազար տուն գերեվարեց: Սակայն զրանից հետո էլ քաղաքը մեծց Արշակունիների նստավայրը և զրբրի գյուտի ժամանակ Վասնշապուհ թագավորն ու Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, նախարարների բազմությունը հետ, հանդիսավար կերպով, Վաղարշապատում ընդունեցին Մեսրոպ Մաշտոցին, որն այստեղ բացեց առաջին հայկական դպրոցը:

Ե դարում Վաղարշապատն ու Արտաշատը միաժամանակ լքվեցին, և Դվինը երկուսին էլ փոխարինեց որպես մայրաքաղաք ու կաթողիկոսի աթոռանիստ: Է ցարում Վաղարշապատը վերածնունդ ապրեց, կառուցվեցին մի շարք հուշարձաններ՝ ձևիփոխման, Գալանն ու Զվարթնոց տաճարները և ժամանակավորապես նորից դարձավ կաթողիկոսական նստավայր: Վաղարշապատը հայ կաթողիկոսների երկրորդական նստավայրն էր նաև Քաղաքատուհայոց ժամանակաշրջանում և երբ Դվինի հայրապետությունը զրույթունը վատանում էր, այստեղ էին տեղափոխվում քահանայապետները: Թ զարի վերջում Դվինի երկրաշարժի ժամանակ Գեորգ կաթողիկոսը եկավ հաստատվեց Վաղարշապատի Զվարթնոց տաճարի մոտ կառուցված կաթողիկոսական պալատում (թողեալ զնակելն ի Դուինն՝ ելեալ բնակեցաւ ի Նոր քաղաքին ի մեծ եկեղեցուչն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր երանելոյ տնտն ներսեսի երկրորդի Հայոց կաթողիկոսի (Թովմախի վրդ. Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1837, էջ 231):

Կրիկյան թագավորության անկումից հետո, ամենայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը, 1441 թվին, վերջնականապես տեղափոխվեց Վաղարշապատ (էջմիածին):

84. Այս արտահայտությունը չափազանցված է, քանզի կան ստույգ տեղեկություններ, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում շատ վաղուց սկսվել էր տարածվել: Այստեղ հեղինակի նպատակն է սուսկ շեշտել Գրիգոր Լուսավորչի կատարած գործի մեծ նշանակությունը: Ավելացնենք նաև, Ազաթանգեղոսի սույն տողերը Կորյունից են քաղված, սակայն վերջինիս գրքում ասված է այն իմաստով, որ հայերը մինչև այդ մայրենի լեզվով հաղորդակից լինին եղև թրիստոնեությունը:

85. Այս մի քանի էջերում նկարագրված նյութը, որն անզնահատելի աղբյուր է հայ հեթանոսական կրոնի ուսումնասիրման համար, հունարեն Վարթի մեջ թեև հիմնականում նույնությամբ է տրված, սակայն Տրդատի

ու Գրիգորի երթուղին որոշ չափով տարբեր է ներկայացված: Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ նրանք դուրս են գալիս Վաղարշապատից և ապա գնում են Տիր աստծո մեհյանը Արտաշատ (Անահիտի մեհյանը) — Գարանաշառք գավառի Թորդան գյուղը (Բարշառնիստ մեհյանը) — Անի (Արտաշառք մեհյանը) — նկեղաց գավառի Երեզ ավանը (Անահիտի մեհյանը) — Թիլն ավանը (Նանեական մեհյանը) — Գեորջան գավառի Բազանաթի գյուղը (Միհրի մեհյանը), և վերջապես կրկին գալիս են Վաղարշապատ: Հունարեն վարքը (ինչպես նաև արաբերենը) տալիս է հետևյալ երթուղին՝ Վաղարշապատ — Արտաշատ — Ապուլոնի (Տիր) մեհյանը — Արտաշառք մեհյանը — Գարանաշառք Թորդան գյուղը — Անի մարտը — Երեզ գյուղը — մեհյանը — Գեորջան գավառի Բազանաթի գյուղը — Վաղարշապատ:

Հետաքրքրական են հունարեն վարթի խոսքերը այս ամբողջ գործու նետության մասին.

Նախ և առաջ Տրդատ թագավորը հրամայեց կործանել նախնաց [կուրքերի] տաճարները: Այնուհետև ս. Գրիգորի հետ թագավորներով և բոլոր մեծամեծներով նա գնաց Արտաշատ քաղաքը և հրամայեց կործանել Արտեմիսի տաճարը, նմանապես և այսպես կոչված Ապուլոնի պատղոմարանը: Նա շարդ ու փշուր արեց ոսկե և արծաթե սպասները ու հրամայեց պահել, որպեսզի (ղրանցով) հետագայում զարդարեն կառուցվելիք վաղարշապատները:

Դեները տեսնելով տեղի ունեցածը, ինչպես և թագավորների և ամբողջ ժողովրդի ջերմեռանդությունը, մարդու կերպարանք ստանալով դարձան հեծյալ ու հետեակ ռազմիկներ և փորձում էին նիդակներով դիմագրել: Նրանք տաճարների միջից նետեր, նիզակներ և քարեր էին արձակում: Բայց զրանք անզոր էին և ոչ որի վնաս չէին հասցնում, իսկ սուրբ Գրիգորը պատվական և կենարար խաչի նշանն առնելով՝ լինվեց ընդդեմ երեզորը պատվական և կենարար խաչի նշանն առնելով՝ լավում էր նրանց ձանը, որ վացող զորքի, և բոլորն անհրեւութացան: Լավում էր նրանց ձանը, որ ասում էր. «Վայ մեզ, Քրիստոսը մեզ ամեն տեղից հալածեց, և այդ մեզ արեց մարդկային արարածի դուստր Մարիամից ծնվածը: Ահա մենք այստեղից էլ ենք դուրս ըջվում կապալ մարդու կողմից: Մենք բազում փորձանքներ բերեցինք [նրանց գլխին], բայց աղարդյուն: Ուստի հեռանաք լիռները»:

Սուրբ Գրիգորը, կործանելով տաճարները, առաջարկեց Տրդատ թագավորին՝ քրիստոնյա դարձնել թրմիրին, իսկ տաճարական սպաները տալ՝ մի մասը լքավորներին, իսկ մնացածը պահել թագավորական դանտալ՝ մի մասը լքավորներին, իսկ մնացածը պահել թագավորական դանտալ՝ մի մասը լքավորներին, իսկ մնացածը պահել թագավորական դանտալ: [Փրմիրը] միաբան լինելով փութացին կատարելու [հավատքն] ընդունել, փրկվելով կառապաշտության մտրորությունից, ամուր կանգնել Քրիստոսի հավատքի մեջ:

Թագավորը փութաց կործանել նաև Զևսի տաճարը ու ոսկե և արծաթե սպասքը գանձարան տեղափոխել: Նա հրամայեց պահել [տաճարների] պատկանող] գյուղերը, մինչև որ կառուցվեն եկեղեցիները, և նա, ում կրկին բահանալության վիճակը, թող տիրություն անի նրանց ըստ իր ցանկությունի:

Սուրբ Գրիգորը կառուցվելիք տաճարների տեղերում խաչեր կանգնեց-
րեց և ցանկապատեմեր կառուցեց, ապա թագավորի ու մնացած ժողովրդի
հետ զնաց մի այլ վայր, բայց զոհասեղան չկառուցեց, որովհետև շուներ
քահանայության պատվիցը Նա ասաց, որ քաղաքներում, գյուղերում,
ազարակներում կանգնեցնեն խաչի նշանը, որպեսզի դեները ամենուրեք փա-
խուստի մատնվեն։ Նա ամեն տեղ քարոզում էր խոսքն Աստծո՛ւ լինելով
շատ ուսյալ և իր շերմեռանդության մեջ զորավիգ ունենալով Սուրբ Հո-
գին։

Նա թագավորի հետ հասավ Գարանաղյաց դավառի Քորդան գյուղը,
որտեղ գտնվում էր Հռեմյի տաճարը. այն ևս կործանելով, եղած գույքը
ավելցին շքավորներին։ Ինչ վերաբերում է կուսքերին, ոսկն ու արծաթն և
թանկագին քարերով ազուցված սրբազան սպասներին ու նվիրատվություն-
ներին, ապա դրանք շարդուփշուր անելով պահեցին ապագայում կառուց-
վելիք սուրբ տաճարների համար, իսկ Քորդան գյուղը դարձրին Քրիստոս-
ի եկեղեցուն ենթակա։

Նրանք այնտեղ կանգնեցրին պատվական խաչը և շարվելցին զնպի
այլ շրջաններ. թագավորը մեծ շերմեռանդություն էր ցուցաբերում տիրա-
նալուս կուսապաշտության մտորության [ապավինած] բոլոր մարդկանց
և ս. Գրիգորի վարդապետության միջոցով բերելու Քրիստոս Աստծուն։

Նրանք և հլան նաև Անի ամրոցը, որի միջնաբերդում էին գտնվում նախ-
կին թագավորների դամբարանները. Հայոց թագավորը որտեղ էլ որ վախ-
ճանվեր, բերվում էր Անիի միջնաբերդը։ Այնտեղ էր գտնվում նաև թագա-
վորների թանկագին նվիրատվություններով լի Ջևաի տաճարը։ Նրանք այն-
տեղ ևս նույն բանն արեցին, կանգնեցրին Քրիստոսի նշանը և շարվելցին
զնպի այլ գավառ։

Նրանք հասան Երիզա մեծ գյուղում գտնվող Արտեմիսի տաճարը, որ-
տեղ սովորության համաձայն թագավորները տոնակատարություններ էին
կազմակերպում, և որտեղից Գրիգորը սկսեց իր մարտիրոսությունը՝ են-
թարկվելով սարսափելի պատիժների։ Երբ նրանք, այսինքն թագավորը իր
ամբողջ զորքով ու սուրբ այրով եկան՝ դեները զինվորներին կերպարանք
ստացած ուղեցին վախեցնել նրան։ Բայց սուրբը խաչի նշանով հայածնց
Նրանց, և դրանով իսկ ավելի բորբոքվեց ժողովրդի սերը զնպի կենդանի
Աստվածը, նամանավանդ երբ տաճարի պատերը ինքնաբերաբար տապալ-
վեցին։

Թագավորն իր բոլոր ենթականերով անցավ Եփրատ գետը և հասավ
Թիլ ավանը։ Այնտեղ ևս նա կործանեց Աթենայի տաճարը, իսկ սրբա-
զան սպասները նույնպես հրամայեց պահել Թիլ ավանում՝ նվիրելով այն
կառուցվելիք եկեղեցուն։

Այսպես, ամեն տեղ շրջելով նրանք քրիստոնեական հավատքի հիմքն
էին դնում։ Բոլորը շտապում էին նրանց մոտ թե որովհետև վախենում
էին թագավորից և թե որովհետև տեսնում էին Գրիգորի զորածած հրաշքները։
Քանզի նա ճառով և աղոթքով կործանում էր կուսքերի տաճարները, բու-
ժում էր երկարամյա արատներով տառապող և իր մոտ բերվող հիվանդներին։

Իսկ Տրդատ թագավորը շեր դադարում յուրաքանչյուր շրջանում ան-
ձամբ քարոզելուց, նախկին անբարշտությունն ու դավանանքը պիղծ և
անսուրբ անվանելով։ [Պատմում էր] իր և իր մեծամեծների ստացած
պատժի մասին, ապա նաև թունավոր և ամենասարսափելի օձերով լի վի-
րապից Աստծու կողմից փրկված Գրիգորից բուժվելու մասին։

Նրանք հասան նաև հավառի Բագալաոհն գյուղը, որտեղ [Գրի-
գորը] կործանեց Գիոնիսոսի տաճարը և հողերը վարդապետությանը բո-
լորին համոզեց հրաժարվել կուսապաշտության մտորությունից և դիմել ճշշ-
մարիտ աստվածաճանոթությանը։ (Հունարեն Վարք, 103—115)։

Հայկական հեթանոսական կրոնի մասին տես՝ Н. Эмин, Очерки
религии и верований языческих армян. Москва, 1866.

Թարգմանված ֆրանսերեն և ապա հայերեն՝ Հեռագոտովիւնք ի վե-
րայ հայկական հեթանոսութեան, Արմաշ, 1875։

Ղ. Ալիշան, Հին հավատք Հայոց, Վենետիկ, 1895։

H. Gelzer. Zur armenischen Götterlehre, 1896.

A. Carrière, Les huit sanctuaires de l'Arménie païenne. Paris,
1899. Հայ. թարգմ. Հ. Տաշյան, Վիեննա, 1899։

Ե. Դուրյան, Հայոց հին կրոնը կամ հայկական դիցարանություն, Երուսա-
ղեմ, 1933։

Հեթանոսական տաճարային ճարտարապետության և քանդակագործու-
թյան մասին տես.

Ա. Սահյան, Քասաղի Բագլիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան,
1955 (զլուր ութերորդ՝ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի ճարտարա-
պետության տեղում ստեղծվելու նախադրյալները)։

Բ. Առաքելյան, Փանաղակագործությունը հին Հայաստանում, Պատմա-
բանասիրական հանդես, 1969, № 1։

36. Խաղտիքը Կարեն քաղաքից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Սպեր
գավառի կողմերում է, Պոնտական լեռնաշղթայից հարավ։

37. Անի. շատ հին բնակավայր է Եփրատ գետի մոտ Կարեն նահան-
գում. եղել է սրբավայր և արքայական դամբարան։ Այստեղ էր գտնվում
հայ հեթանոսական գերագույն աստված Արամազդի գլխավոր մեհյանը։
Անիի մոտ գտնվող Կամախում էին թաղվում Հայաստանի Արտաշեսյան և
Արշակունի թագավորները (Երեմյան, Հայաստանն ըստ Աշխարհացոյցի,
էջ 35—36)։

38. Անորոշ է հայերեն բնագրի «զբազին Ջևա դիցն Արամազդայ հօրն
անուանեալ դիցն ամենայնի» արտահայտությունը։ Որոշ ձեռագրեր ունեն
«զբազին ևս դիցն Արամազդայ», որը թեև պարզ է դարձնում իմաստը,
բայց ըստ երևույթին գրիչների ձեռքով կատարված պարզեցում է։ Հու-
նարեն թարգմանությունն ունի քիչ քիչ քիչ բովանդակություն (Aga-
thangelus, 132) ըստ որի քանդվող բազինը Ջևաի հորը՝ Կրոնոսինն
է։ Արարական թարգմանությունը մասամբ սույն ձևով է արբ-
ված (Արար. Ագաթ., 284)։ Հայկական Արամազդը նույն Ջևան է, ուստի

Ազաթանզեղոսի հայկական բնագրում խոսք չի կարող լինել աստվածահոր և աստվածորդու մասին:

Հատ երևույթին այստեղ հեթանոս աստվածության անունը արված է իր կրկնակի հելլենահայկական (կամ հելլենաիրանական) ձևով՝ Զևս և Արամազդ: Նման ձևով Ազաթանզեղոսը հիշում է նաև Աբրողիտես-Աստղիկին (Ազաթանզեղոս, 809): Այսպիսի կրկնակի անվանումով հայտնի են 4ոմ-մագենն երկրի Երվանդյան թագավորների կանգնեցրած աստվածների արձանները՝ Զևս—Օրոմազդես (Զևս Արամազդ) և այլն: Տես Գ. Մարգարյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 29—30:

29. Անզեղոսունը հայկական գավառ է Աղձնիքի բրդշխութայն կաղձում: Այս գավառը կոչվել է նաև Մեծ Մոփք:

40. Աղձնիքը հին Հայաստանի 15 նահանգներից է և Արշակունյաց թագավորության շորս բրդշխութուններից մեկը: Այստեղ էր գտնվում Մեծն Տիգրանի կայսրության Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

41. Կորզուքը հին Հայաստանի Կորճայք նահանգի գավառներից էր: Այստեղ է Արարաղ լեռը, որի հարավում էր գտնվում Ասորեստանյան արևանագրություններում հիշվող Թման վայրը (Սրեմյան, Հայաստանն ըստ Աշխարհացույցի, էջ 60):

42. Մավզիից երկիր, Արցախ նահանգը (մոտավորապես այժմյան Լեռնային Ղարաբաղ) և Սյունյաց նահանգի Սոգր գավառը կազմում էին Հայոց թագավորության Մավզեացոց իշխանությունը:

43. Զարավանդը հին Հայաստանի Պարսկահայք նահանգի հյուսիսային գավառն էր, որը զբաղի էր Վասպուրականին:

44. Հայաստանի 16 նախարարական տների այս ցուցակը ըստ երեւույթին հիմնականում անաղարտ է մնացել, և Ն. Աղոնցի այն ենթադրությունը, թե սա 2 դարի վերջի վիճակն է արտացոլում, գուցե միայն որոշ չափով վերաբերի նրան:

Մենք այժմ ունենք նաև նորահայտ հունարեն Վարքի համապատասխան ցուցակը, որը գրեթե նույնն է և ունի միայն որոշ նոր մանրամասնություններ.

«Հրավերի համաձայն ներկայացան երեք թագավորները, այն է Լազերի, Վրաց և Աղվանից, այսպե՛ս հերթականությամբ թագավորներից հետո առաջին տեղում գտնվող Անզեղ տան և Անձիտի կուսակալը, երկրորդ՝ Աղձնիքի մեծ բրդշխը, երրորդ՝ Մարզերի կուսակալը, չորրորդ՝ ասպետության իշխանը, որը պաշտպանում էր Կովկասյան լեռների կողմերը և ծանիքը, հինգերորդ՝ Մամիկոնյանների նախարարը, սպարապետը, որին էին ենթարկվում Հայոց ամբողջ հեծելազորն ու հետևակը և միշտ Հայոց թագավորի հետ էր լինում և պատերազմում նրա զորավարությանն էին ենթարկվում բոլոր վերոհիշյալները և նրանք, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև. վեցերորդ՝ կուսակալը այսպես կոչված Կորզվաց աշխարհի, որը գտնվում է Անդրիոկոզրիտների մոտ, յոթերորդ՝ իշխանը Մեծ Մոփքի, որը Միջագետքի մոտ է գտնվում, ութերորդ՝ Գուգարացոց աշխարհի առաջնոր-

դը, որը ևս բրդշխի աստիճան ունի: Իններորդ՝ Ռշտունյաց կուսակալը, տասներորդ՝ Մոկաց շահապը, տասնմեկերորդ՝ Սյունյաց ցեղապետը, տասներկուերորդ՝ Մավզիից զորավարը, տասներեքերորդ՝ [իշխանն Ուտիացոց աշխարհի, տասնչորսերորդ՝ շահապը Զարավանդի և Հեր գավառի, սրանք ևս գտնվում էին Կորզիաների մոտ. տասնհինգերորդ՝ Խորխոսունյաց նախարարը, որը որպես առաջնորդ ունի Մաղիազության իշխանությունը, տասնվեցերորդ՝ Արծրունյաց իշխանը: Մնացած նախարարներն էլ հավաքվեցին ըստ իրենց զբաղված հերթականությունն» (Հունարեն Վարք, 98):

Մեզ հասած Ազաթանզեղոսի հայկական բնագիրը կամ նրա հունարենն ու արարերեն թարգմանությունները չունեն այստեղ և այլ դեպքերում հիշված Վրաց, Աղվանից և Լազերի (արաբական թարգմանության մեջ՝ Այանների) թագավորները: Հայկական տասնվեց նախարարություններից ինը մեծ նահանգների իշխաններ են՝ Մոփք, Աղձնիք, Կորճայք, Գուգարք, Մոկը, Սյունիք, Մավզիից (Արցախ), Ուտիք, Զարավանդ-Հեր (Պարսկահայք): Վասպուրականից հիշված են Արծրունիք, Մարզպետական իշխանությունը և Ռշտունիք, Տուրուբերանից՝ Մամիկոնյաններն ու Խորխոսունիները: Ասպետ Բագրատունիներին հանձնարարված Կովկասյան լեռների ու ծանիք երկրի պաշտպանությունը, գուցե, արձագանքն է Սպեր գավառում նրանց տիրությունը ունենալու: Հետաքրքրական է նշել, որ Անզեղոսունը 2. Եահիաթունյանցի հրատարակած ցուցակում (Ստորագրություն կաթ. էջմիածնի, Բ, 59) նույնպես (արևմտյան դռան) առաջին տեղում է:

45. Կասպազովկիայում քրիստոնեությունը շատ վաղ ժամանակներում է տարածվել: Արդեն Գ դարում Կեսարիայի եկեղեցին մեծ հռչակ ունի, մանավանդ, երբ նրա աթոռակալներն էին Աղնքսանը ևսիսկոպոսը (մոտավորապես 200 թվին) և Փերմիլիանոսը (մեռ. 269), որոնք Աղնքսանգրիայի եկեղեցու երեկելի հայրեր Կղեմեսի ու Ռոզդինեսի մերձավորներն էին: Փերմիլիանոսի օրոք Կեսարիան աստվածաբանական ուսման հայտնի կենտրոն էր դարձել: Կեսարիայի աթոռի հետ էր կապված Գրիգոր Նեոկեսարացու գործունեությունը, իսկ Գ դարում Կեսարիան նշանավոր դարձավ շնորհիվ երեք մեծ մատենագիրների՝ Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի և Գրիգոր Նազիանզացի:

Կեսարիայի աթոռի աղբյուրությունը Փոքր Հայքի վրա սկսվել էր վաղ ժամանակից և ա՛հա Փոքր Հայքի ու Կասպազովկիայի հայությունը մի կարևոր ուժ դարձավ Հայաստանում քրիստոնեությունը տարածելու համար: Այս միջավայրի ծնունդն էր հենց Գրիգոր Լուսավորիչը (Ա. Այլոյաճյան, Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, Գահիրե 1947, Ա, 276—289):

Գրիգորի ու ընկերակիցների Կեսարիայում անցկացրած օրերի մասին հունարեն Վարքը ավելի մանրամասն նկարագրություն ունի.

«Հասնելով Կեսարիայի մոտակայքը՝ մարդ ուղարկեցին հայտնելու Ղեվոնդիոս արքեպիսկոպոսին, ինչպես և քաղաքի իշխանին, հարցնելով նաև, թե ուր պետք է իրենք իջևանեն և իրենց ծախսերի համար ուղարկեցին բազում ոսկի:

Սուրբ Հայրապետը, ապա նրա հետ նաև քաղաքի իշխանը ու մնացած քաղաքացիք, իմանալով այդ մասին՝ շատ ուրախացան և ամեն ինչ նախապատրաստեցին նրանց սպասարկելու համար. նրանք կարգադրեցին, որ մեծամեծներից յուրաքանչյուրը բնակվի մեծ տներից մեկում, իսկ Ս. Գրիգորին հատկացվեց նախկուստարանի շենքը:

Բոլոր քաղաքացիք, մեծ ու փոքր իրենց կանանցով ու երեխաներով քաղաքի իշխանի հետ միասին նրանց դիմավորեցին քաղաքից շորս մղոն հեռավորության վրա, ողջունեցին սրբին, երբ նա իշավ թաղավորական կառքից: Այդ ամենը նրանք մեծ ուրախությամբ արեցին և այնուհետև մտան քաղաք:

Երբ բոլորը հասան եկեղեցու մոտ, նրանց դիմավորեց Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսը՝ բոլոր քահանայապետներով և ողջագուրվելով ս. Գրիգորի և բոլոր տառնվեց մեծամեծների հետ քաղաքացիներով ու մեծամեծներով մտավ եկեղեցի և եպիսկոպոսարանում աղոթելուց հետո...: Նա նրանցից ամեն ինչ իմացավ, վարդապետեց նրանց աստվածածնոթության ճանապարհը, այնուհետև մեծամեծներին և վկա Գրիգորին ընթրիքի հրավերեց, իսկ մյուսներին արձակեց, որպեսզի զնան յուրաքանչյուրն իրեն հատկացված բնակարանը:

Ամբողջ քաղաքում սրբի պալատյան և այնքան ժողովրդի փրկության առթիվ մեծ ուրախություն էր, հրավառություն, [Գրիգորի] կնոջ մերձավորներն ու բարեկամները, բացի դրանից [Օրդինների] դաստիարակները շատ ուրախացան և միշտ սրբի հետ էին:

Արքեպիսկոպոս Ղևոնդիոսը ոմանց ուղարկեց մինչև Բյուզանդիայի Քաղկեդոն [քաղաքը] իրեն ենթակա եպիսկոպոսներին ու մետրապոլիտներին հրավիրելու. երբ եպիսկոպոսներն ու մետրապոլիտները հավաքվեցին, թվով քսան հոգի, նրանց տրվեց Տրդատ թագավորի նամակը, որն ունեք հետևյալ բովանդակությունը.

Սուրբ Ղևոնդիոսը Կեսարիա քաղաքի բոլոր բնակիչների հետ շատ ուրախացավ և շտապեց հոգալ ու հյուրընկալել վկա Գրիգորին և մեծամեծներին, որոնք սրբազնագույն եկեղեցիներին նվիրաբերում էին ոսկյա ու արծաթյա սպասներ: Մեծամեծները նման նվերներ բերել էին նաև իրենց տներից և սեփական հայրենիքի ամենաթանկագին իրերը նվիրաբերում էին ոչ միայն սուրբ աներին, այլև քաղաքի իշխաններին:

Կեսարիա քաղաքը մեծ երանության մեջ էր, որովհետև ընդունել էր մի վկայի, որովհետև այսքան և այսպիսի մարդիկ հարեցին Աստու սուրբ եկեղեցուն, ազատվեցին մոլորությունից և կործանումից, վերադարձան կենդանի Աստուծուն, քանզի այսքան հեթանոսներ ս. Գրիգորի համբերությամբ և վարդապետությամբ փրկվեցին:

Սրբազնագույն եպիսկոպոսները սրբազնագույն հայրապետ Ղևոնդիոսի հետ հավաքվեցին, մտան սուրբ եկեղեցին, սրբին բնի բարձրացրին և բացելով սուրբ Ավետարանը դրին վկա ու խոստովանող Գրիգորի վրա,

նրանք բոլորը իրենց սուրբ ձեռքերը դրին նրա վրա և կարդացին ընդունված աղոթքը, ապա նրա ուսին զցեցին եմփորունը և ասացին՝ «Աբծանի, արծանի, արծանի»: Նրանք պատարագեցին՝ ընթերցելով սուրբ Ավետարանի ընթերցվածը: «Նա եմ բարի հովիվը» և շարունակությունը: Սաղմուս-երգությունից հետո բոլորը ողջունում էին վկային:

Բոլոր եպիսկոպոսները և իշխանավորները, Կեսարիայի երեկագույն մարդիկ և մնացած ժողովուրդը՝ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ, նրանց բազում օրեր հյուրընկալելուց հետո, ջահերով ու մոմերով, փառավորելով [Աստուծուն] ճանապարհեցին մինչև քաղաքից դուրս:

Արքեպիսկոպոս սուրբ Ղևոնդիոսը սուրբ Գրիգորի խնդրանքը տվեց սուրբ Կարապետի ու Հովհաննես Մկրտչի մատուցներից, ինչպես նաև պատասխան նամակ և մյուս եպիսկոպոսների հետ համբուրեց նրան: Ապա նստեցնելով թագավորական կառքը՝ հրածնշտ տվին, իսկ իրենք վերադարձան քաղաք, կատարված իրողության վրա զարմացած և ընդհանրակուս եկեղեցուն միացած ժողովրդի համար ուրախացած: (Հունարեն Վարք, 123—147):

46. Փոքր Հայքում քրիստոնեությունը վաղ ժամանակներից էր տարածվել՝ կենարան ունենալով Մելիտինե քաղաքը: Հետագայում մեթոքություն ունեցավ նաև Սեբաստիան: Մելիտինեի ու Սեբաստիայի հայ եպիսկոպոսների կախումը Կեսարիայից ձևական ընդլայն էր կրում, ինչպես Մեծ Հայքի աթոռները:

Հետաքրքրական են Հունարեն Վարքի տեղեկությունները Գրիգոր Լուսավորչի Սեբաստիայում հայ հոգևորականներ հավաքելու մասին.

«Նրանք հրավանջով դուրս եկան [Կեսարիայից] և հասնելով Սեբաստացուց զավառը, Տրիտիա կոչված վայրը, վրաններ խփեցին՝ Սեբաստացան, քանզի շուղեցին որևէ մեկին ձանձուրթ պատճառով՝ զուլում կամ ազարակում: Իսկ բոլոր սեբաստացիք իրենց սրբազան եպիսկոպոս Պետրոսի և իշխանի հետ միասին դիմավորեցին նրանց և մեծ ուրախությամբ քաղաք մտցրին:

Քաղաքացիների խնդրանքով նրանք այնտեղ մնացին վեց օր և ապա շարժվեցին դեպի իրենց երկիրը: Սուրբ Գրիգորը իր հետ վերցրեց երեցներ և մենակյացներ, որպեսզի վիճակեցուցանեն նրանց Հայոց եկեղեցում: Նա հայրապետ Ղևոնդիոսի կողմից ունեք նաև ընդհանրական թղթեր հասցեաղված սրբազան եպիսկոպոս Պետրոսին, որպեսզի սուրբ կանոնների համաձայն իրեն աթոռակալ նշանակե: (Հունարեն Վարք, 152—153):

Այս Պետրոս եպիսկոպոսին, որն ըստ հունարեն Վարքի Գրիգոր Լուսավորչի հետ եկավ Հայաստան, պետք է տարբերել նույնպես Սեբաստիայում ապրած մյուս Պետրոսից (Garitte, 229—230):

Սեբաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսը Գրիգոր Լուսավորչի հետ եկավ Հայաստան և թագավորի ու նախարարների կողմից ընդունվելուց հետո վերադարձավ: Հետաքրքրական է, որ դրանից հետո Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրեց և Սեբաստիա ուղարկեց Իրինարթոս քահանային ու վանահոգրը: Փոքր Հայքի բնակչությունը, ինչպես երևում է, կապված էր Մեծ Հայքի

հայրապետական ավոտին, գուցե նաև որոշ ժամանակ ենթակա էր նրան:

Գ դարում հայտնի էր Սեբաստիայի Եվստաթիոս հայազգի եպիսկոպոսը, որի և Կեսարիայի ավոտի միջև հակառակություն կար, ուստի նա կարգադրել եղավ: Սա խտտակյաց կյանք էր վարում ու նրա հորինած վանական կարգը տարածվեց Փոքր Հայքում և ամբողջ Փոքր Ասիայում: Մարտիրոսների պատվին եղած պաշտամունքը արհամարհելու համար Գանգրայի ժողովը, նրան գրկելով ավոտից, փոխարենը նշանակեց Բարսեղ Կեսարացու եղբորը՝ Պետրոսին (Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, Ա, 291, լ. ետյիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունեց, Երևան, 1951):

47. Աթանասիանը եղել է Սեբաստիայի եպիսկոպոս: Նրա կենսագրությունը տես՝ Ավգերյան, Լիակատար վարք սրբոց, Գ, 319:

48. Արածանիի ջրերում Հայոց արքունիքի և բանակի մկրտության տեսարանը Հունարեն վարքը մի բիշ այլ կերպ է նկարագրում.

«Երբ երեսուն օրը լրացավ [Գրիգորը], երեցնեցը, ամբողջ կղերը, ողջ ժողովրդին բերեցին Արածանի գետը, թագավորական Բագավան գյուղի մոտ: Նրանք շուրջ երեսունյոթ բյուր մարդ էին, նրանց թվում նաև Տեր-ուստ թագավորը, լազերի, վրաց և աղվանից թագավորներն ու մեծամեծները, կուսակալներ, նախարարներ և ցեղապետներ, նրանց ամբողջ զորքը, մեծաթիվ սպասավորությունը, կանաչ, տղամարդիկ ու երեխաներ:

Այնուհետև գետի մեջտեղում երկարացրին վարագույրներ ու ծածկույթներ, որպեսզի թագուհիները և բոլոր կանաչ ծածկույթների տակ իջնեն մկրտության ավազանը: [Տրդատը] հրամայեց անցյալում մկրտված մեծամեծներին ու նրանց կանանց սրբի և նրա հետ եղող քահանաների մոտ բերվող մարդկանց սպասարկել, տղամարդիկ՝ տղամարդկանց, իսկ կանանք՝ կանանց:

Նրբ բոլորը գետի ափին հանեցին իրենց հանդերձները, նախ և առաջ թագավորը, ապա մնացած մեծամեծները, [Գրիգորը] մյուսոն քսեց նրանց և յուրաքանչյուրին խաչակնքեց:

Նա վերցրեց մյուսոն և յուղ և գետը թափեց խաչի նշանն անելով: Տեղի ունեցավ սքանչելի հրաշք. գետը ետ դարձավ ու խաղաղվեց, հոռանքը կանգ առավ: [Գրիգորը] մարդկանց իջեցնում էր սրբացած ջուրը, յուրաքանչյուրի վրա դնելով իր ձեռքերը և մկրտելով հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվոյն Սրբո: Բոլոր մարդկանց նկատմամբ նույն բանն էին անում նաև մյուս քահանաները: Զբի մեջտեղում երևաց խաչաձև հրեղեն սյուն: Բոլորը տեսնելով ջրերի սանձահարումը և հրեղեն սյունը՝ ապշեցին և մեծ երկյուղի մեջ էին ու առավել ևս ամրապնդվեցին ուղղափառ հավատքի մեջ:

Զրից դուրս գալով ամեն մեկը պայծառ հանդերձներ հագավ. նրանք մեծ ուրախությամբ պատմում էին սկզբից կատարված հրաշքների մասին և այն մասին ինչ ջրի վրա տեղի ունեցավ: Այնուհետև բոլորը սրբերի ու քահանաների հետ Աստուծոն փառաբանելով մոմերով և ջահերով գնացին Բագավանում կառուցված եկեղեցին: Այնտեղ նրանք պատարագ մատու-

ցեցին և սուրբ հաղորդություն ստացան: Ամեն մեկը խնդրում էր սուրբ հաղորդության [մասնակից լինել]: (Հուն. վարք 164—168):

49. «Շող երգոյ» արտահայտությունը պատմագրական գրականության մեջ բացատրվում է որպես որոշ շափ հողարածին (Մանանդյան, հ. Բ, մ. Ա, 348—349): Փավստոսը ևս հիշում է, որ «Պապ թագավորը եկեղեցուց կտրեց այն հողը, որ Գրիգոր մեծ քահանայապետի ժամանակ ավել էր Տրդատ թագավորը Հայոց ամբողջ աշխարհում եկեղեցու սպասավորության ու պաշտամունքի համար, որովհետև յոթ հողից հինգը կտրում էր հողատարբունիքի և միայն երկու հողն էր թողնում: Եվ հողերի հաշվով ամեն մի գյուղում երկու-երկու սպասավոր էր թողնում, մի քահանա և մի սարկավազ, իսկ մյուսներին, այսինքն քահանաների ու սարկավազների եղբայրներին ու որդիներին իր հպատակության էր ենթարկում» (Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, Ե դար, գլ.-Ա):

Ազաթանգեղոսի ու Փավստոսի տեղեկություններից պարզվում է, որ Տրդատ թագավորը գյուղական եկեղեցիներին հատուկ հողեր էր ավելի նրանց տնտեսապես ապահովելու համար: Ավելի պարզ է և մանրամասն Ազաթանգեղոսը, որի համաձայն ավաններում յոթ-յոթ հողաբաժին էր հատկացված, իսկ ազարակներում՝ չորս-չորս և ըստ այնմ էլ ավաններում ավելի մեծ թվով եկեղեցու սպասավորներ էին նշանակվում:

Այս հողաբաժինները հատկացվում էին գյուղական հողերականություններ որպես «խոստակ»՝ ժառանգական օգտագործման իրավունքով, սակայն գերագույն սեփականության իրավունքը պատկանել է եկեղեցուն (Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, 104—109): Հողատիրության այս ձևը պայմանական էր, ուստի, եթե եկեղեցու գերագույն իշխանությունը որևէ ժամանակ մանր հողերականին հանցավոր էր համարում, իրավունք ուներ հողաբաժինը ետ վերցնելու և ուրիշներին տալու:

Այս հողաբաժինների վրա հողերականները հաճախ ժառանգաբար էին իշխում, մի երևույթ, որ շատ ընտրող էր Հայաստանի նախարարական կարգերին: Աղբյուրները հաճախ են շեշտում, որ Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը Հայոց եկեղեցին դասել են «ազատաց տոհմի» կարգը, որի հիմքում ընկած էին ոչ միայն նրանց հողատիրական իրավունքները, այլև այն, որ ազատ էին շինականների վճարած հարկերից: Այսպիսով՝ քրիստոնեությունը պետական կրոն դառնալուց հետո հայ հողերականությունը դարձավ առանձին ինքնամփոփ դաս և ապահարկությամբ հավասար էր համարվում ազատների դասին:

50. Ռոտատակ բառը ունի նաև կորյունը, և ընդհանրապես սույն հատվածը Կորյունից է փաղված: Կորյունի ձեռագրերում կա «առ ոստ տան» ձևը, իսկ բանասերներից ոմանք կամեցել են կարգալ «առ ոստանն» (Կորին, վարք Մաշթոցի, ուղղեալ և լուսաբանեալ Ի. Գ. Ֆեդկլեանէ, Երուսաղեմ, 1930, Ներածություն, էջ ԺԳ): Հետաքրքրական է Ալիշանի առաջարկած ստուգաբանությունը, թե Ռոտատակը պարսկերեն Ռոտտակ բառից է ծագում, որն արար աշխարհագրագետների մոտ (օրինակ Յակոբ) օգտագործված է (Ալիարատ, էջ 204 ա): Մ. Արեղյանը համեմատելով

հայերեն Քաղաք ու Դաշտ (Ստեփանոսի Տարսնեցու Պատմութիւն տիեզե-
րական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 77, 282) արտահայտութիւն հետ, որով
կոչվել է Վաղարշապատ քաղաքը, համանական է գտնում Ռուստակ առու-
գաբանութունը: Ըստ Հ. Ահաբաբեանի ստատական նշանակում է գլխավոր
քաղաք, գլխավոր կամ նահանգի մայրաքաղաք (Հայերեն արձագանակ
բառարան, Ե, 1282—1283): Տես՝ Կորիւն, 113—114, ծան. 96):

51. Սատագ քաղաքը գտնվում էր Փոքր Հայքում Մեծ Հայքի սահմանի
մոտ:

52. Կղարչքը Գուգարաց բրդեղութիւն գավառներից մեկն էր: Հայաս-
տանի հյուսիսային գավառներից էր և Տայքին դրացի:

53. Մասքութները կամ մաղքութները պատկանում էին իրանական ցե-
ղերին: Մասքթաց Արշակունիների թագավորութունը գտնվում էր Կասպից
ծովի ափին (Ազգանքի արևելքում) և ընդգրկում էր Չորա (Ճորա) երկի-
րը, որի անունով էր կոչվում Ճորա պահակի լեռնանցքը:

54. Ամիրը քաղաք է Ազձնիք նահանգի հարավ-արևմտյան կողմում,
Տիրքիսի ափին: Այժմ կոչվում է Գիարեքի:

55. Նոր Եփրական երկիրը Պարսկահայք նահանգն է հին Հայաստանում:

56. Մահբը-Տուրը կամ Մահկերտ-տունը պատմական Հայաստանի ամե-
նահարավային ձայրամասն էր, որը Արշակունյաց ժամանակաշրջանում
մտնում էր Նոր Եփրական բրդեղութիւն կազմում:

57. Այստեղ ցույց են տրված Հայոց եկեղեցուն ենթակա երկրների
սահմանները, որոնց մեջ մտնում էին ոչ միայն բուն հայոց թագավորու-
թիւն մաս կազմող տասնհինգ նահանգները, այլև Արաստանն ու Աղվան-
քը, Վաղարշապատում նստող Հայոց կաթողիկոսի ազդեցութունը այնքան
ուժեղ էր Արաց ու աղվանից եկեղեցիների նկատմամբ, որ Ձ դարի ասո-
րի պատմիչ Չաքարիա Հնետորը այս ամբողջ մեկ եկեղեցի համարելով՝
նրա ղեկին է նկատում Գլխում նստող Հայոց կաթողիկոսին:

58. Ն. Աղոնցը իրավաբանորեն նշում է, որ այս ցուցակը անազարտ չի
հասել և մինչև Ձ դարի վերջը կատարված բնազարային փոփոխութունների
հետևանքով տուժել է:

Հիշյալ տասներկու եպիսկոպոսների իշխանութիւն տակ եղած գավառ-
ների կամ նահանգների անունները (բացի առաջին երկուսից) լին հիշ-
ված Ազգանգեղոսի զբքում, սակայն Վարքի հունարեն ու արաբերեն
թարգմանութուններն ունեն համապատասխան նշումներ և, ի դեպ, բո-
լոր այս եպիսկոպոսութիւններն էլ արևմտյան նահանգներում են: Սրանից
Ն. Աղոնցը եզրակացնում է, որ այստեղ արտահայտվում է Ձ դարի վերջի
քաղաքական իրարորութունը, երբ Հայաստանի արևմտյան նահանգները
Կայսրութիւնն էին միացված: Ն. Աղոնցը իր ձեռքի տակ ունի միայն
արաբերեն Վարքը, իսկ հունարենը, որ վերջերս հայանի դարձավ բնակա-
նարար ավելի մոտ է այս բնագրի նախնական ձևին:

59. Սա Կորյունից քաղված հատված է, սակայն Կորյունի զբքում հըս-
տակ է արտահայտված. «Այն ժամանակ անպայման սրանչիլի դարձավ
մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշխահը, ուր երկու հայաստրակից-

ների ձեռքով հանկարծ միանգամից եկան հասան, հայաբարբառ և հայերե-
նախոս դարձան Օրենուտույց Մովսեսը՝ մարգարեական դասի հետ և առա-
ջդեմ Պողոսը՝ բոլոր առաքելական գնդով: Քրիստոսի աշխարհակեցույց
Ավետարանի հետ միասին» (Կորիւն, 57): Կորյունի խոսքը Մովսեսի ու
Պողոսի, այսինքն Հին ու Նոր Կտակարանների հայերեն թարգմանվելու
մասին է, իսկ Ազգանգեղոսը Գրիգոր Լուսավորչի հանդես գալն է համե-
մատում Մովսեսի ու Պողոսի հետ, սակայն վերջում հայերենախոս ու հա-
յաբարբառ դառնալը մնում է անորոշ:

60. Գրիգոր Լուսավորչի որդիներ Արիստակեսի ու Վրթանեսի իրենց
հոր հաջորդելը արդեն հաստատում էր նրանց տոհմի ժառանգական իրա-
վունքներին: Լուսավորչի տունը Վաղարշապատի կաթողիկոսական աթոռը
մեկ ու կես դար իր ձեռքում պահեց՝ տալով վեց գահակալներ՝ Գրիգոր,
Արիստակես, Վրթանես, Հուսիկ, Ներսես և Սահակ: Սահակ Պարթևը դար-
ձավ արական վերջին ներկայացուցիչը, քանի որ նա ուներ մեկ դուստր՝
Սահականույշ, որին կնութիւն տվեց Համազասպ Մամիկոնյանին:

Քրիստոնեութիւնն ընդունման ժամանակ քրմական բոլոր հողերը, ինչ-
պես նաև մեհյանների ոսկին, արծաթը և նույնիսկ ստրուկները եկեղեցուն
տրվեցին: Այդբարտում Արտաշատը շրջակա դաստակերտներով, Գարա-
նաղյաց գավառում Քորգանը իր դաստակերտներով, Անի ամրոցը, Եկեղ-
յաց գավառում Երեղ ու Բիլ ագանները և Գեորգյան գավառում Բագայառիճ
գյուղը դարձան եկեղեցական կալվածներ: Բացի այս բոլորից Աշտիշատը
ամրոցը շրջակայքով (Տարսնի մի մասը) խլվեց Վահունի քրմական տոհ-
մից և տրվեց Լուսավորչի տանը: Ըստ Փավստոսի՝ վերջինիս էր տրված
նաև Ամոք գյուղը (գալ. Ձ, գլ. Ձ), իսկ Հովհաննես Գրասխանակերտցու
վկայութիւնը Կոտայքի Արամոնք գյուղը Տրդատ թագավորը հասուկ կալ-
վածագրով (լեկտար) տվել էր Գրիգոր Լուսավորչին (Պատմութիւն, Երու-
սաղէմ, 1867, գլ ԻԿ): Բագրևանդ գավառում Բագավանն իր շրջակայ-
քով նույնպես Լուսավորչի տան տիրութիւններից էր (АДОМ, 308):

Լուսավորչի տունը մեծ հեղինակութուն ուներ Հայոց թագավորութիւն
մեջ, իսկ եկեղեցական հարցերում անվիճելի էր նրա առաջնութիւնը: Նի-
կիայի տիեզերական ժողովին (325) մասնակցեց Արիստակեսը և ժողովի
արձանագրութիւն մեջ հիշվում է որպես եպիսկոպոս Մեծ Հայքի (Տաշյան,
149): Հոր մահվանից մինչև 333 թ. նստեց կաթողիկոսական աթոռին՝
խոստութիւնը հանդիմանելով հեթանոսաբարո նախարարներին, որոնցից
մեկը՝ Մոսիբի Արքեղայոս իշխանը նրան սպանեց: Արիստակեսին հաջորդեց
եղբայրը՝ Վրթանեսը (333—341), որը խոսքով Կոտակ թագավորի մահվա-
նից հետո օգնեց գահաժառանգ Տիրանին թագավոր դառնալու: Վրթանեսի
որդի Հուսիկ կաթողիկոսը (341—347)՝ նախատելով Տիրան արքային
անկարգ վարքի համար, բրածեծ սպանվեց: Հայոց արքունիքի և Լուսա-
վորչի հզորացած տան միջև հակասութիւնները շարունակվեցին, և Հուսիկի
որդիները՝ Աթանագինեսն ու Պապը չկամեցան իրենց հոր բարձր պաշտոն
ստանձնել, գերադասելով մնալ զինվորական ծառայութիւն մեջ, Զինվո-

բական էր նաև Աթանազիսների որդի Ներսեսը, որին սակայն Արշակ Թագավորն ստիպեց օծվել կաթողիկոս (353—373): Հայոց արքունիքի և Լուսավորչի տան միջև հակասություններն առավել ևս սրվեցին, և Արշակ Գ-ը նրա գործարհն կաթողիկոս նշանակեց Չունակին, սակայն շուտով Ներսեսը Իրիկն բարձրացավ: Պապ թագավորի օրոք նորից սրվեցին հակասություններն արքայի ու կաթողիկոսի միջև, և վերջինս թունավորվեց: Դրանից հետո կաթողիկոսական դահլը տրվեց Աղբիանոսի տան անդամներին, որոնք արքունիքին ենթարկվում էին:

Լուսավորչի տան վերջին ներկայացուցիչ Սահակ Պարթևը (387—439 ընդմիջումներով) անմահացավ նրանով, որ Մեսրոպ Մաշտոցի հետ ստեղծեց հայ գիրն ու գրականությունը: Նրա մահվամբ Լուսավորչի տոհմը պատմության ասպարեզից դուրս եկավ: Ղազար Փարպեցու վկայության համաձայն Սահակն իր աղջկա որդիներին՝ Վարդանին ու եղբայրներին, որպես ժառանգություն, տվեց իր ունեցած գյուղերն ու ագարակները (Ղազար Փարպեցի, 37):

61. Աշոցքը Այրարատ նահանգի գավառներից էր և գտնվում էր հյուսիսում. համապատասխանում է արդի Հայաստանի Ղուկասյանի շրջանին: Աշոցքն ուներ իր տեղական նախարարական տոհմը:

62. Տրդատի ու Գրիգորի Հոսմ ճանապարհվելը տարբեր ձևով է նկարագրում հունարեն Վարքը, ըստ որի կայսրը ինքը նամակ է գրում Հայոց թագավորին՝ հրավիրելով նրան ու Գրիգոր Լուսավորչին.

«Մեծ Հոսմում Կոստանդին կայսրը լսելով Տրդատ թագավորի հետ կատարվածի, վկա Գրիգորի գործած հրաշքերի մասին, փութաց դեսպաններ ուղարկել երկու բան ձեռք բերելու նկատառումով, այն է՝ իր մոտ ընդունելու վկային և քահանայապետին, ապա Հայոց թագավորին զրդելու դաշինք կնքել և բարեկամություն հաստատել (Հունարեն Վարք, 174):

Ըստ Փարշունի Վարքի Տրդատն ու Գրիգորը զնացին ոչ թե Հոսմ, այլ Կոստանդնուպոլիս, ուր նրանց ընդունեց Կոստանդիանոս կայսրը:

M. van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, REA. VIII, Paris, 1971, p. 88—89.

63. Աղբիանոսը հեթանոս քրմի զավակ էր, որին Գրիգոր Լուսավորչը կրթեց և ապա եպիսկոպոս ձեռնադրեց Արածանի կողմերում: Հայոց առաջին կաթողիկոսը նրան արքունական դրան վերակացու, այսինքն եպիսկոպոս էր կարգել: Ազաթանգեզոսի խոսքերից հետևում է, որ Աղբիանոսը սկզբում եպիսկոպոսական ասիոն (թեմ) չի ունեցել և մնացել է արքունիքում որպես կաթողիկոսական տեղապահ: Ինչ վերաբերում է Մանազկերտում իշխելուն, ապա իրոք Աղբիանոսը սկզբում չի ունեցել այդ քաղաքը և ինչպես վկայում է Փավստոսը (Դպր. Գ, գլ Գ)՝ Մանավազյան նախարարների կոտորվելուց հետո է, որ նա ստացավ Մանավազկերտ քաղաքը «ամենայն սահմանօրն և պատական հանդերձ, որ շուրջ զնորք էր, որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ» իբրև ժառանգական տիրույթ:

Աղբիանոսի տունը նախքան Մանազկերտն ու շրջակայքն ստանալը որոշ տիրույթներ ուներ Տարոնի կողմերում և պատահական չէր, որ նա եպիսկոպոս ձեռնադրվեց Եփրատ (Արածանի) գետի կողմերում (Ն. վրդ. Տեր-Մինասյանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորուց եկեղեցիների հետ, Ս. էջմիածին, 1908, էջ 37—39):

64. Արուստան. հունարեն կոչվում էր Միզդոնիա, կենտրոնն էր Մըծբին քաղաքը: Որոշ ժամանակ եղել է Մեծ Հայքի թագավորության կազմում (Նրեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացույցի, էջ 40):

65. Վերջաբանում հեղինակն իրեն համարում է բոլոր դեպքերի ականատես վկա: Հունարեն Վարքի մեջ նույնպես հեղինակն իրեն համարում է ականատես, բայց ավելացնում, որ մի մասը ուրիշներից է լսել. «Իմ այս ամբողջ շարադրանքը ճշմարիտ է, քանզի ես դեպքերի մի մասի մասնակիցն եմ և ականատեսը: Մյուսների մասին լսել եմ վստահելի մարդկանցից: [Շարադրեցի] որպեսզի մեղանից հետո եկողները տեղի ունեցած բարի և առաքինի գործերով սովորեն բարեպաշտությունը, որպեսզի մենք կենդանի Աստծուն հաճելի լինենք: Քանզի նրան է փառքն ու իշխանությունը հավիտյանս հավիտենից ամեն» (Հունարեն Վարք, 199):

Սակայն Ազաթանգեզոսի վերջաբանը շատ բան է կորցնում իր պատմական արժեքից, երբ նկատի ենք ունենում, որ Կորյունից է քաղված. «Այդ ոչ թե հին գրույցներից տեղեկանալով և մատենագրելով կարգեցինք, այլ մենք հենց ականատես եղանք նրանց կերպարանքներին և ընթերսկա՝ [նրանց] հոգևոր գործերին և լսող՝ նրանց շնորհապատում ուսման, և նրանց արբանյակն՝ ըստ ավետարանական հրամանների: Ոչ թե սուտապատում ճարտարախոս լինելով... (Կորիւն, 199):

Ա

Աբրահամ 71, 76, 101
 Ագաթանգեղոս 21, 27, 31
 Ագապես 140
 Ադամ 26
 Աթանազիոս 130, 137
 Ալանաց զոններ 32, 139
 Աղբիանոս 140, 149
 Աղձնիք 125
 Աղվանք, Աղվանից զորք, աղ-
 վաններ 32
 Ամանորի աստված 137
 Ամիդ 139
 Այրարատ, Այրարատյան գավառ,
 Այրարատյան նահանգ 33, 35,
 63, 71, 125, 127, 132, 139,
 149, 151
 Անակ 34, 63
 Անահիտ 39, 40—42, 45, 64,
 120, 123
 Անգեղ տուն 125, 149
 Անի 123
 Անտիոքես 140
 Աշխեն 116, 117, 124, 127, 132,
 133, 136
 Աշոցք, Աշոցաց գավառ 63, 145
 Աշտիշատ 130
 Ասորեստան, Ասորիք 32, 33, 63,
 64, 87, 139, 149
 Աստղիկ 130
 Ասրպատական 87, 139
 Արաբների երկիր, արաբների
 կողմեր 86, 87
 Արաբների զորք 33
 Արամազդ 41, 45, 64, 123, 124
 Արարատյան— տես՝ Այրարատ-
 յան
 Արեգ զուռն Վաղարշապատի 83
 Արիստակես 145—147, 149, 152
 Արծրունիք 126

Արշակունի 27, 33, 66, 122, 149
 Արսուկես 140
 Արուստան 149
 Արտաշատ 28, 63, 84, 90, 91,
 120, 139
 Արտաշատի կամուրջ 36
 Արտաշիր, որդի Սասանի 31, 34
 Արտավազդ սպարապետ 145
 Արտավան՝ որդի Վաղարշի 31,
 32
 Արտավան սպարապետ 3
 Արտիթես 140
 Ափրոզիտես 130

Բ

Բարելացիներ 80, 90
 Բազալաոիճ 124
 Բաղավան 132
 Բասեն 140
 Բաստա 140
 Բարշամինա 122

Վ

Վաղիացիներ, Վաղիացիների եր-
 կիր 147
 Վայանն 68—70, 75, 79, 81, 83,
 86—89, 108, 114, 117
 Վալլ զետ 39, 123
 Վոթեր 37
 Վոթերի թագավոր 39
 Վուգարաց երկիր 126
 Վրիգոր 29—31, 37, 40, 41, 43,
 45, 49, 59—62, 66, 67, 90—
 93, 97, 98, 105—107, 114—
 121, 123—132, 136—139,
 143—147, 149—152

Ղ

Ղաղմատիա 149
 Ղանիեյ 80
 Ղապիթ 21, 82, 83, 154
 Ղատ 145

Դարանաղյաց գավառ 122, 146
 Դեբուլթա 81
 Դերբան 124
 Դիոկղետիանոս 67, 72, 143
 Դիվան գրչի Որմիզդի 120
 Դիցավան—տես՝ Բաղավան

Ե

Եբրայեցիներ, եբրայական բա-
 նակ 101, 143
 Եկեղյաց գավառ 39, 123
 Եղիա 141
 Ենոզք 47
 Երազամույն 120
 Երասի 35
 Երեգ ավան, Երիզա գյուղ 39,
 123
 Երուսաղեմ 85
 Եվա 49
 Եվսերիոս եպիսկոպոս 140
 Եվսերիոս արքեպիսկոպոս 150
 Եվտաղիոս 140
 Եփրատ 86, 87, 130, 133, 136,
 140, 141

Զ

Ջարավանդ 126
 Ջես Արամազդի 123
 Թարորական լեռ 142
 Թիլ ավան 123
 Թորգոմ, Թորգոմյան ազգ, Թոր-
 գոմյան տուն, Թորգոմի տուն
 30, 119, 126
 Թորդան 122

Ի

Իսահակ 77
 Իսրայել 69
 Իտալիա 149

Լ

Լիկիանոս կոմս 36, 38
 Լիկիանոս թագավոր 148
 Լիփիններ 32

Խ

Խաղիազ քաղաք 34
 Խաղտյաց երկիր, Խաղտյաց կող-
 մեր 123, 139
 Խոսրով 28, 31—34, 36, 63
 Խոսրովիլյուիտա 90, 91, 116, 17,
 124, 127, 132, 133, 136
 Խորվիրապ 64, 67, 90, 96, 99

Ս

Սավրեից երկիր 126
 Սոփաց երկիր 126

Կ

Կայեն 49
 Կապադոկիա, Կապոտկացոց
 կողմեր 36, 126
 Կասպեր 32
 Կասպից սահմաններ 139
 Կարմիր ծով 79
 Կեսարիա, Կեսարացիների քա-
 ղաք 36, 126, 128, 129, 133,
 145
 Կիրակոս 140
 Կղարչք 139
 Կոստանդին 147
 Կոստանդիանոս 29, 147, 149,
 150, 152
 Կովկաս 121
 Կորդվաց երկիր, Կորգուք 126,
 139

Հ

Հայաստան, Հայաստան աշխարհ,
 Հայոց աշխարհ, Հայոց երկիր,
 Հայոց կողմեր, Հայոց սահման-
 ներ 28, 30, 33, 36, 39, 44,
 45, 63, 64, 66, 71, 73, 74,
 89, 99, 102, 119, 121, 122,
 125, 126, 129, 130, 132, 138,
 139, 143—146, 151, 152
 Հայոց արքա, Հայոց թագավոր
 31—33, 35, 57, 71, 123, 150
 Հայոց թագավորություն 34, 139

Հայոց տիկնություն 78
 Հայելի 81
 Հեր 126
 Հիսուս, Հիսուս Քրիստոս 50—52,
 55, 56, 63, 69, 70, 79, 84,
 100, 104, 113, 121, 129, 135,
 140
 Հնդկաց աշխարհ 25
 Հոներ 32, 64
 Հոռի ամիս 89
 Հովհաննես Մկրտիչ 137, 141
 Հովհաննես եպիսկոպոս 140
 Հովնան 80
 Հռիփսիմե 68—70, 75, 78—83,
 86—89, 94, 108, 114, 116,
 117
 Հոռմ, Հոռմաչեցիների աշխարհ,
 Հոռմաչեցիների երկիր 27, 29,
 67, 87, 89, 149
 Հույներ, Հունաց աշխարհ, Հու-
 նաց երկիր, Հունաց սահման,
 Հունաց կողմեր 29, 36, 39,
 65, 72, 73, 81, 87, 127, 149
 Հունաց զորք 64
 Հունաց թագավոր 37, 41

Ձ

Ձիթենյաց լեռ 142

Ղ

Ղևոնդիոս 127, 128, 129, 133

Ճ

Ճիղրեր 32
 Ճորա պահակ 32

Մ

Մածար 126
 Մահբը-Տուն, Մահբը-Տան իշ-
 խան 139
 Մաղիսաղության տան իշխան,
 Մաղիսաղության տուն 126, 149
 Մանյա արք 146
 Մասիս լեռ 117
 Մասբութներ 139, 149

Մարաց աշխարհ 139
 Մարդպետություն իշխան, իշխա-
 նություն 125
 Մարիամ 121
 Մարկիանոս 148
 Մարսենտինո 148
 Մեծ Հայք 31, 39, 66, 72, 74,
 127, 130, 133, 145, 149
 Մեծամորի կամուրջ 36, 88
 Մեարդուլիտ 133
 Միհր 124
 Մծրին 139
 Մոկաց երկիր 126
 Մոկաց իշխան 149
 Մովսես 101, 143, 154
 Մովսես եպիսկոպոս 140

Ն

Նորուզուզոնոս 90
 Նանե 123
 Նավասարդ 137
 Նիկիա 152
 Նոյ 76, 77
 Նորաքաղաք, տես՝ Վաղարշա-
 պատ
 Նոր Շիրական երկիր, Նոր Շի-
 րական կողմեր 139, 149
 Նպատ 133

Շ

Շահապիվան 149
 Շուշան 80

Ո

Ողիմպիական խաղեր 86
 Ոսկեծին, Ոսկեհատ, Ոսկեմայր
 դիցուհի 130
 Որմիղդ 120

Պ

Պահլավ, Պահլավների աշխարհ
 35
 Պարթև, Պարթևներ 35

Պարթևաց թագավորություն,
 Պարթևաց կողմեր, պարթևների
 տերություն 31, 35, 36, 66, 87
 Պարսից արքա, Պարսից թագա-
 վոր 33, 34, 36, 66
 Պարսից զորք 31, 39, 64
 Պարսից թագավորություն, Պար-
 սից կողմեր, Պարսից տերու-
 րություն 31, 32, 33, 39, 63
 Պողոս 94, 142, 143

Ռ

Ռեբեկա 76
 Ռշտունյաց երկիր 126
 Ռշտունյաց իշխան 126, 149
 Ռոտաստակ Ալարատ զավառի
 139

Ս

Սահմի ամիս 132
 Սառա 77
 Սասան 31
 Սատաղացիների քաղաք 139
 Սեբաստիա 129
 Սյունյաց երկիր 126
 Սյունյաց երկրի իշխան 149
 Սպանիա 147
 Սպանկապետության իշխան 149
 Սպարապետ, սպարապետության
 իշխան 125, 149
 Ստահրացի 32
 Ստահր զավառ 31
 Սուլյան 36

Վ

Վահագն, Վահագնի սենյակ 64,
 130
 Վահեվանյան մեհյան 130
 Վաղարշ 31
 Վաղարշապատ 33, 35, 63, 71—
 73, 91, 120, 125, 127, 132,
 139, 149, 151
 Վաղարշապատի կամուրջ 36

Վանատուր 137
 Վիշապաքաղ—տես՝ Վահագն
 Վրաց զորք 32
 Վրթանես 144, 145

S

Տաճատ 63, 145
 Տավրոս 130
 Տարոնի երկիր 130
 Տափերական կամուրջ 36
 Տիբերական ծով 142
 Տիգրան 32
 Տիր 120
 Տիրիկես 140
 Տրդատ 27—29, 31, 36—39, 57,
 62—64, 66, 72, 74, 78, 80,
 87, 116, 117, 122, 124, 126,
 127, 132, 133, 135, 138, 144,
 146, 149, 150, 152, 153

ՌԻ

Ռուիք զավառ 34
 Ռուիացոց երկիր 126

Փ

Փայտակարան 139
 Փռական Շեմակաշ 89
 Փղշտացիներ 77
 Փոսից զորանք 36

Ք

Քանանցիներ 76
 Քարքե լեռ 130
 Քրիստոս 26, 28—30, 37, 41—
 43, 76, 78, 81, 94, 95, 99,
 102, 104—106, 109—113, 116,
 117, 119, 120, 123—125, 127,
 129—133, 135, 137—139, 141,
 143, 150, 153, 154
 Քրիստոնյաների աղանդը 87
 Քուշանաց կողմեր 32

Օ

Օտա նախարար 91
 Օվկիանոս 147

ԱԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՅ Աгатагелос, ИСТОРИЯ АР-
МЕНИИ. Издательство «Советакан грох», ул. Теряна, 91, Ереван, 1977:
Խմբագիր՝ Թ. Գ. Սարգսյան, նկարիչ և գեղ. խմբագիր՝ Աճ. Վ. Գասպար-
յան, տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Ա.
Մկրտչյան: Հանձնված է շարվածքի 15/XI 1976 թ.: Ստորագրված է տպա-
գրության 18/IV 1977 թ.: Թուղթ № 1, 84×108¹/₃₂, տպագր. 6,0 մամ.—
10,08 պյամ. մամ.: Պատվեր 1545: Տպաքանակ՝ 20000: Գինը՝ 1 ու. 14 կ.:
«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան—91:
ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և
գրքի առևարի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան, Ալա-
վերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Совета Министров Арм. ССР по
делам издательств, полиграфии и книжной торговли.

Ереван, ул. Алавердяна, 65.